

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ. Ի. Ր.

№ 8 1895

Օ Դ Ո Ս Տ Ո Ս

1895 № 8

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երես

1 ԴՐ ՄՈՊԱՍԱՆ, ԳԻ.	1051	Լուսնիալ գիշեր (պատմածք):
2 ԾԱՏՈՐԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԻՐ . . .	1058	***-ի ալրամում (բանաստ.):
3 " " " " " " " " " " " " " " " "	1059	Շատ ևս փափագում (բանաստ.):
4 ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՅ, ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆ	1060	Փախտական (պոեմա):
5 Ա. Շ. (ԹԱՐԳՄ.).	1066	Ջուրակ (պատմածք):
6 ԿՐՈՏԿԻՅ Թ.	1074	Համոզմունքի մարդ (պատմածք):
7 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ Յ.	1079	Փոթիից-Գուլիա (ճանապ. նկատողութիւններ):
8 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆՅ, ՍԱՐԴԻՍ	1093	Հողալին և անձն. իրաւ. Հին-Հաւատանում Հրէական իրաւունքը:
9 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ	1116	Արթինս Գողթի «Փոքրիկ ծախը»:
10 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՓ. . . .	1121	Ժամանակակից անտութիւն — Նիւթեր հաղկական ինդրի ճորագործի զարգացման պատմ. համար: Խնդրի դրութիւնը: Չեստերի միտինգը և Գլադստոն: Ռոզբերի և Սոլսբերի: Քննիչ լանձնաժողովը: Այլ նիւթեր: Յուլյակ Սասունի աւերած գիւղերի:
11 Ա. Ա.	1156	Թիֆլ. քաղաք. դպր. խնդրեր:
12 ՍԵԻՆԱՆ, Հ.	1161	Թատրոնի շուրջը V.
13 ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.	1165	Նամակներ Անգլիայից IV.
14 ԽՄԲ.	1174	Ձանաղան լուրեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵՍՆՆԻ

Типография М. Д. Ротвицкаго, Гол. пр., д. № 41.

1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 8 1895

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս

1895 № 8

ԵՕՐԵՐԱՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типографія М. Д. Ротиніанца, Гол. пр. д. № 41.

1895

К 9 4 11 11

Литература, литература, литература

9 4 4 11 11 11

В. 2. 1051

1 1 1 1 1 1

1051. 2. 11

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 23 Августа, 1895 г.

1051. 2. 11

1051. 2. 11

ԼՈՒՍՆԿԱՅ ԳԻՇԵՐ

ԳԻՒՅԻ ԴԸ ՄՈՊԱՍԱՆԻ

Թարգմանումին ֆրանսերէնից Թադէոս Զաքարեանի

Աբբա Մարինիանին շատ սազ էր գալիս այդ զինւորական անունը: Նա մի բարձրահասակ, չոր-չոր, մոլեռանդ, չափազանց յափշտակող բայց միևնոյն ժամանակ ուղղամիտ և ճշմարտախօս մարդ էր: Նորա բոլոր հաւատալիքները անխախտ և ամուր էին: Նա անկեղծօրէն երեւակայում էր որ ճանաչում է իւր Տէր Աստծուն, գիտակ է նորա նախասահմանութեան, նորա մտքերին և նորա կամքին:

Երբոր նա մեծ-մեծ քայլերով ճեմում էր իւր գիւղական տան ծառուղիներում, նորա մտքի մէջ երբեմն ծագում էր այսպիսի հարց. «Ինչո՞ւ համար է Աստուած այդ ստեղծել: Եւ նա յամառ կերպով սկսում էր վճռել այդ հարցը, երեւակայելով ինքն իրեն Աստծոյ տեղ և համարեա միշտ հասնում էր իւր ցանկացած վրձ-ռին: Ուրիշների նման նա չէր բաւականանում երկիւղած հնազանդութեամբ և ջերմեռանդ բացականչութեամբ. «Տէր, անիմանալի են գործք քո, անհասանելի են կամք քո»: Նա այսպէս էր դատում. «Ես Տիրոջ պաշտօնեայ եմ, հետեւաբար ես պէտք է իմանամ նորա խորհուրդները. և եթէ չեմ հասկանում՝ պէտք է աշխատեմ հասկանալ»:

Նա համոզւած էր որ բնութեան մէջ ամեն ինչ ստեղծւած է սքանչելի և անպայման հետեւողականութեամբ. «Ինչո՞ւն և որով-

հետևաւոր միշտ հաւասարակշիւ էին նորա ուղեգրում: Առաւօտեան արշալոյսը ստեղծւած է նորա համար որպէս զի ուրախացնի զարթնողներին. ցորեկը — արտերը հասցնելու, տնձրեւը — նրանց ցողելու համար. երեկոն — նինչ բերելու, իսկ գիշերը քնելու համար: Տարւայ չորս եղանակները միանգամայն համապատասխանում են երկրագործութեան պահանջներին: Աբբայի սրտում երբէք կասկած չէր ծնում որ բնութիւնը չունի ոչ մի նպատակ և նախասահմանութիւն, որ ընդհակառակը արարածները իրենք են ստիպւած ենթարկել տարւայ եղանակների, կլիմայի և նիւթի անողոք պահանջներին:

Բայց նա ասում էր կանանց. նա անգիտակցաբար ասում և բնազդամբ արհամարհում էր նրանց: Նա յաճախ կրկնում էր Քրիստոսի խօսքերը. «Կին դու, զի՛նչ կայ իմ և ընդ քո» և աւելցնում էր «կարծեմ նոյն ինքը Արարիչը անբաւական է կին արարածից»: Նորա համար կինը այն «երիցս անսուրբ» արարածն էր, որի մասին յիշում է բանաստեղծը: Կինն էր առաջին մարդուն խաբող և զայլթակղեցնողը և այդ թոյլ, այդ մոլորիչ ու վտանգաւոր էակը ոչ մի ժամանակ չէ դադարել իւր անիծած գործից. նա ասում էր կնոջ մեղսակից մարմինը, բայց աւելի ևս ասում էր նրանց սիրող հոգին:

Նա ինքը շատ անգամ զգացել էր իւր անձի վրայ կանանց անխուսափելի քնքշութիւնը և, չնայելով իւր կատարեալ սառնասրտութեան, նա միշտ վրդովւում էր սիրոյ այն անընդհատ պահանջի դէմ, առանց որի չէ կարողանում ապրել կանացի սիրտը:

Նորա կարծիքով Ասուած ստեղծել է կնոջ միմիայն տղամարդիկներին գայթակղեցնելու և փորձելու համար: Առանց նախազգուշութեան և առանց վտանգի անկարելի է մօտենալ նրանց: Եւ միթէ կինը նման չէ իսկական որոգայթի, երբ որ նա պարզում է իւր բազուկները գրկախառնելու համար, երբ որ նա ցցում է իւր շրթունքները դէպի տղամարդը համբուրելու համար:

Նա ներողամիտ էր միմիայն դէպի կրօնաւոր կոյսերը, որոնք, իրենց ուխտի զօրութեամբ, անվտանգ էին թւում նորան: Սակայն նրանց հետ ևս նա խիստ էր վարւում որովհետեւ նրանց փակ և հնազանդ սրտերի մէջ ևս նա զգում էր այն կանացի քնքշութեան

հետքերը, որը նրանք արտայայտում էին նոյն իսկ դէպի ինքը, դէպի Աստծոյ պաշտօնեան: Նա զգում էր այդ քնքշութիւնը նրանց հնազանդ հալածքների մէջ, որից զուրկ էին աբեղաների հալածաքները, նրանց յափշտակութեան մէջ, որը յատուկ է կանանց սեռին, նրանց չափազանց ջերմեռանդ սիրոյ մէջ դէպի Քրիստոսը. այդ սիրոյ մէջ նա նկատում էր կնոջ սիրտը, նորա մարմնական սէրը: Նա զգում էր այդ անիծած քնքշութիւնը նոյն իսկ նրանց հնազանդութեան, նրանց խօսակցութեան եղանակի մէջ. նրանց կախ ձգած աչքերի, նրանց արտասուքների և նրանց կատարեալ խոնարհութեան մէջ՝ երբ որ նա խստութեամբ յանդիմանում էր նրանց: Եւ երբոր նա դուրս էր գալիս կուսանոցից, թոթափում էր իւր վերարկուի քղանցքը և արագացնում էր իւր քայլերը կարծես փախուստ տալով վտանգից:

Նա ունէր մի քրոջ-աղջիկ, որը իւր մօր հետ միասին ապրում էր մերձակայ փոքրիկ տան մէջ: Նորա ցանկութիւնն էր որ այդ աղջիկը կրօնաւոր դառնայ:

Դա մի սիրուն, վառվռուն ու ծիծաղկոտ աղջիկ էր: Երբ որ աբբան նորա գլխին խրատներ էր կարդում, նա չէր դադարում ծիծաղելուց. երբ նա բարկանում էր, նա սկսում էր համբուրել աբբային, սղմում էր կրծքին և աբբան ակամայ աշխատում էր խոյս տալ նորա գրկախառնութիւնից, զգալով մի տեսակ խաղաղ ցնծութիւն այն հայրական զգացման, որը ծածկւած է ամեն մի տղամարդի մէջ: Նա յաճախ խօսում էր նորա հետ Աստծոյ մասին, իւր ճանաչած Աստծոյ մասին: Աղջիկը, փոխանակ նորա խօսքերին ականջ դնելու, աչքերը ձգում էր երկնքին կամ նայում էր դաշտի խոտերին, ծաղիկներին և կեանքի խնդութիւնը առկայծւում էր նորա աչքերի մէջ: Երբեմն նա վազում էր թիթեռնիկների ետևից և, բռնելով որ և իցէ թռչող, բզէզ ուրախ-ուրախ վերադառնում էր աբբայի մօտ և ասում էր.

—Ախ, քեռի, ի՜նչ սիրուն բզէզ է. ես ուրախութեամբ կը համբուրէի նորան:

Այդ համբուրելու պահանջը յուզում, վրդովում էր աբբային. այդտեղ նա տեսնում էր նոյն անխորտակելի քնքշութիւնը, որը բնածին է կանանց սրտերի մէջ:

Եւ ահա մի անգամ ժամկոչի կինը, որը միևնոյն ժամանակ արքայի տնտեսուհին էր, զգոյշ կերպով հաղորդեց որ նորա քրոջ աղջիկը սիրական ունի. Աբբան սարսափելի կերպով յուզւեց: Այդ րոպէին նա երեսը սապոնած պատրաստում էր ածիլել, այդպէ էլ սապոնաթաթախ նա մնաց տեղնուտեղը արձանացած: Եւ երբ վերջապէս ուշքի եկաւ, բարկացած ձայնով բացականչեց՝

—Այդ անկարելի է, դժուար է սուտ ես ասում, Մելանի:

—Ասուած վկայ որ սուտ չեմ ասում, պատասխանեց կինը:—

Ամեն օր, երբ որ ձեր քոյրը պառկում է քնելու, աղջիկը գնում է իւր սիրեկանի հետ ժամադրութեան: Նրանք ժամադրւում են գետի ափի մօտ: Եթէ կամենում էք ժամը տասի և տասնեկերկուսի մէջ ինքն երգ գնացէք և կը գտնեք նրանց այնտեղ:

Նա ածեկին վայր դրաւ և սկսեց մեծ մեծ քայլերով շրջել սենեակի մէջ, ինչպէս որ սովոր էր անել խրթին խորհրդածութիւնների ժամանակ: Նրբոր նա կրկին ածեկին ձեռք առաւ սափրելու՝ երեք տեղից երեսի կաշին կտրատեց:

Ամբողջ օրը նա լուռ էր և յուզւած. նա յուզւում էր ոչ միայն ինչպէս կրօնաւոր, որին ատելի էր մարմնական սիրոյ զգացմունքը, այլ և ինչպէս հոգեւոր հայր, ինչպէս հոգաբարձու, որին այդ աղջիկը խաբում, յիմարեցնում էր: Նորա բարկութիւնը և տանջանքը նման էին այն ծնողների բարկութեան, որոնց աղջիկը մարդու է գնում առանց նրանց ընտրութեան և համաձայնութեան:

Ճաշից յետոյ նա փորձեց զբաղել ընթերցանութեամբ, բայց իզուր. նա աւելի և աւելի յուզւում ու բորբոքւում էր... վերջապէս ժամը տասին նա վերցրեց իւր գաւազանը, իւր հաստ կաշնեայ գաւազանը, որը նա վերցնում էր միայն այն դէպքերում, երբոր գիշերները հարկաւոր էր լինում այցելել հիւանդներին — պտալով ու հաճութեամբ նայում էր նա այդ գաւազանին, ամուր սղմելով իւր երկաթեայ բռունցքներում և թափահարելով օդի մէջ: Այնուհետեւ նա արագութեամբ տեղից վեր թռաւ և աղամները պինդ սղմելով՝ բոլոր ոյժով խփեց գաւազանը աթոռին, որի մէջքը կտոր կտոր եղաւ: Նա մօտեցաւ դռան և, երբոր դուռը բաց արեց որ դուրս գայ, յանկարծ կանգ առաւ շեմքի վրայ, ոքանչացած լուսնի տարօրինակ զեղեցկութեամբ, որը կարծես նա կեանքի

մէջ առաջին անգամն էր տեսնում: Իբնէ յափշտակող բնաւորութեան տէր լինելով, ինչպէս և շատերը եկեղեցոյ հայրերից—այդ տխրագգեաց բանաստեղծներից—նա ամբողջապէս անձնատուր եղաւ լուսնկայ գիշերւայ փառահեղ և անարատ գեղեցկութեան:

Նորա փոքրիկ այգու մէջ, որը թաթախւած էր լուսնի մեղմ ճառագայթներով, պողատու ծառերը իրենց նուրբ ճիւղերից արձակում էին մաքուր սոււերներ ձեմելիքների վրայ, իսկ հսկայական մորենին բարձրանալով տան պատի վրա, տարածում էր քաղցր, արբեցնող բուրմունք, որը անուշահոտ հոգու նման սաւառնում էր այդ տաք պայծառ գիշերւայ արանքում:

Նա ագահութեամբ շնչում էր այդ օդը. նա ծծում էր նորան, հարբեցողը՝ ինչպէս գինին. նա հանդարտ քայլերով առաջ էր ընթանում աւելի և աւելի խորասուզելով հիացման և սքանչացման մէջ. նա համարեա մոռացել էր իւր քրոջ աղջկան:

Մտնելով գիւղը, նա կանգ առաւ որպէս զի իւր հայեացքը ձգի ամբողջ հովիտի վրայ, որը լողում էր այդ փաղաքշիչ լոյսի մէջ. հովիտը կարծես թաղւած էր պայծառ գիշերւայ տարփալից և քնքոյշ մեղկութեան գրկում: Տարածութեան մէջ այստեղ և այն. տեղ լսում էր ճպուռների մետաղեայ ձայնը, իսկ աւելի հեռուն՝ լուսնի կախարդիչ շողերի հետ խառնւում էր սոխակի դաշլալիկը, այդ թափանցիկ, այդ դողդողան դաշլալիկը՝ որը խորասուզում է մարդուն անխորհուրդ մտածմունքների մէջ և որը կարծես ստեղծւած է համբոյրների համար:

Սքեղան աւելի ևս առաջ գնաց. բայց նորա սիրտը կարծես կանգ էր առել. նորան թւում էր որ նա միանգամայն թուլացել, ուժասպառ է էղել. նա կամենում էր նստել, արձանանալ այդտեղ, յափշտակել և հիանալ Աստծոյ և Նորա արարչագործութեան վրայ:

Աւելի հեռուն, գետի ոլոր մոլոր ընթացքով տարածւում էր բարձրուղէշ բարդինների երկայն շարքը: Շոգինների սպիտակ և թեթեւ շամանդաղը թափանցիկ և նուրբ բամբակի նման բարձրանում էր ջրի ոլորապտոյտ մակերևոյթի վրայ և ինչպէս մաքուր արծաթ փայլելում էր լուսնի շողերի տակ: Սքեղան կրկին կանգ առաւ. յափշտակութիւնը և հիացումը աւելի և աւելի խոր էին թափանցում նորա հոգու մէջ:

Եւ ահա մի ինչոր կասկած, մի ինչոր անորոշ յուզմունք տիրապետեց նորան. նա զգում էր որ նորա հոգու մէջ բարձրանում է այն մարդերից մէկը, որոնք երբեմն երբեմն ամբոխում էին նորան:

Ինչո՞ւ համար է Ասուած ստեղծել լուսնկայ գիշերը: Քանի որ գիշերը նշանակւած է քնի, հանգստութեան և մոռացման համար, ինչո՞ւ համար նա աւելի սիրուն է քան ցերեկը, աւելի կախարդիչ է քան առաւօտեան արշալոյսը և երեկոյեան վերջալոյսը: Ինչո՞ւ համար այդ նազելի լուսաւորը, որ աւելի բանաստեղծական է քան արեգակը, այդպէս լուսաւորում է այն ամենը՝ ինչոր պէտքէ ծածկւած մնար մթութեան մէջ. ինչո՞ւ համար նա այդքան պայծառ կերպով բանում է՝ գիշերային քօղի տակ ամլիոված բնութեան դաղընի հրաշալիքը:

Ինչո՞ւ համար երգեցիկ թռչուններից ամենաճարտարը այդ բոպէին չէ հանգստանում ուրիշ թռչունների նման. ինչո՞ւ է նա իւր դաշլայլիկը բարձրացնում այդ յուզիչ խաւարի մէջ:

Ի՞նչ նպատակով է այդ թափանցիկ շամանդաղը սփռւած աշխարհի վրա: Ինչո՞ւ համար է այդ սրտի թրթռումը, այդ հոգեկան յուզմունքը, ամբողջ մարմնի այդ անսովոր մեղկացումը:

Ինչո՞ւ համար է շաշլւած այդ բոլոր հրաշալիքը, քանի որ մարդիկ չեն կարող տեսնել նորան, քանի որ այդ գիշերը քնելու համար է սահմանւած: Ո՞ւր համար է այդ հրաշալի տեսարանը, այդ առատագեղ բանաստեղծութիւնը, որը սփռւում է երկնքից երկրի վրայ:

Արեղան ընկղմւած էր խորին խոկման մէջ:

Բայց ահա հեռւում, արծաթափայլ շամանդաղի մէջ փաթաթւած բարդիների արանքից, երևացին երկու սուերներ. սուերները կողք կողքի տւած առաջ էին սահում:

Տղամարդը, որ հասակով աւելի բարձր էր, ձեռքը փաթաթել էր իւր ընկերուհու վզով և երբեմն-երբեմն գլուխը կռացնում ու համբուրում էր նորա ճակատը: Նրանք կենդանացնում էին այդ հրաշալի գիշերային տեսարանը, որը կարծես շրջանակ էր կազմում այդ կենդանի պատկերի համար: Նրանք երկուսը թւում էին ինչպէս մի էակ, և այդ միացեալ էակի համար կարծես սահմանւած լինէր այդ լուռ և հանդարտ գիշերը: Նրանք թւում էին ինչպէս

կենդանի պատասխան, որը Արարիչ Աստուածը ուղարկում էր աբեղային, իրեն ուղղւած հարցի փոխարէն:

Աբեղան անշարժ կանգնած էր. նորա սիրտը սաստիկ տրոփում էր. նորան այնպէս էր թւում, որպէս թէ նորա աչքերի առաջ կատարւում է հին կտակարանի դիպումներից մէկը, Հռութի և Բօօզի սէրը, Արարիչ Աստծոյ կամքի կատարումը այն փառայեղ պայմաններում, ոնոնք նկարագրւած են սուրբ գրքի մէջ: Նորա գլխի մէջ յեղցեղում էին Երգ երգոցի տողերը, այդ տարփալից բանաստեղծութեան կրքոտ յափշտակութիւնները, բուռն զգացմունքները: Եւ աբեղան վճռեց. «երևի Աստած նրա համար է ստեղծել լուսնկայ գիշերները, որպէս զի սէրը աւելի սուրբ լինի մարդիկների համար»:

Եւ նա սկսեց տեղի տալ այդ գրկախառնւած զոյգի առաջ, որը աւելի և աւելի առաջ է սահում: Ճշմարիտ է, գրկախառնուողը նորա քրոջ աղջիկն էր, բայց նա ինքն իրեն հարցնում էր «արդե՞ք անհնազանդութիւն չի լինիլ Տիրոջ առաջ, եթէ նա նրանց առաջը կտրի: Արդե՞ք ինքը Աստած չէ որ հաւանութիւն է տալիս այդ սիրոյն, շրջապատելով նորան այգալիսի հրաշալի փառայեղութեամբ»:

Եւ աբեղան յետ դարձաւ տուն յուզւած և ամօթապարտ. իրաւունք ունէր նա արդեօք թափանցել այն տաճարի մէջ, որտեղ արգելւած էր նորան ոտք դնել:

***-Ի ԱԼԲՈՄՈՒՄ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՅԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Անթիւան ճամբորդի պէս վաստակած,
Ես շատ անգամ իմ ոգելից երգերում
Դժբախտ սիրոյս մի անկիւն եմ աղբրած,
Բայց չեմ գտել ես այն կանանց սրտերում...

Գիտեմ, հոգեակ, որ ե՛ւ այժմ չը կոչւած,
Պատահական ես մի հիւր եմ քո աչքում,
Բայց կ'ուզէի գէթ անունըս անմոռաց
Մընար այստեղ--քո այբումի էջերում...

10 մարտի, 1895 թ.

Մոսկւա:

ՇԱՆ ԵՍ ՓԱՓԱԳՈՒՄ...

ՍԻՆԼԼԻ ՊՐԻՆԴՈՄԻՑ

ԱԼԵԳՐԱՆԴՐ ՓԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Շատ ես փափագում, որ պատմեմ շուտով՝
Ի՞նչու եմ սիրում քեզ բուռն սիրով.
Ահա թէ ինչու, մանուկ իմ անգին—
Դու շատ նման ես իմ մատաղ կեանքին:

Քո թուխ աչքերում այնքան խանդալից
Փայլում են մերթ յոյս, մերթ խորին թախիծ.
Վառ ցնորքների ծով է քո հոգին—
Դու շատ նման ես իմ մատաղ կեանքին:

Ծամերըդ երկայն, դեմքըդ նազելի,
Ասես, զարդ լինես դու Հելլադայի.
Պայծառ եղեմ է ծաղկում քո կըրճքին—
Դու շատ նման ես իմ մատաղ կեանքին:

Եւ սէր եմ խնդրում քո սիրուց այլեւձ,
Բայց դու աղերսիս ականջ չզրած
Առջ ես գընում, ո՞վ ընկեր անգին—
Դու շատ նման ես իմ մատաղ կեանքին...

20 նոյեմբերի 1893 թ.

Մոսկւա:

Փ Ա Խ Ս Տ Ա Կ Ա Ն

(Լեոնավին լեզենդա)

Մ. Ի. ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻ՝ Թարգմ. Յակ. Տէր-Գէորգեանցի

Փախչում էր Հարունն այժեամից արագ,
Արագ ինչպէս որ արծւից նապաստակ.
Փախչում էր կուրի դաշտից սարսափով,
Ուր չէր քեզների արիւնն էր հոսում:
Երկու եղբայրներն ու հայրը դաշտում
Զոհ գնացին պատուին և ազատ կեանքին —
Նոցա զլինները ընկած են թողում
Իրենց թշնամու ոտների տակին:
Նոցա արիւնը խնդրում է վըրէժ:
Պարոքն ու ամօթը Հարունը մոռցաւ,
Ամեն բան կորցրեց այն տաք կուրի մէջ —
Հրացանը, սուրը, — և արագ փախաւ:
Եւ օրը մթնեց:
Ինչպէս մի պաստառ-սպիտակ և լայն
Խաւար ձորերը մէզով ծածկեցան:
Արևելքիցը ցուրտ էր տարածւում:
Եւ մարգարէի անապատի վրայ
Ոսկէ լուսինը հանդարտիկ ելաւ,
Անգութ ծարաւից յոգնած ու տանջւած,
Արիւն, քրտինքը դէմքից սրբելով,
Փայռերի միջին, լուսնեակի դիմաց
Նա իւր հարազատ առէլն է տեսնում:

Առանց տեսնելու, զաղտնի մօտեցաւ.
 Ողջ շրջակայքը լնու էր և հանգիստ.
 Անձնաս, առողջ, սոսկալի կուից
 Միայն Հարունը տուն վերադարձաւ,
 Եւ դէպի ծանօթ խրճիթն է շտապում:
 Այնտեղ ճըրագի լոյս էր երևում.
 Տանտէրը տանն է. նա ամրապնդեց
 Հոգին և իսկոյն շէմքը ոտ դրեց:
 Նա բարեկամ էր առաջ Սէլիմին,
 Բայց չը ճանաչեց ծերը եկորին.
 Յաւից տանջւելով, պառկած զետնի վրան,
 Մեռնում էր խեղճը, լռիկ և միայն.
 «Մեծ է Սլլահը. նա հրաման աւելց
 Իւր հրեշտակներին, որ պահպանեն քեզ
 Այլ փառքի համար չարանենդ մահից:
 «Ի՞նչ նորութիւն կայ...» Սէլիմը հարցրեց,
 Հանգչող աչքերը բարձրացնելով:
 Նա ոտքի կանգնեց,
 Եւ դէմքը փայլեց յոյսի կըրակով:
 Եւ մարտնչողի արիւնը կրկին
 Համարձակ խաղաց իւր մահւան ժամին:
 «Երկու օր կրճում մենք կուռում էինք,
 Իմ եղբայրները հօրս հետ ընկան,
 Եւ անապատում ես միայն անհետ
 Մածկեցի: Ինչպէս հալածւած զազան,
 Սուր-սուր քարերից, փշոտ թփերից
 Արիւնաշաղախ, բոբիկ ոտներով,
 Վարազների և զայլերի հետքից
 Գնում էի անյայտ, նեղ շաւիղներով:
 Կորան չերքեզներն: Որ կողմն էլ նայես,
 Մեր թշնամիքը կանգնած կը տեսնես.
 Ապաստան տուր ինձ, իմ հին բարեկամ.
 Մառայութիւնդ—Մարգարէն վկայ,
 Մինչև իմ մահը ես չեմ մոռանայ:

Եւ մահամերձը տւեց պատասխան.
 «Գնա՛, արժանդ արհամարհանքի.
 Վախկոտի համար Սէլիմը չունի
 Ո՛չ օրհնութիւն և ոչ ապաստան:
 Գաղտնի տանջանքով և ամօթով լի,
 Այն նախատինքը առանց բարկութեան
 Հարունը լսեց. և նա վերստին
 Այդ անհիւրասէր շէմքից դուրս ելաւ:
 Եւ մօտենալով մի այլ խրճիթին

Մի վայրկեան կանգնեց:

Թռուցիկ երազն անցած օրերի
 Ինչպէս կըրակը մի ջերմ համբոյրի
 Նորա սառն ծնօտը յանկարծ պատեց.
 Բոցավառ աչեր նրա առաջ կարծես
 Քաղցր շողացին զիշերւայ մթնում.
 — «Նա սիրում է ինձ, ահա մտածեց,
 Ինձնով է միայն շնչում և ապրում:
 Յանկարծ վաղեմի երգի հնչիւններ

Հասան ականջիս,

Եւ նա գունատեց լուսնից աւելի:

«Հանգիստ և խաղաղ

Լուսինն է լողում,

Զինուորը մատաղ

Կուրի է զընում.

Զիգիթը արագ

Լցնում է հրացան,

Եւ չքնաղ կոյսը

Ասում է նորան.

«Սիրելիս, վստահ,

Յոյսդ դիր բաղդին,

Եւ աղօթք արա

Դու արեւելքին:

Եւ մի ուրանայ

Մեծ մարդարէին.

Ու հաւատարիմ
 Եղիւր զու փառքին:
 Դաւաճանողը
 Արեան վըրէժի,
 Ձը հանած վրէժը
 Անփառք կը կորչի:
 Անձրեւները չեն սրբի
 Նորա վէրքերը,
 Գազանները չն թաղի
 Նրա ոսկրները:
 Լեռներում չկայ
 Ո՛չ ոք, որ տանի
 Այս նախատինքը,
 Եւ կը դուրս անի
 Վախկոտին— սարի
 Ձքնաղ աղջիկը:
 Գլուխը քաշ գցած, Հարունը արագ
 Շարունակում է իւր ճանապարհը.
 Եւ մերթ աչքերից, կրճքի վերայ, տաք
 Թափւում են խոշոր արտասուքները:
 Բայց փոթորիկից ահա խոնարհած,
 Դէմը հարազատ տունն է կանգնած,
 Եւ դարձեալ յուսով նա սիրտ առնելով
 Պասուհանը մեղմ բաղխում էր ցածրից:
 Այնտեղ երևի աղօթքներ հոգով
 Նրա համար դէպի երկինք են ուղղւում.
 Ծեր մայրը որդուն սպասում է կուից.
 Սպասում է նորան,
 Բայց ոչ թէ միայն:
 «Մայրիկ, զուռը բաց: Ես խեղճ ճամբորդ եմ,
 Քո կրտսեր որդին, ես քո Հարունն եմ:
 Անմնաս, ռուսաց սւինների միջից
 Ես եկայ քեզ մօտ...»
 — Եւ միայն:

— Միայն:

— Իսկ եղբայրներդ և հայրդ:

— Քնկան.

Մարգարէն նոցա վախճանը օրհնեց

եւ հրեշտակները հոգիքը առան:

— Վրէժդ հանեցիր:

— Ո՛հ, վրէժը չառայ...

Բայց դէպի լեռներն թռայ նետի պէս,

Օտարի երկրում թողի իմ սուրը.

Որպէս զի հայեացքդ զէթ փոփեմ ես

եւ սրբեմ աչքիցդ արտասուքները:

— Լւիր, դո՛ւ, լւիր, գեառւր խորամանկ,

Դու փառքով մեռնել չը կարողացար.

Հեռացիր ուրեմն, ապրիբ միայնակ

Դո՛ւ, ազատութեան

Ստոր փախստական.

Ես քո ամօթով չեմ խաւարեցնի

Իմ թոյլ ծերութեան տարիքը վերջին.

Դու ստորուկ ես, վախկոտ... բայց ոչ իմ որդին:

Լռեց մերժող ձայնն. ամեն ինչ շուտով

Շուրջը նիրհում էր խիստ խորին քնով:

Դառն անէծքներ, հառաչ, աղերսանք

Երկար լսում էր պատուհանի տակ.

Վերջը դաշոյնի հարւածը ուժգին

Վերջ դրեց նորա այն նախափինքին:

Եւ առաւօտեան իւր մայրը տեսաւ.

Բայց նա սառնութեամբ երեսը դարձրեց

Եւ արդարներից արտաքսածի դին

Գերեզմանատուն ոչ ոք չը տարաւ:

Նորա խոր վէրքից հոսող արիւնը

Ոռնալով լիզում էր բակի շունը,

Եւ երեխաները հայհոյեցին

Սառն մարմինը թշառ մեռածի.

Եւ աւանդութիւնն ազատ լեռների

Պատմում է մահը և նախատինքը
Փախստականի.

Եւ մարգարէի աչքից նրա հոգին
Հեռացաւ վախով,

Եւ արեւելքի լեռների միջին
Նրա ուրականն է այժմ թափառում
Միջին դիշերով:

Եւ պատուհանի տակ, լուսադէմին
Խրճիթի դուռն է բաղնիսում, աղերսում:
Բայց երբ հասնում է նորա ականջին
Բարձր աղօթքի ձայներ Ղուրանից,
Փախչում է դարձեալ խաւարի միջին
Ինչպէս որ առաջ փախչում էր կռից:

Զ Ո Ւ Թ Ա Կ

(Պատմամոծք)

Քարգմ. ուսերէնից Ա. Շ.

—Գէորգ, որքան լաւ էք ածում ջութակի վերայ, տւէք ինձ ես էլ փորձեմ նորա վրայ ածել: Այս գիշեր երազումս ինձ թւում էր, թէ ես այնքան լաւ էի ածում, այնքան լաւ, որ բոլորովին թմրեցի և մեռայ: Դէ, տւէք ինձ, մի քիչ ածեմ, խնդրում էր հարուստ աղայի որդուն, 19 տարեկան երիտասարդին, նրանց խոհարարուհու որդին, որը աւելի երիտասարդ էր. նա ունէր սև, փայլող, մոախոհ աչքեր, մեղմադճոտ դէմք, և շատ քնում էր: Տալով ջութակը Սիմէօնին (նրան այսպէս էին կանչում), աղայի որդին իսկոյն խեց վերջինի ձեռքից, ծաղրելով, որ ջութակը բռնել անգամ չգիտէ.—Մի մոնիր այնտեղ, որտեղ քո տեղը չէ. հեռացիր այստեղից.—ասաց աղայի որդին կոպտութեամբ:

Սիմէօնը գլուխը քարշ գցեց, շուռ եկաւ և լուռ, դանդաղ քայլերով դուրս եկաւ Գէորգի սենեակից: Մեքենայաբար ուղղելով իր քայլերը դէպի խոհանոց և մոնելով այնտեղ, նա պառկեց իր մահճակալի վրայ և երեսը թաղեց բարձի մէջ:—Է՛լի մահճակալի վրայ, էլի քնել, գետինը մոնես, գոնէ, ինձ մի փոքր օգնէիր, փայտ բերէիր: Բոլորը, բոլորը ես պիտի անեմ, արդէն բոլորովին ուժից ընկայ. դեռ Ասուած էլ ինձ այսպիսի որդի ընծայեց. սառկես դու, այս լինչ կրակ է. Ա՛խ, ան, ան, լինչ բանի համար Ասուած ինձ տանջում է:—Այսպիսի խօսքերով հանդիպեց Սիմէօնին մի բարձրահասակ, բարակ, ջղոտ ձեռքերով կին: Սիմէօնի մայրն էր: Նա կանգնած էր վառարանի մօտ ծնօտով ձեռքին

յենւած: Սեմէօնը արդէն վաղուց խումփում էր, իսկ մայրը դեռ շարունակում էր ամեն տեսակ հայհոյանք և անէծք թափել որդու գլխին:

Այն օրից անցել էր մի քանի ամիս, երբ մի օր, երեկոյեան, Սիմէօնը խոհանոցում իր մահճակալի վերայ նստած ժամանակ, յանկարծ լսեց իւր սիրած հնչիւնները. եղանակները, որ Գեորգը ածում էր ջութակի վերայ, ուղղակի Սիմէօնի հոգին դուրս էին քաշում և նորա մէջ աւելի ու աւելի սասուկացնում սէրը դէպի ածելը:... Յենւելով բարձի վերայ և ուղղելով իր հայեացքը դէպի հեռուն, նա ընկաւ խորը մտածմունքի մէջ: Նորա, թէպէտ դեռ մանուկ, բայց խեղճութիւնից և անյաջողութիւններից յոգնած, վշտացած հոգին հանգստութիւն էր որոնում. նորա հոգին կարօտ էր քաղցր հնչիւնների, որոնք կարողանային նորան օրօրել, քնացնել: Նա իր կեանքում չէ ունեցել ոչ մի սրտակից ընկեր, չէ գտնւել ոչ ոք, ոչ ոք, որ երբեք նորան վաղաքէր, մխիթարէր, յոյս տար...

Ամենքը արդէն վաղուց քնել էին, իսկ Սիմէօնը դեռ շարունակ նստած էր մահճակալի վերայ, ընկղմւած խոր մտածմունքի մէջ: Յանկարծ, նորա գլխում ծագեց մի տարօրինակ միտք. սիրտը ըսկսեց բաբախել. նայեց չորս կողմը՝ բոլորը քնած են: Շուրջը մութ և խաղաղ էր: Նա սկսեց դանդաղ տեղից բարձրանալ, մահճակալից ցած իջաւ, դուրս եկաւ խոհանոցից և երկար ու նեղ կորրիդորի միջով գնաց դէպի Գեորգի սենեակի դուռը: Կամաց բաց անելով դուռը, նա մատների ծայրի վերայ առանց աղմուկի մօտեցաւ այն սեղանին, որի վերայ դրած էր ջութակը. վեր առաւ և էլի նոյն զգուշութեամբ դուրս եկաւ գաւիթը. այստեղ մի քիչ խորհելուց յետոյ, նա իր քայլերը ուղղեց դէպի այգին, ծակող մացառների վրայից թռաւ միւս կողմը, բոբիկ ոտներով կոխելով այրող հաղարջը չզգալով ոչ այրոց, ոչ ծակոց: Նա գնում էր շտապով, թուչկոտելով ամեն տեսակ արգելքների վերայով, որոնք առհասարակ պատահում են կիսաթող այգիներում: Վերջապէս նա կանգ առաւ: Նրա առջև կանգնած էր մի մեծ թանթրւենու թուփ. նա մօտեցաւ և նստեց քարի վերայ, որ ընկած էր նորա բնի մօտ... Խաղաղ գիշեր էր. օդը լի էր

անուշահոտ բուրմունքով. լուսինը ժպտում էր, ուղղած իր հայացքը երկրի վերայ:

Ինչպէս որ սիւահարւած երիտասարդը պարկի մութ ալլէի մէջ, յուզմունքից զոգլողացող ձեռքերով նա վեր առաւ ջութակը և կնոնտոցը:

Նա ամեն ջանք գործ էր դնում մի բան ածել: Մի քանի բողբոջ ցետոյ, արդէն լսում էին անկանոն հնչիւններ: Ինչպէս երևում էր, նա աշխատում էր դուրս բերել ինչ-որ իրան ծանօթ եղանակներ... Երկար Սիմէօնը աշխատեց ջութակի վերայ և վերջապէս յոգնած ու անբաւական՝ վերադարձաւ տուն: Նոյն զգուշութեամբ՝ նա ջութակը դրեց իր առաջւան տեղը և մոնելով խոհանոց, պառկեց: Երկար նա չէր կարողանում քնել. նա մտածում էր զանազան միջոցներ, ածել սովորելու համար: Նորա սիրած եղանակները*** Մոցարտից էին, որոնցից նա երբէք չէր բաժանուում և որոնց շնորհիւ իր տպաւորութեան ու հարուստ լսողութեան շատ շուտ էր ըմբռնել և սովորել բերանացի երգել: Նա պատրաստ էր ամեն ինչ գոհել, միայն թէ կարողանար այդ բոլորը ածել ջութակի վերայ... Վերջապէս՝ լի յուսով դէպի ապագան՝ քնեց... Միւս օրը նա վեր կացաւ բաւականին ուշ: Առաջին նորա լսածը եղաւ մօր սովորական հացհոյանքը, բայց նա այնպէս էր զբաղւած ջութակով, որ բոլորովին ուշադրութիւն չդարձրեց: Այդ օրւանից նա սկսեց սառչիլ գործից. ամբողջ օրերով գլուխը քարշ դրած ման էր գալիս անկիւնից անկիւն, իսկ երեկոները պառկում և սպասում էր, մինչև բոլորը կը քնէին և երբ բոլորը քնում էին, նա վեր էր կենում, մօնում Գեորգի սենեակը, վեր առնում ջութակը, և սլանում դէպի իր ուխտեալ թուփը... Երկար ժամանակ Սիմէօնը շարունակում էր այդ ձևով ածել սովորել: Մայրը շատ անգամ էր նկատել, որ որդին գիշերները իր անկողնում չի լինում և վճռեց իմանալ, թէ ուր է գնում նա: Նա գնաց որդուն որոնելու: Երկար որոնեց հայեաթում, գոմերում, փետանոցներում և չգտնելով նորան վերադարձաւ: Նա ուզում էր խոհանոցի դուռը բաց անել, որպէս զի ներս մօնի, բայց անվճռողաբար կանգ առաւ. մայրական զգացմունքը յաղթեց. սիրտը սաստիկ տխրեց և արտասուքի կաթիլները սկսեցին մէկը միւսի յետևից թափւել երեսի վե-

րացով:—Աստուած իմ, Աստուած իմ, համարեա լսելի ձայնով րացականչեց նա.—Ի՞նչ բանի համար այդպէս սաստիկ տանջում ես ինձ, մեղաւորիս և ի՞նչ մեղք գործեցի Քո առջև... Ա՛խ, դառը վիճակ.—և արտասուքի կաթիլները նորից սկսեցին հոսել նորա աչքերից: Նա բարձրացրեց իր հագուստի փէշը, սրբեց աչքերը և նորից գնաց որոնելու որդուն: Ուշադրութեամբ վննելով ամեն մի անկիւն,—կարելի է նա մի որևէ տեղ պառկած էր և ես չնկատեցի.—մտածում էր նա, և հայեաթում չգտնելով որդուն, նա իր քայլերը ուղղեց դէպի այգին: Ուշի ուշով նայում էր ամեն մի թփի տակ, դիտում էր ամեն մի ծառ, ամեն մի ձաջն, մինչև անգամ տերևների շշուկը ստիպում էր նրան կանգ առնել և լարած ականջ դնել: Յանկարծ նա կանգնեց. ջութակի հնչիւնները որ համուում էին նորա ականջին, զարմացրին նորան: Միթէ Գէորգն է ածողը.—մտածեց նա, բայց տեսնելով, որ հնչիւնները լսում էին ոչ թէ աղի տանից, այլ այդու խորքից, վճռեց իմանալ, թէ գիշերայ այս փամանակին, այն էլ այգում ածողը ո՞վ էր: Սարսափը պատեց նորան, երբ նա հասաւ մինչև թանթրւենու թուփը և տեսաւ, որ ածողը իր որդին է: Նորա բոբիկ օտքերը դրած էին մէջը միւսի վրայ, իսկ զգզւած մազերով պատած գլուխը՝ քարշ էր ընկել: Մի քանի վայրկեան կանգ առնելուց յետոյ, մայրը շուռ եկաւ և գնաց: Դառը արցունքների փոխարէն, որ նա մի քիչ առաջ թափում էր, նորա աչքերում երևացին գթութեան արցունքներ: Վերադառնալով խոհանոց, նա պառկեց և անհամբեր սպասում էր Սիմէօնի վերադարձին: Նա տեսաւ, թէ ինչպէս իր որդին ջութակը ձեռքը մտաւ Գէորգի սենեակը, ինչպէս այնտեղից դուրս եկաւ առանց նորան և ինչպէս եկաւ իր տեղը պառկեց: Այն օրւանից նա սկսեց իր որդուն փաղաքշանքով վերաբերել, այլ ևս նորա վերայ չէր բարկանում, և եթէ մի որևէ իցէ բանում հարկաւոր էր լինում որդու ծառայութիւնը, նա աւելի շատ խնդրում էր, քան թէ ստիպում:

Սուրբ Գէորգի տօնի նախընթաց օրն էր, բոլոր զբաղւած էին առաջիկայ տօնի պատրաստութիւններով: Գէորգը նստած էր իր երաժշտութեան ուսուցչի հետ սենեակում և մինչև կէս գիշեր զբաղւած էր ածելով: Նա ուղում էր իւր անւանսկոյութեան տօնի

հանդիսին առանձնապէս աչքի ընկնել: Վերջապէս հասաւ որախու-
թեան օլը: Երեկոյեան շքեղ զարդարեաժ և լուսաւորեաժ դահլի-
ճում սկսեցին հաւաքել հրաւիրեաժները: Օրիորդները հագել էին
մետաքսեայ դեյրաներ, իսկ երիտասարդները թխագոյն շորեր: Ամեն-
քը շնորհաւորում էին Գէորգին իր անւանակոչութիւնը. շատերից՝
նա ստացաւ թանկագին ընծաներ: Հրաւիրեաժները գնացին սեղա-
նատուն, որտեղ սարգեաժ էր ամեն տեսակ խմիչքներով, ուտելե-
ղէններով և քաղցրաւենիներով լի սեղան: Սկսեցին աժել դաշնա-
մուրի վերայ, ձայնակցութեամբ ջութակի, որի վերայ աժում էր
Գէորգը, երիտասարդները պարում էին, իսկ աւելի հասակաւորները
և ծերերը հաւաքեցին մի առանձին սենեակ և նստելով թղթա-
խաղի սեղանի շուրջը, սկսեցին խաղալ իրանց սովորական պրե-
ֆերանսը:...

Յանկարժ դահլիճում տիրեց լուութիւն: Հիւրերի ինդրանօք
Գէորգը աժում էր ջութակի վերայ solo: Մինչև անգամ ծերերը
ընդմիջեցին իրանց խաղը և եկան դահլիճ: Գէորգի տէխնիկան և
հմտութիւնը զարմացնում էին բոլորին:

Դեռ սա չէր վերջացրել, որ դահլիճը թնդաց ծափահարու-
թիւնից: Շատերը մօտենում էին նորան և սեղմում ձեռը: Նորա
ծնողները ման էին գալիս գժեաժի նման՝ ուրախութիւնից.—
«Հա, ասում էք հայրը իր ծանօթներին», ասւ իմ կեանքիս միակ
հրճանքն է, բաղդը՝ միանգամայն բաւականացրել է ինձ:...

Իսկ մայրը, որ մի լղար, բարձբահասակ, երեսի խոշոր գժա-
գրութիւններով կին էր, պտուելով դէս-դէն, ամենին պատմում էր
իր որդու «Գէորգիկի», ինչպէս ինք էր անւանում, ընդունակութիւն-
ների մասին և մօտենալով նորան, համբուրեց որդու ճակատից:

Դռների մօտ կանգնաժ էր խոհարարուհին և դառը հոգւոց էր
քաշում. «Ո՛հ, Հայր մեր երկնաւոր, համարեա լսելի ձայնով բա-
ցականչեց նա, երբին Դու բաղդը տալիս ես աւելի, քան հարկաւոր
է, իսկ որին էլ բոլորովին մոռանում ես և ինչի՞ համար այդպիսի
անարդարութիւն:»

Երիտասարդներից մէկը հետաքրքրելով խոհարարուհու խօս-
քերով, հարցրեց՝ ինչի մասին էր նա այդպէս դարդ անում: «Ախր
ինչպէս դարդ չանեմ, պատասխանեց նա, քանի որ իմ Սիմէօնն

էլ այդպէս լաւ է ածու՛մ և ոչ ոքի մտքից չի անց կենու՛մ նորան ասել. ապրեա Սիմէօն. որովհետեւ նա «անբաղձ» է, ոչինչ չունի և դորա համար էլ ոչ ոք նորան ոչ մի բարի խօսք չի ասիլ. Էհ, Աստուած նորա հետո: Արտասուքի կաթիլներ երեւցին նորա աչքերում. նա շտապով գնաց խոհանոց: Մտնելով այնտեղ, նա Սիմէօնին զտաւ պառկած. «Ի՞նչ գիտես միայն պառկել, անիծւած հոգի» բարկացաւ նա խեղճ Սիմէօնի վերայ: Բայց նա առանց ուշադրութիւն դարձնելու մօր խօսքերի վերայ, դառնաւ միւս կողքին և պատրաստեց քնել... Այն թիւ, այդ միջոցին այն երիտասարդը, մօտենալով Գէորգին, պատմեց նորան այդ մասին: Գէորգը հեզնօրէն ժպտաց և նոքա՝ երկուսն էլ վճռեցին ծիծաղեցնել հիւրերին: Ամենաաւելի ընկնող տեղում դրին մի բազկաթուռ, կողքին էլ մի կլոր սեղան, որի վերայ դրին ջութակն ու կնտնոցը, յայտնեցին բոլորին՝ պատրաստել լսելու յայտնի ջութակահարին: Բոլորը հէնց առաջուց սկսեցին բարձրաձայն ծիծաղել...

Այդ միջոցին դահլիճում երեւաց Սիմէօնը՝ մի թւից բռնած Գէորգը, միւս թւից այն միւս երիտասարդը: Նոքա ստիպմամբ քարշ էին տալիս նորան բազկաթուռի մօտ, թէև դժարութեամբ, բայց այնու ամենայնիւ նստեցրին ու ջութակը տւին ձեռքը: Երիտասարդները և օրիորդները ծիծաղում էին նորա բոբիկ, կեղտոտ ոտների վերայ, նորա բաց կրծքի և գզգզած մազերով ծածկւած գլխի վերայ...

Դանդաղ՝ նա վերառաւ ջութակը և կնտնոցը մի սուր հայեացք գցեց շորս կողմը, և սաստիկ յուզւած սկսեց ածել: Ճիշդ է, թէպէտ նա տեխնիկա չունէր, բայց նորան լսողը զգում էր մի ինչ որ անսովոր բան: Նորա դուրս բերած հնչիւնները՝ ոչ թէ հասարակ ջութակի հնչիւններ էին, այլ այրող արցունքներ, որոնք թափանցելով լսողի սրտի խորքերը, այրում էին նորան մի անհասկանալի կրակով: Հիմա այլ ևս ոչ ոքի ծաղրը չէր գալիս, ընդհակառակ շատերին արտասուքը խեղդում էր:

Յանկարծ՝ նա գետին շարտեց ջութակն ու կնտնոցը և դահլիճից դուրս վազեց: Նա փախչում էր ինքն էլ չգիտենալով ո՛ւր և ինչո՛ւ: Քայլերը մեքենայաբար ուղղելով դէպի այգին և մօտենալով թանթրւենու թփին, նա նստեց քարի վերայ:

Նա՝ յոստահատւած էր. կատաղութեամբ պոկում էր գլխի մազերը. պատառոտում էր առանց այն էլ զզգգւած շապիկը... Քնչի համար ես ածեցի. ինձ խելագարի տեղ են դնում. ինձ ծաղրում են... Եւ ինչի համար եմ ես ապրում...»

Այդ սարսափելի հարցը, որ իր կեանքում առաջին անգամն էր ծագում նորա գլխում, ցաւ տալով դուրս թռաւ նորա կրծքից։ Նա ձեռքերով ծածկեց աչքերը և դառը կերպով լաց եղաւ։ Լացը երբեմն ընդմիջւում էր հեծկրտանքներով։ Բաւականին ժամանակ այդ դրութեան մէջ մնաց. յանկարծ նա խաչթւածի նման վեր թռաւ տեղից՝ «ոչ, այդ չի լինիլ. բացականչեց նա. «որ տանջւելու եմ, թող տանջեմ։ Ե՛ս, հէնց հզուց, անպատճառ հզուց կը փախչեմ աշտեղից, համ... մ՛օրս... թեթեւութիւն, համ էլ ինձ՝ դուցէ՛ս Եւ բաւական իր վճռով, նա իր քայլերը ուղղեց. դէպի տան կողմը...

Այն ինչ, աշտեղ, դահլիճում, հիւրերը դեռ շարած մնացել էին։ Գէորգը սարսափելի վրդովւած և զայրացած էր, որովհետեւ նա նկատեց, որ իր ածածը բոլորովին այն տպաւորութիւնը չգործեց հիւրերի վերայ, ինչ որ Սիմէօնի ածածը. թէպէտ ինքը իզուր էր աշխատում թագցնել իր վրդովմունքը։ «Պետրոս, վաղը մեզ հարկաւոր կը լինի դուրս անել մեր անպիտան խոհարարուհուն իր որդու հետ», խտիւ պահանջում էր ամուսնուց Գէորգից ոչ պակաս զայրացած մայրը։ «Ահա մօտ երեք տարի է նոքա մեզ մօտ ձրիակերութիւն են անում. անպատճառ վնգը, լսում ես...—«Այո, հարկաւոր է՝ պատասխանեց ամուսինը, մի քիչ խորհելուց յետոյ, ուժեղ քաշելով իր թշառ առանց այն էլ նօսր միւրուքից...

Ամեն ինչ հանդարտեց։ Կրակները արդէն հանգցրած են։ Բոլորն էլ յոգնած ցերեկաց չարչարանքից, վաղուց արդէն քնած էին խորը քնով։ Մինչև անգամ Սիմէօնը, որ միշտ այդ ժամանակ գործելիս էր լինում, այս գիշեր մեռածի նման էր քնել։

Քնած չէր միայն Գէորգը։ Առամները փակած, բռունցքը սեղմած, նա պառկած էր մահճակալի վերայ և սաստիկ բարկութիւնից, ամբողջ մարմնով դողում էր։ «Ե՛ս նորան... շշնջաց նա ինքն իրան և կատաղութեամբ վեր թռաւ անկողնից։ Բաց անելով գրասեղանի արկղը, նա սկսեց խառնշտորել նորա մէջ, բաց օրոնածը չգտնելով, նա սկսեց մթութեան մէջ շօշափել սեղանի վրայ գտն-

ւած առարկաները, կատաղութեամբ շարտելով ամեն ինչ, առանց որոշելու: «Ահա նա, և ցնցւելով վեր առաւ զըշահատը, բացեց մեծ բերանը, ու դանդաղ կերպով, գուլպաները հագին, առանց աղմուկի, քայլերը ուղղեց դէպի խոհանոցը: Բաց անելով դուռը և մօտենալով այն մահճակալին, որի վերայ քնած էր Սիմէօնը, այնպէս, ինչպէս երբեք չէր եղել քնած, Գէորգը կանգ առաւ: Բաւականին ժամանակ նա անշարժ կանգնած էր մահճակալի գլխի վերեւ, զըշահատը սեղմած ձեռքում: Նորա աչքերը ուղղւած էին Սիմէօնի գունատ դէմքին, որը լուսաւորւած էր լուսնի աղօտ լուսով: Մէկ, միայն մէկ հարւած, և դու, բազմաշարժար խեղճ արարած, մնաս բարեւ կ'ստես բոլոր երկնայիններին... Դու կը մեռնես և քեզ հետ էլ քո տաղանդը, որի համար կը հատուցանես կեանքովդ... Ահարկու հարւածը կատարւեց... Տեղն էր քեզ, գժբաղդ Սիմէօն... Նայիր չորս կողմից և դու կը տեսնես, թէ իրաւունք ունէիր լինել տաղանդաւոր և Գէորգից խլել այն գովասանքները, որոնք նշանակւած էին նրա և միայն նրա համար... Իսկ քո վիճակը, քո յանդուգն քայլի համար, սառչիլն է, և տեղդ—կամ խոհանոցի մի որ և է անկիւնը, կամ այս խոնաւ, ցուրտ գերեզմանը...»

Դեռ արշալոյսը բոլորովին չէր ներս թափանցել լուսամուտից, որ մի ուրիշ դիակ, թշւառ մօր անշնչացած դիակը, գրկած միակ որդուն, ընկած էր նորա արեան լճի մէջ:

ՀԱՄՈՋՄՈՒՆՔԻ ՄԱՐԴ

(Խոր թէ ճշմարիտ է)

Թ. ԿՐՈՏԿԻՅԻ (Պ. КРОТКИЙ)

Թարգմ. Մկր. Նաւասարդեանի

Խալոյսկ քաղաքում լուր էր տարածւել թէ հասարակական իրամատան զանձապահը անսպասելի կերպով գողութիւն է արել: Ի՞նչպէս պատահեց այս, ոչ ոք չէր կարողանում ասել: Պենտեֆրի Բոմբոշկինը հռչակւած էր իբրեւ անպայման ազնիւ մարդ և Արիստիդի համբաւն էր վայելում: Բայց յանկարծ... արտակարգ վերաքննութեան շնորհով յայտնեց, որ բանկի դրամարկղից անհետացել են քանի մի տասնեակ հազարներ: Երբ դրամարկղը բացին, նրա մէջ գտան կլէկի երկու կոճակ և մի հին, ժամանակի ազդեցութիւնից ժանդոտած խցահան և ուրիշ ոչինչ: Դարձեալ որոնեցին, բայց ոչինչ չգտան: Գործը լաւ էր կատարւած:

Հետաքրքիր դատ էր ընդնշմարւում. փաստաբան Լիւբոդէւը արդէն պատրաստւում էր: Խօսք չկայ, որ Բոմբոշկինի պաշտպանը նա կը նշանակւի, հապա ուրիշ ո՞վ կը լինի: Զկայ ուրիշ այնպիսի ճարտարախօս, ինչպէս նա, և որ գլխաւորն է՝ նրա նման բաղդաւոր. նա համարեա թէ միշտ իր ստանձնած գործերը վաստակում է: Նա տաղանդ ունի, նրա ճառախօսութիւնները մեծ հետաքրքրութեամբ են լսւում: Ճշմարիտն ասած՝ նա ոչ թէ Խալոյսկում պէտք է լինի, այլ որ և է մայրաքաղաքում, այնտեղ, որտեղ Սպասովիչներ, Գերարդներ, Պլեակօներ դափնինք են հնձում: Նա մի

անգամ Անդրեասկու դէմ զուրս եկաւ և նսեմացրեց նրան: Ամեն-
քըն էլ այս էին կրկնում: Եւ ինքն էլ է զգում այս: Նա ոյժ է...
նա համոզմունքի տէր է...

Եւ փառքի յոյսեր տածելով՝ Լիւբովէկը վերցրեց մատիան ու
սկսեց, յամենայն դէպս, իր ապագայ ճառի ուրազութիւն
ծրագրել: Յափշտակած ներշնչման հոսանքից՝ նա ուրազեց.

—Պարոն դատաւորներ, պարոն երդւեալ բազմականներ: Միք
զարմանայ վրդովմունքիս պատճառով, ես յանձն եմ առել մի դժ-
ւարին խնդիր լուծելու: Ես պարտաւոր եմ մի մարդու անպար-
տութիւնը ապացուցանել, որի մեղապարտութեան մէջ ամենքը
համոզւած են: Միմիայն գործի արդարութեան մէջ խորին համոզ-
մունքն է ինձ յուսադրում: Ես համաձայն չեմ մեղադրողի կարծի-
քին: Պարոն դատախազը խիստ մոլթը գոչներով նկարագրեց ամ-
բաստանեալի բարոյական պատկերը: Բոմբոշկինը—շիտակ մարդ է:
Եթէ նա դրամատան փողերը գողանալ ու գէր, նա վաղուց կ'անէր
այդ. բայց նա չգողացաւ, որովհետեւ խիղճը չէր թույլ տալիս նրան:
Խիղճը, պարոններ, ամենավեհ խթանն է: Զուր չէ ասել բանա-
ստեղծը. «խիրի ճշմարտութիւնը»—և դու սուրբ կը դառնաս: Գի-
տութիւնն էլ է միևնոյնը հաստատում: Այս բանում ժառանգակա-
նութեան մասին խօսք չի կարող լինել: Բոմբոշկինի հայրը իբրեւ
գլխաւոր գործակաւոր ծառայում էր Խապունով վաճառականի մօտ
և գործը միշտ ազնիւ կերպով էր կատարում: Այս փաստերով է
ապացուցւած. վաճառականական գրքերը ձեր առաջն են դրած,
քննեցէք և համոզեցէք: Բոմբոշկինի մայրն էլ ամենայն օր ժամ
էր գնում, նա շատ կրօնասէր կին: Երբ էր և որդուն էլ դաստիա-
րակում էր հաւատի օրէնքների համեմատ: Անհրաժեշտ է աւելի
խորունկ կերպով ուսումնասիրել երևոյթները: Ներկայ դարում, երբ
մարդկային հանճարը, այսպէս ասած, հասել է իր գագաթնակէ-
տին գիւտեր անելու մէջ, անհրաժեշտ է գիտական մեթոդները
ձեռքին բռնած՝ մերձենալ այն բանին, որը առաջին հայեացքից
անհասկանալի է թւում: Եւ այն ժամանակ մեր առաջ կը սլարզւի
միտքը,—ցանկալի, բազմախորհուրդ միտքը, պարոններ—այն բազ-
մաթիւ վարողութիւնների, որոնք օրէնքով ընդունւած են իբրեւ
դատաւարտելի. բայց իսկապէս զուրկ են յանցագործութեան գըլ-

խաւոր տարրներէից—չար զիտաւորութիւնից: Ձէր կարող Բոմբոշ-կինը բանկի զրամարկից գողնալ, չէր կարող խկապէս աջն պատ-ճառով, որ նա բնութիւնով բարի մարդ է, որի հետ չէ հաշտում չարի և չարակամութեան մասին զոյութիւն ունեցող զաղափարը: Ժամանակակից հոգեբանական զիտութիւնը, միջամտելով քրէական երևոյթների մէջ, պահանջում է ղեկավարել պատճառի ու հետեւանքի մէջ եղած ճակատագրական կապի տիեզերական օրէնքներով: Եթէ պատճառը անկարող է վատ հետեւանք ունենալ, այն ժամանակ այն վարմունքը, նայելով քրէական օրէնքների տեսակէտից, անպատժելի պէտք է համարել:

Այժմ փաստերի մասին ասենք: Որտեղ են, հարցնում են ինձ, փողերը, ի՞նչ եղան:

Պարոններ երդւեալ բազմականներ: Ես հասկանում եմ, որ ինձ այսպիսի հարց կ'առաջարկեն, որը շատ տեղին է: Սակայն, ո՞վ Արարիչ, մի՞թէ անկարելի է ենթադրել, որ ականահատութիւն լինի կատարւած: Դէհ իմացել են, որ բանկ կ'աչ, դրամարկղում էլ փող ու սկան են կտրել, և գտել են և փողերը տարել են. իսկ իրանց հետքը կարողացել են թաղցնել: Այսպիսի բաներ չեն պատահում մի՞թէ: Կամ ընդունենք թէ փողերը վատնւել են: Նա սիրում էր խեղճերին օգնել, նրա բնութիւնը շատ զեղուն է: Մի՞թէ նա սրանով մեղաւոր է. շարժառիթն արդարացնում է վարմունքը և բարձր բարոյականութեան կանոնների դէմ կը լինի դատաւարտել մարդուն՝ մոնել կալանաւորների վաշտը միայն աչն պատճառով, որ նա բարեգործութիւն է կատարել: Տուր և տացցի քեզ, բարբառում է Աստուծային խօսքը: Վճռաջինջ սենատն էլ է ունեցել իր առանձին կարծիքը այս մասին: Դարձնում եմ ձեր ուշադրութիւնը 1832 թւականին ընդ № 11457 և 1811 թւականին ընդ № 19 կայացած վճիռների վրա: Այնտեղ պարզ կերպով ձեւակերպւած է աչն հայեացքը վատնելու մասին աչն տեսակէտով, որ եթէ չկայ չար զիտաւորութիւն, հետեւապէս չի կարող քրէական պատիժ տեղի ունենալ:

Վերջապէս նայեցէք, պարոն դատաւորներ այս խեղճ, յարգարժան, ալեգարդ ամբաստանեալի վրա: Ընդունակ է սա մի՞թէ յանցանք գործելու: Ինչպիսի հրեշտակային բարութիւն է արտա-

յայտում սրա հայեացքը: Որպիսի ազնւահոգութեան դրոշմն է կնքւած նրա դէմքի վրա:

Եւ այսպիսի մարդուն,—ո՛հ, ոչ, ես չեմ կարծում, չեմ կարող հաւատալ... այսպիսի մարդու ճակտին չէք դրոշմի անարգ դատալծիռ: Նա դատի բովից անարատ դուրս կը գաջ: Նա կը վերադառնայ՝ իր նախկին պատուաւոր կենցաղը վարելու:

Ես իմ սրբազան պարտաւորութիւնս կատարեցի:

Ես վերջացրի, պարոններ: Խորին կերպով համոզւած լինելով արդարադատութեան մէջ՝ ես ամբաստանեալի ճակատագիրը ձեզ եմ յանձնում: Դուք արդարացի կը վերաբերէք նրան. ո՛հ, ես չեմ կասկածում այս բանում: Հանգիստ խղճով նստում եմ տեղս...

Սակայն այստեղ յանկարծ Լիւբոդէլի մտքովը կասկած անցաւ. հապա եթէ Բոմբոշկինը նրան շտայ իր պաշտպանութեան գործը, այլ այն անշնորհք Լոխմատինսկուն յանձնի: Հարկաւոր է պատրաստ լինել ամեն բանին: Փորձառու փաստաբանը պարտաւոր է միշտ հնարագէտ լինել: Այն ժամանակ, էլ ի՞նչ ասել կուզի, Լիւբոդէլին կը հրաւիրեն իբրեւ քաղաքացիական պահանջողի հաւատարմատար: Դրամատան վարչութիւնը արդէն մի անգամ դիմեց նրան: Եւ, իսկապէս, միւլենոյնն է. չէ որ բանկն էլ մի այնպիսի ոչխար է, որին կարելի է կրտել: Անհրաժեշտ է միայն նոր ատենաբանութեան ուրւագիծը պատրաստել. օրինակի համար, այ, այսպէս:

—Պարոն դատաւորներ, պարոն երդւեալ բազմականներ: Եթէ ես յանձնառայ ներկայ գործում դրամատան շահերը պաշտպանել, միմիայն այն պատճառով, որ ես խորին կերպով համոզւած եմ գործի իրաւացիութեան մէջ: Բոլոր կասկածանքները ամբաստանեալի դէմ են: Նա գողցել է վացսուն հազար մանէթ—այս կարելի է ճշմարտութիւն համարել: Ոչ ոք, բացի դրանից, չէր կարող գողնալ: Դատախազը շատ ուղիղ նկատեց, որ Բոմբոշկինը հէնց փոքր հասակից արդէն պատրաստւած էր դրամատունը կողոպտելու նպատակով: Նրա հայրը Խապունով վաճառականի մօտ գործակատարի պաշտոն վարելով՝ դրամարկղից փողեր էր վերցնում երբեմն քիչ, երբեմն շատ: Նրա մայրը յայտնի էր իր սղտ կրօնասիրութեամբ: Հետեւապէս ձեր առաջ դնւում է ժառանգականութեան օրէնքի մի ամենապարզ երևոյթ: Ագահ ու անկշտում, Բոմբոշկինը շատ խեղ-

ճերի օջաղը քանդեց, որոնք այժմ յանձնեալ են ճակատագրի կամայականութեան: Նա չարահոգի մարդ էր, միայն իր մեղսալից անձի վրայ մտածող, բնականապէս ոճրագործ, որի տեսակներին գիտութիւնը ճանաչում է ականաւոր զիտնական Ձեղարէ Լոմբրոզօի արած նշանաւոր գիւտերի վրա հիմնւելով: Եւ Ֆեռին, և Գառնֆալօն, և մարդագիտական շկոյան աւթողջովին՝ այս է հաստատում: Նորանոր հորիզոններ են բացւել քրէական օրէնսգիտութեան համար և անհրաժեշտ է նրանց համեմատ վերլուծել ոճրագործական երևոյթները: Վճռաջինջ սենատն էլ նոյնպէս շատ անգամ յայտնեց, որ գողութիւնը, վատնումն՝ պատժական կանոնների հիման վրա կոչւում է պատժելու արժանի վարմունք: Ես հիմնւում եմ 1853 թւականի, № 2711 և 1799 թւականի վճիռների վրա. այն տեղ պարզ կերպով ասւած է—300 բուբուլց աւելին գողցողին դատաւարտել կալանաւորների վաշտում մնալ և իրաւունքներից զրկել:

Պարոն Երլուեալ բազմականներ: Ձեզ եմ զիմում յանուն արդարադատութեան. խիստ շատախնդրով միայն դուք կը կարողանաք անդորրել հասարակութեան վրդովւած խիղճը: Խիղճն է, պարոններ, մեծագոյն խիժանը: Նրա մէջն է ապրում արդարադատութեան զրաւականը: Թող մեղաւարտի գլխին իջնի Նեմեզիկի սուրը:

Նաչեցէք, վերջապէս, պարոններ, այս ծերունի չարագործի վրա, որ այսպէս անամօթաբար և հանգիստ կերպով դիտում է թէ ինչ տեսակ վճիռ է կայանալու իր մասին: Ո՛ր աստիճանի չար, կարծրացած տաժանակրի կամք է կարդացւում նրա աչքերում: Ի՛նչպիսի յանդգնութեան գրոշմն է դրւած նրա ղէմքի վրա:

Եւ այսպիսի մարդու համար,—օ, ոչ, ես չեմ հաւատում, չէ, չեմ կարող հաւատալ,—որ այսպիսի մարդու համար արդարացնող վճիռ կը կայացնէք: Սչո՛ սարսափելի կը լինի. նա պարտաւոր է դատարանից բանտն անցնել, նա պէտք է մոնի այն հասարակութեան մէջ, որի անդամները այնպիսի բարոյապէս ընկած մարդիկ են, ինչպէս ինքը:

Ես կատարեցի իմ սրբազան պարտաւորութիւնս, պարոն դատաւորներ: Համոզւած եմ, որ արդարադատութիւնը, յանձին ձեր, կը տօնախմբէ իր յաղթանակը: Հանգիստ խղճով նստում եմ տեղս:

Ես վերջացրի, պարոններ...

Եւ «համոզմունքի մարդը» անուշ կերպով յօրանջեց...

ՓՈԹԻՒՑ-ՔՈՒԹԱՅԻՍ

Ծանադարհորդական տպաւորութիւններ

Յ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՅԻ

Այս վերջին երկու տարին ինձ վիճակեց մի քանի անգամ ճանապարհորդել դէպի Քութալիս: Առաջին անգամ այդ քաղաքը ես տեսել եմ 1893 թիւ ամառը, իսկ վերջին անգամ ներկայ տարւոյ չունաւրին: Ամենից երկար մնացել եմ առաջին անգամ գնացած ժամանակս, աչն է՝ մի ամբողջ ամիս, իսկ միւս անգամներին միայն շաբաթներով եմ մնացել: Ամեն անգամ գնացած ժամանակ աշխատել եմ դրի առնել աչն բոլոր բաները, որ ես տեսել ու լսել եմ թէ՛ այդ քաղաքում և թէ՛ աչն ճանապարհին, որով գնացել եմ ազդտեղ:

Ինչպէս չափեսի է՝ մեր կողմերից, աչն է՝ Սուխումից՝ Քութալիս գնալու համար--երկու ճանապարհ կալ. երկուսն էլ ծովով, մէկը Բաթումի վրայով, միւսը՝ Փոթիով: Երկու գծերն էլ միանում են Սամուրէդի կալարանում, որտեղից երկաթուղու ճանապարհը շարունակւելով՝ հասնում է մինչև Բիօն կալարանը. ազդտեղից էլ երկաթուղու մի առանձին ճիւղ գնում է մինչև Քութալիս:

Տպաւորութիւններս ես սկսում եմ ճանապարհից և աչն էլ Փոթիից, որովհետեւ այդ գիծը թէ՛ աւելի ծանօթ է ինձ և թէ՛ աւելի լաւ դիտել եմ, քան Բաթումի գիծը: Իսկ աւելի մանրամասն կանգնելու և խօսելու եմ գլխաւորապէս Քութալիսի վրայ, ուր համեմատաբար թէ՛ աւելի երկար եմ մնացել և թէ՛ ճանապարհորդութեան նպատակն էլ այդ քաղաքն է եղել:

Փոթի, որ մի ժամանակ Մինդրեկիալի մալաքաղաքն էր, աչսօր Բաթումի և Նովորոսիսկի հետ Սև-ծովի կովկասեան ափերի ամենանշանաւոր և վաճառաշահ քաղաքներից մէկն է: Գտնւում է Սև-ծովի արևելահարաւալին եզերքում, Բաթումից դէպի հիւսիս և ծովով մօտ 50 վերստ նրանից հեռու: Իսկ ազդտեղից մինչև Սուխում՝ երկու աչդքան կը լինի:

Պրսից նա բաւական մեծ, ընդարձակ և փռւած քաղաք է երևում և հազարից տեղ է բռնում, թէև հազիւ միայն հինգ հազար բնակիչ ունի և, իր տարածութեան համեմատ, շատ ցրւած և անգոյն տպաւորութիւն է թողնում: Քաղաքի դիրքը մի անծալր, լաչնատարած հարթութեան վրայ է, որ բոլորովին ծովին հաւասար է և չորս կողմից անապիսի զարհուրելի ճահիճներ է ներկայացնում, որ ամառը ալդտեղ ամեն կողմից գորտերի մի անապիսի անվերջ ու տաղտկալի կռկռոց է լսւում մարդկանց թմրութեան մէջ, որ մի րոպէ կարծում էք, թէ ալդտեղ գորտերի թագաւորութիւն է, նրանց աշխարհն էք մտել, էլի ձմեռը մի քիչ աշխուժ է երևում քաղաքը: Բոլորովին քաղաքի մէջ համարեա դեռ մինչև ալսօր էլ մնացել են ալդպիսի ճահճալին մացառներ ու անտառներ, ալն էլ ջրասէր լաստենիների (ОЛБХА) անտառների, որոնք սկսելով քաղաքից, տամաւոր վերստեր տարածւում են դէպի երկրի խորքը: Ինչ խօսք որ ջերմը ալդտեղ մեծ զոհեր կ'անէ. ալդ կողմից գուցէ ալս աշխարհը ամբողջ Աւստրալի կողկասեան ավերում առաջինը կը լինի:

Քաղաքի միջից անցնում է Րիօնը, բաւական մեծ գետ, որ ալդտեղ համարեա միշտ պղտոր ու դանդաղ եմ տեսել: Գեղեցիկ է ալն տեղը, ուր Րիօնն ու ծովը խառնւում են իրար: Ծովի անհուն և լաչնատարած կապուտակութեան մէջ բաց-կանաչին խփող Րիօնի տղմոս ու պղտոր ալիքները դանդաղ ընկնում են ծովի գիրկը և, կալծէք, երկար ժամանակ ծովը չէ ուզում նրանց իր մէջ ընդունել. ալնքան պարզ և որոշ է երևում ալն դիծը, որ բաժանում է գետի բերանը ծովից: Գետի վրան շինւած է (1873 թւից) երկաթէ մի երկաղն կամուրջ, որի վրայով անցնող թէ սալից և թէ մարդուց վճար են վերցնում:

Քաղաքը կենդանի տպաւորութիւն չէ թողնում տեսնողի վրայ. գոնէ ալդպիսի տպաւորութիւն է արել իմ վրայ, թէև ես նրան ամառն էլ եմ տեսել, ձմեռն էլ: Եւ միթէ ալդպիսի թաց, ճահճալին և զարհուրելի ջերմոս և ապականած կլիմայում էլ մարդու վրայ աշխուժ ու եռանդ կը մնայ, որ երեսպ, թէև պէտք է ասեմ, որ բաւական տներ ու խանութների կան ալդտեղ. ունի լաւ բաղար, կան հարուստ վաճառանոցների, բաց և ալնպէս դեռ էլի տների մեծ մասը փալտից են շինւած. քարէ տներ քիչ են. իմ վերջին գնացած ժամանակ նոր շինւող տներ կալին. նրանք էլ փալտից էին:

Բնակիչների մեծ մասը մինպրէլ ու վրացի են, թէև կան ալդտեղ նոյնպէս և հալեր, տնով հազիւ մի քսանընիւնդ, մեծ մասով վաճառական, բաց պանդուխտ մշակիներ՝ գլխաւորապէս Թուրքա-Հալաստանի զանազան կողմերից, շատ կան, մօտաւորապէս մինչև 300: Հալերն ունին իրանց համար եկեղեցի ու քահանայ:

Քաղաքի ամենամեծ և կենդանի բանը նաւահանգիստն է, որ վեր-

Չին տարիններս արհեստական կերպով չինւեց և հիմա հիանալի նաւամատուց է չինւած ալդտեղ: Առաջւան պէս շոգենաւը վերստերով հեռու է կանգնում ավիւր, ալ ուղղակի մտնում է ծոցը և բոլորովին ավին է գալիս՝ թէև ոչ միշտ: Դեռ հիմա էլ մեծ ալեկոծութիւնների ժամանակ, շոգենաւը երբեմն բոլորովին չէ՝ էլ հանդիպում ալդտեղ. նաւամատուցը չինւած է, բաւց դեռ վերջնականապէս չէ աւարտւած. ասում էին, որ դեռ պէտք է չինեն, որքան որ՝ նաւահանգիստը բոլորովին ապահով ու անվտանգ դառնայ: Ծոցը չորս կողմից քարէ պատնէշ ունի, որի վրայ լէշմներ են ձգւած՝ երկաթուղուց վագոններով ապրանքը ուղղակի շոգենաւը տալու համար:

Փոթին Վովկասեան ավերում արտահանութեան մեծ կենտրոն է: Աւելի մեծ կը լինէր նա, եթէ կողքին չլինէր առևտրի և արտահանութեան մէջ մի աշխարհի ուժեղ կոնկուրէնտ, ինչպիսին Բաթումն է: Ամեն շաբաթ երկու անգամ կանոնաւորապէս ալդտեղ գնում-գալիս են «նաւազնացութեան և առևտրի ռուսական ընկերութեան» մարդատար շոգենաւերը, իսկ ապրանքակիրները թէ՛ նոյն ընկերութեան, թէ՛ ուրիշ և թէ՛ նոյնպէս արտասահմանից, անգլիական և ամերիկական շոգենաւերը համարեա ամեն օր գալիս են և շատ անգամ օրերով մնում են ալդտեղ. Նրբեմն նոյն իսկ մարդատար շոգենաւերը ժամերով կանգնում են ալդտեղ. աշնքան շատ է լինում բեռը, մարդատարը որ ալդպէս, ինչ կը լինի ապրանքակիրը: Փոթիի արտահանութեան գլխաւոր բերքը սիմինդրն է. դրանով նա ամբողջ Վովկասեան ավերում առաջին տեղն է բռնում և, եթէ չեմ սխալւում, ալդ բանում Սև-ծովի վրայ նա միմիայն Օդէսսից չեմ կը մնալ: Նրբեմն միմիայն մի շոգենաւ հարկւրաւոր ջալներով սիմինդր է ընդունում: Այսօր սօտաւոր հաշւով՝ Փոթիի նաւահանգստից արտահանւած սիմինդրի քանակութիւնը կարելի էր ընդունել չորս միլիօն պուդից աւելի: Դեռ 1890 թւին արդէն 4 միլիօն պուդի էր հասնում և, ինչպէս երևում է վիճակագրական թւերից, հետզհետէ ալդ բերքի արտահանութիւնը աւելացել է և մեծ չափեր է ստացել: Ալդտեղից արտահանւած սիմինդրը գնում է թէ՛ Ռուսիա և թէ՛ արտասահման: Ալդ նաւահանգստից արտահանւում են նոյնպէս Վովկասեան շատ ապրանքներ, ալսպէս՝ ցորեն, բամբակ, բրինձ, Վովկասեան մարդանէց, գինի, Թիֆլիսի Տոլէլի գործարանից ձէթ և ալւն:

Աւելորդ չէ լինել ալստեղ, որ նաւահանգիստը շատ հեռու է քաղաքի կենդրոնից, ալսպէս որ մինչև ալդտեղ մօտ 3 վերստի չափ ճանապարհ է քաշում:

Բացի նաւահանգստից քաղաքի կենդանութեան և ծաղկելուն քիչ չէ նպաստում և երկաթուղու գիծը, որ բացւած է եօթանասնական թւականներից և կապում է նրան Թիֆլիսի հետ:

Փոթիից մինչև Քութալիս 98 վերստ է. երկաթուղիով մօտ 5 ժամի ճանապարհ է: Երկաթուղին քաղաքից սկսած մինչև համարեա Նոր-Սէնակի կալարանը՝ ամբողջապէս ճահճալին անտառների միջովն է անցնում. ճանապարհի երկու կողմում համարեա միմիալն ջրաւէր լաստենիներն են երևում: Անտառը բաւական շոր է, ջահիլ անտառ է, ծառերը մեծ չեն, բայց միեւնոյն ժամանակ սաստիկ անմատչելի՝ անանցանելի չցամաքող ճահիճների ու ջրի պատճառով և պատառով ու պերելով թփերով ու փշերով խճճւած լինելու համար: Այդ տեղերից ես անցել եմ ամենաչոր ժամանակը, բայց էլի կանգնած մեծ-մեծ ջրեր եմ տեսել, իսկ չորացած եղէգը միշտ էլ անպակաս է եղել: Եղէգն արդէն լաւ ճշան է՝ ալդ կողմերի որ աստիճան թաց լինելուն: Համարձակ կարելի է ասել, որ անտառի ամբողջ տարածութիւնը մինչև աչքի կտրած տեղը ալդպիսի փթած ու կանգնած ճահիճների բուն է: Չորս կողմը ուր որ նայում ես, լաստենիների անտառն է երևում իր կանգնած ու տեղ-տեղ նոյն իսկ բաւական խոր ընկած ջրերով ու հորերով և եղեգնոտ բոլսերով:

Տեսքով՝ հողը թույլ անգոյն ու մոխրի պէս է. աւելի ցամաք, քան ծանր կաւալին: Մէկ օր, երբ ալդ անտառները կը ոչնչանան, մի լաւնատարած գեղեցիկ դաշտ կը բացւի տեղը:

Վերջապէս դնացքը կանգ է առնում. հասել ենք առաջին կալարանը՝ ձալաղիղի, որ բոլորովին անտառի մէջ է և չորս կողմը ոչ տուն է երևում, ոչ դիւղ: Այդտեղ աչքը մի բան չի տեսնում, էլի առաջան լաստենիներն են իրանց կանգնած ու հոտած ջրերով և դրանցից անբաժան եղեգն ու փշերը:

Ալդպէս չէ երկրորդ կալարանը՝ Նոր-Սէնակի. ձյմարիտ է՝ դրան մօտիկ էլ կան ճահճոտ անտառներ, բայց ալդտեղ արդէն մարդու աչքը ալնպիսի գեղեցկութիւններ է տեսնում, որ ալդտեղը անցածի մօտ՝ դրախտի չափ գեղեցիկ է թւում: Նոր-Սէնակի աւան է (МѢСТЕЧКО). ալդտեղ է Սէնակի գաւառի վարչական կենտրոնը. ունի պոստ և հեռագրատուն, ուսուսաց նորմալ ուսումնարան և գաւառական գանձարան: Աւանը գեղեցիկ դիրք ունի, շինւած լինելով բլուրների ու բարձունքների ստորոտում, ընդարձակ ու լաւնաճառալ հարթութիւնը առաջնը: Տները դրսից բաւական կոկ ու գեղեցիկ էին երևում, կանոնաւոր փողոցներով: Այստեղ չորս կողմը, աւանին մօտիկ, միալն սիմինդրի արտեր էին երևում, այն ինչ անցած ճանապարհի վրա, դէպի Փոթիի կողմը, սիմինդրի արտեր պատահում են շատ քիչ, ինչպէս երևում էր, անտառներից բացւած տեղերում, այն էլ ուր որ մի քիչ աւելի չոր է եղել: Ափերում մնացած ծղոտներից արդէն երևում էր, որ հողը ալնքան բերիւ ուժով չէ. ցողունները շատ նիհար էին: Իսկ բարձրերն էլ հեռուից քարոտ, մաշւած ու ջրից տարւած էին երևում: Այստեղ էլ մօտակալ անտառներում ու

ծառնոցներում գլխաւորապէս լատենիներէն երևում. միւս տեսակ ծառեր քիչ էին: Տեղ-տեղ սիմինդրի արտերում թողած ծառերի վրայ երևում էին բարձրացող խաղողի որթեր, բաց շատ քիչ: Պաշտում և անտառում արածող մալերի մէջ պատահում էին կով, եզ, իսկ գամէշը՝ փոթից սկսած մինչև աղտեղ, ամբողջ ճանապարհի վրայ, ոչ մի տեղ չպատահեց, թէև աղ տեղերը իսկ և իսկ գոմիչի տեղեր են, տաք ու ճահճալի կլիմա արածելու տեղ չատ, անչափ ու անթիւ ճահճներ: Պատահում էին նոյնպէս և խոզ, սագ, բազ, հաւ և հնդուհաւ: Վատ տեղեր չէին և հաւեղէնի համար, ընդամենը հարթութիւն, սիմինդրի առատութիւն և ամեն տեղ ջուր ու ճահճ: Իմ տեսած եղջիրաւոր անասունները շատ մասն անսակից էին և, ինչպէս երևում էր, զրանց վրայ շատ խնամք չէ տանում. չափից դուրս նիհար էին երևում, մանաւանդ փոթիում:

Նոր-Սէնակիւից հետզհետէ դէպի Րիոն թէ անտառն է բացում ու քչանում և թէ ճահճներն են պակասում, բաց բալորովին չեն անհետանում. տեղ-տեղ նրանք էլի պատահում են, նոյն իսկ տարաւ առնալով ժամանակն էլ: Անփոփոխ շարունակւում է էլի անծալը հարթութիւնը, որ կարւում է միմիայն հեռու հորիզոնում ձգւած անտառապատ շղթաներից:

Երրորդ կալարանն է Աբաշա. զրանից չեսու է Սամորէղի, որ չորրորդ կալարանն է փոթից սկսած: Սամորէղի թէև գիւղ է, բաց մեծ կետրոն է չրջակաքի համար. աղտեղ է միանում փոթի ճիւղը Բաթումի գծի հետ: Չնաչելով որ ալտեղ էլ առաջին անգամ մարդու աչքը ճահճալի հարթութիւն է տեսնում, չնայելով որ ոչ դիրքն է լաւ, ոչ էլ տեսքով մի բան է, բաց և ափսոսանք աղտեղ շատ աւելի աշխուժ ու կենդանութիւն է տիրում, քան նախորդ կալարաններում: Կալարանին մօտիկ տասնաւոր խանութներ ևն չինւած, ուր՝ ինչպէս երևում էր, մեծ շարժում ու առուտուր է լինում:

Փոթից սկսած մինչև աղտեղ ամբողջ ճանապարհի վրայ, երկաթուղու գծին մօտիկ, վերը լիշած 3 գիւղերն են տեսնում՝ Նոր-Սէնակի, Աբաշա և Սամորէղի. ուրիշ մեծ գիւղեր չեն պատահում: Ճանապարհի երկու կողմը մեծ մասով հատ-հատ տներ են երևում, կամ 2—3 տների փոքրիկ խմբեր, ցրւած անտառապատ հարթութեան վրայ: Աղ տների մեծ մասը վաւտից էին չինւած, տախտակով էլ ծածկւած: Բաց տեղ տեղ պատահում էին և երկաթուղանի գեղեցիկ տներ պատշգամներով ու կղմինդրի ծածքերով, և նոյնպէս մի-երկու տեղում՝ նոր-նոր ծառեր տնկած: Ինչքան Սամորէղիին մօտենում էինք՝ տներին մօտիկ խաղողի որթեր աչիքան շատանում էին. նրանցից շատերը հին և մեծ որթեր էին՝ բարձրացող տեսակից և, ինչպէս երևում էր, անխնամ թողնւած էին ծառերի վրայ:

Սամարէղիից ալն կողմը դէպի Րիօն՝ դաշտերն աւելի են բացւում. խիտ անտառներ ալնքան չեն երևում, տեղ տեղ միալն մացառներ են պատահում, թէն նրանք էլ թաց ու ճահճոտ են, թէն ոչ առաջւան չափ. Հողը քանի գնում՝ անդունանում է. դեղին, խոլ հող է, բաց խորը. քար չէր երևում տակը: Գաշտերի դիրքը գեղեցիկ է, բաց տեսքի չափ ոչ բերրի են և շատ տեղ էլ ոչ ալնքան ցամաք, որ ցորենի մշակութեան համար չարմար լինեն: Նրեի ալն էր պատճառը, որ երկաթուղու գծի երկու կողմի արտերի մեծ մասը սիմինդրին էր, ցորեն քիչ տեղ էր ցանաւ. տեղ-տեղ կալն և խաղողի աղիներ. իսկ ամառը ալն կողմերից անցնելիս տեսել եմ նոյնպէս և լոբիա ցանած՝ շարքերով և առուններով, բաց ալն էլ տեղ-տեղ էր և եղածն էլ մեծ տեղ չէր բռնում: Յորենն ընդհանրապէս լաւ չէր եղել, չէր բարձրացել. սիմինդրն էլ նոսր էր եղել, լաւ չէր. դաշտերի խոտն էլ չորցած ու խանձաւ եմ տեսել:

Վերջին ճանապարհորդութեանս ժամանակ՝ լուսարի մէջ, Սամարէղիից ալն կողմը դէպի Քուլթալիս գիւղացիները հերկում էին արտերը թեթեմի լծկանի արօրով. երեի ցորենի կամ գարու համար էր. սիմինդրի համար դեռ վաղ էր: Տեղ-տեղ հողը բոլորովին քարքարոտ կազմութիւն ունէր, ջրի մանր քարերով լիքը, ալնպիսի տեղերում էլ ալտ էին արել. նրանք հերկում էին, թէն քարը մի կողմից, հողի դժգոհութիւնը միւս կողմից պարզ ցոյց էին տալիս հողի աղքատութիւնը: Նրեում էր որ ալտ-տեղիցն էլ հողի պակասութիւն կա, գիւղացու ձեռքին հող չկալ. թէ չէ ալն անծալր ու անլերջ՝ դաշտավայրում էլ միթէ բանելու հող չկար, որ մարդ ալնպիսի քարքարոտներին կարօտ մնար:

Գիւղացին ալնքան տգետ չէ. գոնէ իւր գործի, հողի՝ վերաբերմամբ ալնքան էլ տգետ չէ. նա լաւ տեղ թողած, վատ տեղ չէր բանի, եթէ միալն լաւ ունենար: Չունենալու նշան է, որ մաքուր հողի տեղ՝ քիչ է մնում տսեմ, թէ մաքուր քար էր հերկում ու բանում. ալնքան քարոտ էին տեղ-տեղ իմ ասած արտերը:

Սամարէղիից ալն կողմը անցնում ենք էլի երկու կալարան, (Կոպիտնարի և Մուխան), մինչև որ վեջապէս հասնում ենք Րիօն, մի անմարդաբնակ կալարան, որտեղից երկաթուղու մի առանձին ճիւղ տանում է մեզ Քուլթալիս:

Դեռ ես Րիօն չհասած՝ արդէն երկաթուղու ճանապարհից երևում է Քուլթալիսը բարձունքների ստորոտին, հեռուից կարծէք մի քիչ փոս ընկած: Ահադին, անծալր, լալնածաւալ դաշտավայրը փռւած է առաջը, որի ծալքերը կորչում են շատ հեռու՝ հորիզոնին սեղն տեղ սարերի ստորոտներում:

Րիօնից մինչև Քուլթալիս 8 վերստ է: Համարեա բոլորովին Րիօնի մօտից երկաթուղու ճանապարհի մի կողմը ձգւած է կաղնու գեղեցիկ և

մատղաշ անտառը, որ համարեա զուտ կաղնուտ է, բաւական մաքուր է և խնամքով պահւած: Անտառի մի ծալքը վերջանում է Քութալիսի երկաթուղու կայարանի մօտ Բալցարդէն քաղաքն երևում է. ահա և ինքը կայարանը:

Քութալիսը, իմէրէթիպի ալդ հին մալաքաղաքը ալսօր Թիֆլիսից քիտոյ վրացիների ամենանշանաւոր քաղաքն է: Գտնւելով բոլորովին իմէրէթիպի սրտում, ալդ քաղաքը իր համարեա զուտ, անխառն և դեռ ևս իր ինքնուրոյնութիւնը պահպանած վրացի ազգաբնակութիւնով կազմում է ալդ աշխարհի սիրտը, արտապտելով իր մէջ նրա ժողովրդի և վրացիների տղգալին ոգին: Ալդ կողմից նա գուցէ Թիֆլիսից էլ լաւ է արտապտում վրաց աշխարհը և վրաց ազգի ոգին, թէն չէ կարելի մոռանալ, որ Թիֆլիսը մեր երկրում ինչպէս մեզ համար, նոյնպէս և նրանց համար մտքի և լուսաւորութեան ամենամեծ կենտրոնն է ալսօր:

Քութալիսը առաջին անգամից արդէն գեղեցիկ տպաւորութիւն է թողնում տեսողի վրայ: Կարող եմ ասել, որ Անդրկովկասում իմ տեսած գեղեցիկ քաղաքներից մէկն էլ դա է: Կանաչ ու մաքառապատ բլուրների ստորոտին, ահագին լայնածաւալ հարթութիւնը առաջին, որ դէպի Փօթի հաւասար հարթութիւնով անվերջ դնում է և կորչում է շատ հեռու, սին տուղ հորիզոնում. իսկ արեւելքում կտրւում է բարձր ձիւնապատ շղթաներով: Ղշմարիտ է քաղաքը շատ բարձր չէ ծովից, լեռնալին դիրք չունի, բայց նրա գեղեցկութիւնը հէնց ալդ լայնածաւալ հարթութեան մէջ է, որ սկսւելով քաղաքի մօտից, գնում կորչում է հեռու, շատ հեռու, աչնպէս որ ոչ ծալք է երևում և ոչ վերջ:

Քաղաքի միջից անցնում է Բիօնը, որ թէն տղտեղ աչնպէս մեծ չէ՝ ինչպէս Փօթիում, բայց շատ արագաւազ է: Գետի վրայ շինւած են մի քանի կամուրջներ:

Քաղաքը իբրեւ նահանգական քաղաք՝ մեծ չէ. հազիւ միայն 23 հազարի չափ բնակիչ ունի, թէն իր բռնած տեղովը աչքին մի քիչ աւելի մեծ է երևում: Տները հասարակ չէնքեր են, թէն պատահում են նրանց մէջ և գեղեցիկ չէնքեր. բաւական բազմաթիւ են ալդաւղ քարէ տները, բայց ընդհանրապէս մեծ և ճարտարաբանս չէնքեր քիչ կան, անքան աչքի չեն ընկնում: Ունի բաւական մաքուր և տեղ-տեղ ծառաղարդ փողոցներ, թէն քիչ չեն և անպիսի փողոցներ, աչն էլ զլիսաւոր տեղերում, որոնք դեռ սակաւատակած չեն: Բացի մօտիկ անտառապատ բլուրներից քիչ գեղեցկութիւն չեն տալիս քաղաքին և իր մէջ զտնւած խաղողի փոքրիկ ալդիներն ու պարտէզները, որոնք գտնւում են զլիսաւորապէս քաղաքի չորս կողմի ծալքերում և աւելի հիւսիս-արեւելեան ու և արեւմտեան

կողմերում: Այդ պարտեզները ու աղիւնները թէն իսկապէս մեծ բաներ չէին, ծաղկոցների ու «ածուքների» (բանջարանոց) չափ տեղ էին բռնում, բայց թւով շատ էին: Շատ տեղ էլ քաղաքի հեռաւոր ծաղրերում, տներին մօտիկ, այդ աղիւնների հետ կից կալին և սիմինդրի արտեր, տեղ-տեղ թէ արտերի և թէ ալդ աղիւնների շուրջը քարէ լաւ պարիսպներ էին քաշւած:

Նրեում էր որ քաղաքացիներին մէկ մասը երկրագործութիւնով էլ էր զբաղւած: Քաղաքի ծաղրերում, ուր որ տներ կալին, համարեա մէկ լիւր բաց տեղ չէր մնացել. բոլորը մշակւած էին. ուր ալդի չէին կարողացել գցել, արտ էին արել, սիմինդր էին ցանել: Դրան վկայում էին ոչ սիւպն արտերն ու նրանց մէջ մնացած ու կորցրած սիմինդրի «ոլոքները» (ցողունները), ալ և տներին մօտիկ՝ ծառերի վրա կանգնած «ծեղի» (սիմինդրի տերեւների) զէզերը: Նրան ալդ երկրագործութիւնով պարապողները քաղաքի աղքատ դասի բնակիչներն էին. արդէն իրանք աղտեղ ապրողներ, նրանց աղքատիկ, ցախով հիւսւած ու կաւով ծեփւած խըճիթները, նրանց սարքը—ալդ խեղճութիւնն էին արտապատում:

Այդ պարտեզներում բուսող ծառերի մէջ զլխաւորապէս պատահում են նռնենի, թզենի, կեռասնիւն, թթիւնիւն ու բալենիւն, խնձորի ու տանձի ծառեր համարեա չեմ տեսել զրանց մէջ: Խաղողը սպիտակ էլ կար, սև էլ. թէն կալին և բարձրացող տեսակից, ծառերի վրա թողնւած, բայց զրանք շատ քիչ էին. աւելի ցիցերի ու նեցուկների վրա էին կապւած:

Փութալիսի օդը աչնքան խիստ ու չոր չէ, թէն համեմատած մեր Սև ծովի ափերի հետ, օդի չորութիւնը բաւական զգալի է ալդտեղ. ձմեռն էլ մի քիչ աւելի մեղմ է լինում, քան Թիֆլիսում: Մասնաւորապէս այս տարի նոյն իսկ չունւարի կէսին ալդտեղ ոչ ձիւն էր եկել և ոչ էլ աւելի ցուրտ կար իսկ և իսկ աշնանալին եղանակ էր անում. համարեա տարբերութիւն չունէր փոթի օդից. աչնտեղ էլ նոյն միջոցներին աչնքան ցուրտ էր համարեա: Փութալիսի կլիմալի ամենաաչքի ընկնող տարրերից մէկն է քամին, որ չաճախ լինում է ալդտեղ, տարւալ ամեն ժամանակն էլ փչում է և հապին, չտեսնւած փոշի է բարձրացնում փողոցներում: Թողի կողմից՝ մօտիկ տեղերից նրա հետ գուցէ միաչն փոթին կարող է հաւասարել. ուրիշ ոչ մի տեղ ալդքան թող չեմ տեսել:

Խմելու ջուրը անհամ և ծանր է. խմում են դետից, որ տարւալ մեծ մասը պղտոր է լինում:

Փութալիսը, ինչպէս ասեցի, ունի մօտ 23 հազար բնակիչ. զրանց մեծ մասը վրացիներ են, կամ ինչպէս նրանց ասում են՝ իմլիէլ: Քաղաքը զուտ վրացական տիպ ունի, բաց թողնելով միայն վերջին ժամանակները չինւած եւրոպական ձևի մի քանի մեծ շէնքերը: Ամեն տեղ վրացուն և

վրացերէնն էք տեսնում ու լսում ալիտեղ. քաղաքի ո՛ր փողոցում ասէք, վրացիներ կը տեսնէք. արհեստաւորների, վաճառականների, ամեն տեսակ աստիճանաւորների ու ծառաւորների մեծ մասը—վրացի իմէրէշներն են:

Իմէրէշները զւարթ, առուզ և ուրախ ժողովուրդ են, երգ, զինի ու խօսակցութիւն շատ սիրող: Շատ անգամ է պատահել ինձ երկաթուղու ճանապարհով գնալիս՝ տեսնել իմէրէշներին, իրար մօտ խմբւած, խօսք և զրուց անելիս, երգելիս և խմելիս՝ մօտերը զրած զինով լիքը տկճորից: Առհասարակ ալը մարդիկ իրանց տեսքով, շարժւածքով ու վարմունքով վերին աստիճանի զարթոն ու կենդանի ազգի տպաւորութիւն են թողնում տեսնողի վրայ: Տեսքով՝ իմէրէշը մեծ մասամբ բարձր ու երկարահասակ է. գեղեցիկ, երկար ու մի քիչ թուխ դէմքով, վալեւուշ կազմւածքով և շատ շատելը միտուքով: Հազուադէպ զլիսին՝ «գալիբանդր», վզին՝ «բաշլըզ» վրան՝ հրկար «չօխա» գօտիով ու «մասրներով»: չօխի վրայից՝ «եսփընջի»: ոտներին՝ ճոճով կօշիկ կամ թեթև ոտնաման (սփաւ): Գօտիից անբաժան կախւած է լինում մշտապէս սուր, դաշու կամ բէտլէթի իմէրէշլուհիներն էլ գեղեցիկ են, նույնպէս բարձր ու բարակ հասակով, նուրբ ու քնքուշ կազմւածքով, աշխոյժ ու վառվռուն հալեացքով, բաց և աչնպէս չէ կարելի չնկատել, որ նրանց գեղեցկութիւնն աւելի է հռչակւած, քան տեսնւած: Սրանց մօտ ազդալին տարազը հագուստի մէջ աչնքան չէ պահպանւած, ինչքան տղամարդկանց մօտ. աւելի շատ պատում է մետաքսի ձեռագործ շալը, որ գցում են ուսերին, և երբեմն էլ՝ գուրիական ձևի զլիսի փաթթոցը, որ գեղեցիկ բան է և շատ սազում է նրանց դէմքի արտապայտութեանը:

Այստեղ չեմ կարող չնկատել մի բան, որ ես շատ անգամ եմ զիտել իմ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ: Առհասարակ վերը նկարագրածի պէս իմէրէշի տիպը՝ առողջ, բարձր, պալեւուշ, զւարթ ու աշխոյժը աւելի պատահում են իմէրէշ իշխանների ու ազնւականների մէջ և աշխատաւոր դասակարգի հետ համեմատած՝ ամեն կողմից բարձր և ասահով դասակարգի մէջ: Աինչդեռ բուն աշխատաւոր դասակարգի մէջ, գիւղացիների, մշակների և քաղաքի աղքատ ու քանուրդ ցածի մէջ—տիրապետում է աւելի կարճ, փոքր տիպը. զրանց մէջ բարձր, զւարթ, չաղթանդամ և ցօտին զէնքերով զարդարած մարդիկ հազիւ էին պատահում: Մասնաւորապէս ցօտին զէնքերով զարդարողները, սուր կամ դաշոճ կախողները մեծ մասով աւելի ազնւական ծագումից են լինում: Աչքի առաջ ունենալով, որ ազգային առողջ գէմքերով ու զէնքերով մարդիկ շատ են պատահում սոհասարակ իմէրէշների մէջ, պէտք է կարծել, որ ազնւականներն ընդհանրապէս բաւական մեծ տոկոս են զազմում զրանց մէջ:

Քուլթալիսը արդիւնաբերութեան ու առևտրի մէջ մի առանձին կենտրոն չէ ներկայանում. չնայելով, որ ալը քաղաքը երկաթուղիով կապ-

ւած է առևտրական աշխարհի նշանաւոր կ'նտրոնները հետ, ինչպիսին են թիֆլիս, Բաթում և Փոթի, նոյնպէս և Տղերուլի հանքերը հետ, իսկ խճուղիով միացած է Խոնիի վրայով Սամուրեղիի, Լէշիումի և Բաճալի գաւառների և Աբասթումանի հետ: Տեղական արդիւնաբերութեան մէջ ամենանշանաւոր բերքն է քարածուխը, որ ստացւում է Տղերուլի չաշտնի հանքերից, որի հետ քաղաքը կապւած է երկաթուղու մի առանձին ճիւղով: Մնացած արտահանող բերքերից լիշեկու են՝ սիմինդրը, գինին և մեղրը: Տեղական գինիների մէջ ամենից աւելի անուն ունին Աւրի գինիները: Գիւղական մանր անդիւնաբերութեան նիւթերից ամենին աւելի արտահանութիւն ունին կաւէ ամանները, որոնց հոշակը ամեն տեղ տարածւած է:

Քաղաքում եղած պործարաններից իմ տեսածներս սրանք են. մէկ հատ՝ թութուրի և պապիրոսի, մէկ հատ՝ կրի, մէկ հատ էլ՝ տեղական կոնսակի և սգելից խմիչքների. իսկ բոլոր գործարանների ու ամեն տեսակ գործատիները թիւը քաղաքում պաշտօնական աղբիւրներին նախելով՝ 25-ի չափ կը լինի:

Առևտուրը քաղաքում ընկած է. առևտրական մեծ տներ ու երևելի վաճառատներ չառ քիչ են աղտեղ. մանուֆակտուրայի հազիւ մի 4—5 խանութ կար, իսկ պատրաստի զգեստների համար ընդամենը միմիայն 2 խանութ. մի քիչ աւելի են գալանտէրիական նիւթերի խանութները: Թէպատներ ու սրճարաններ նոյնպէս քիչ են, բայց շատ են գինետներն ու մանր-մունր բաների խանութները:

Վրացիք քաղաքում ունին հնգի չափ եկեղեցի, թէև ուղղափառ եկեղեցիների թիւը պաշտօնապէս 12 է լիշում. բայց ես աչգքան չեմ տեսել և հաստատ էլ չգիտեմ, թէ աչգ բոլորը քաղաքումն են, թէ քաղաքից դուրս, թէև աշտեղ քաղաքի վրայ են լիշւած. բռն քաղաքում իմ տեսածներս աչգքան չկային. չեմ կարծում, թէ նրանք 5 հատից աւելի լինէին: Գրանց մէջ ամենանշանաւորն է մալր-եկեղեցին, շինւած գեղեցիկ տեղում, քաղաքի կենտրոնում, քաղաքային պարսէզի դէմը: Քաղաքն ունի կլասիքական գիմնազիա տղաւոց և թէ օրիորդաց համար. կան մի քանի ստորին կարգի ուսումնարաններ երկու սեռի համար, գլխաւորապէս վրացիների համար. դրանց թւում՝ մի հոգեւոր ուսումնարան տղաւոց համար, մի հատ ճրի ուսումնարան օրիորդաց համար, մի 4—5 հատ էլ մասնաւոր գիշերօթիկ ուսումնարաններ. մի հատ էլ վերջին տարիներս շինւած գիւղատնտեսական ուսումնարան: Քաղաքի բոլոր դպրոցների թիւը 15-ի չափ կը լինի:

Գիւղատնտեսական ուսումնարանը շինւել է 1893 թին. գտնուում է քաղաքից մի քիչ դուրս, Բիօնի աջ ափին, խճուղու ճանապարհի վրայ. մացառոտ անտառին մօտիկ: Տեղը գեղեցիկ է և չարմար. չէնքը ընդարձակ և փառաւոր: Մօտիկ ունի մի քանի դեղատոն սեփական հող, որի

վրայ արդէն սկսել էին աշխատել։ Նրկար տարածութեան վրայ երկաթէ ցանկապատ էր քաշւած. հողի մի մասը հերկւած էր, մի մասի վրայ կոշտ կոշտ աղբ էր լցւած. մի մասը արմատներից ու փշերից բացել, մաքրել էին. տեղ-տեղ էլ հարիւրաւոր մանր ծառեր էին տնկել մեծացնելու համար։ Ուսումնարանը ունէր 4—5 հատ փեթակ մեղու՝ լէւրիցիու, իտալական և ալ սխտեմի, փեթակներէ լրաց սխտեմի անունը գրած։ Նրեում էր, որ ալդ ուսումնարանին էր չատկացւած և Րիօնի աջ ափի մօտ գտնւած մալրի ծառերի գեղեցիկ պարկը, ուր մալրի, եղենի և առհասարակ մշտականաչ ծառերի գեղեցիկ օրինակներ կան։ Կարծում եմ, որ մեծ չոցսեր կ'արդարացնէ ալդ ուսումնարանը՝ գտնւելով մի ահապիսի նահանգում, ուր, ինչպէս ասում են, հողի մեծ պակասութիւն է զգացւում։

1893 թին, երբ ես առաջին անգամ տեսաչ ալդ քաղաքը, հազիւ միաջն մի մասնաւոր գրադարան կար աչդտեղ (Տխորթէսկալի), ուր բոլոր գրքերն ու թերթերը ռուսերէն էին. մէկ հատ միաջն վրացերէն թերթ կար։ Այս վերջին ճանապարհորդութեան ժամանակ՝ Քութալիսի մոտաւոր աշխարհում մի մեծ ու մխրթարական հաստատութիւն էր աւելացել. դա էր քաղաքալին հասարակական ձրի գրադարան-ընթերցարանը, որ գետեղւած էր քաղաքալին դումալի շինութեան մէջ և շատ լաւ տպաւորութիւն էր թողնում տեսողի վրայ։ Աչդտեղ ստացւում էին մալրաքաղաքների համարեա բոլոր չալտնի թերթերը. բացց մի բան որ շատ աչքի էր ընկնում, ալդ աչն էր, որ վրացական ալդ մեծ կենդրոնում, աչնքան թերթերի մէջ հազիւ միաջն մի վրացերէն թերթ էր նկատւում, իսկ հալերէն հօ ոչ մի լրագիր չկար, չնալելով, որ ընթերցարանը կրում էր «քաղաքալին հասարակական» փառաւոր և մեծահնչիւն անունը։

Որքան ես կարողացաչ տեսնել՝ վրացերէն թերթեր «Խվէրիա» և «Կւալի» բաւական տարածւած էին քաղաքում, աւելի շատ առաջինը, որ համարեա ամեն հիւրանոցում ու պանդոկում կարելի էր տեսնել ¹⁾։

Քաղաքում կար երկու գրաւաճառանոց, ուր մէկ մասով՝ վրացերէն գրքեր էին ծախում. ռուսերէն լեզուով—միջն դասագրքեր և ռուս չալտնի գրողների մի քանի ժողովրդական հրատարակութիւններ կալին։ Մէկում միաչն տեսաչ Գէւրիէնի գիւղատնտեսական հրատարակութիւններից մի քանիսը։ Վերջին գնացած ժամանակս մի նար գրաւաճառանոց էլ էր բացել, որ միւսներից աւելի հարուստ էր։

Քանի անգամ որ Քութալիս եմ եղել, վրաց թատրոնական ներկայացումները անպսկաս եմ տեսել. թէ ամառ և թէ ձմեռ ներկայացումներ

¹⁾ Քութալիսում, եթէ չեմ սխալւում, վրացերէն միաչն մի թերթ է հրատարակւում, աչն էլ կրօնական բովանդակութիւնով վրաց հոգևորականութեան ձեռքով, կէսը ռուսերէն («Մեծղեմսի»)։

միշտ եղել են: Կալ աղտեղ վրաց զրամատիքական մշտական խումբ: Պատահել է ինձ տեսնել նոյն իսկ շաբաթը 3 անգամ ներկայացումներ, որ Թիֆլիսի համար էլ մեծ բան է, ուր մնաց թէ Գուլթալիսի համար: Մուտ չեն ասում, որ առհասարակ թատրոնը աւելի է ստարածւած վրացիների մէջ, քան մեր մէջ. երեւի պահանջ կալ, որ աղքատ ներկայացումներ են տալիս: 1893 թին, ամառը 2 թատրոն կար աղտեղ. աւելի շատ ներկայացումներ տալիս էին ալսպէս կոչւած «Նոր թատրոնում», որ գտնուում էր քաղաքային պարտէզի կենտրոնում, և թէն մի փոքրիկ, բայց գեղեցիկ շէնք էր: Այս վերջին գնալուս՝ աղ թատրոնը քանդել էին. ներկայացումները լինում էին միւս թատրոնում:

Աւելորդ չեմ համարում ներկայացնել աղտեղ այն տպաւորութիւնները որ ես ստացել եմ վրաց ներկայացումներից՝ Գուլթալիսում գտնւած ժամանակս: Ընդհանրապէս սղամարդկանց դերերի համար խմբի մէջ աչքան աչքի ընկնող ուժեր քիչ էին. այն ինչ կանանց դերերի համար աղ պակասը չէր նկատուում: Մասնաւորապէս իմ տեսած վոդեւիլներում մասնակցող կանաչք խաղում էին շատ ազատ ու շնորհալի: Աղ տպաւորութիւնը մի քիչ թուլանում էր պատմական պիէսում. ինձ թւում էր, թէ հաւուհին աւելի ուր ու աղու կարող էր արտայայտել պիւսի այն զրամատիքական տեղերը, ուր կինը պէտք է զոհ իրան, իր անձնւորութիւնն արտապրի: Ընդունում եմ, որ կարծիքս կարող է բոլորովին սխալ լինել մասնաւոր՝ որ՝ դա հիմնւած չէ երկար տարիների դիտողութիւնների ու բազմաթիւ փակտերի վրայ, ալ պատահական տպաւորութեան արդիւնք է: Տեսել եմ Պէպօն նրանց մօտ, կամ աւելի ուղիղը՝ աղ կոմեդիայի II-դ դործողութիւնը, ուր ծանօթանում ենք Յարութիւն աղալի հետ: Չնայելով, որ պիէսը վերգրած է Թիֆլիսի կեանքից և իր բովանդակութիւնով հաւասար մօտիկ պէտք է լինի թէ հալոց և թէ վրաց կեանքին, բայց կարծէք խաղացողները ցոյց տւին, որ թէ Պէպօն և թէ Յարութիւն աղան աւելի հալ են, քան վրացի. աչքան նրանց խաղի մէջ աղ երկու տիպերը կուրցրել էին իրանց իսկական գոյնը: Յարութիւն աղալի դերը կատարում էր Թիֆլիսի վրաց բեմի չալանի դերասան Վ. Արաշիճէ, որ հնազելով ուրիշ տեղերում, բուն վրացի կեանքից վերցրած պիէսներում լաւ ու փորձւած դերասանի տպաւորութիւն էր թողնում, աղտեղ կարծէք աչք չէր, ինչ որ պէտք է լինէր. հալը աւելի լաւ աղա է լինում, քան վրացին. վրացուն կարծէք չէ սաղում աղալութիւնը. երեւի, դժբախտաբար, դա էլ հալի բան է, թէն մի ցանկալի բան չէ: Իսկ Պէպօնի դերը կատարողի մասին չարժէ անգամ խօսել. աչքան թող ու հեռու էր իսկական Պէպօնից: Համարձակ կարելի է ասել, որ մեր պաւստական քաղաքներում դրանից լաւ Պէպօ խաղացողներ չաւ կան:

Աւստեղ չեմ կարող չլինել այն գեղեցիկ տպաւորութիւնը, որ արել է

իւմ վրայ խմբական երգը մի տեղ, ներկայացումները ժամանակ (Գունդալի «Գոյր-եղբայր» պատմական պիէսում): Մուծ, խաւարոյչին բանտում, ոտներն ու ձեռքերը չլիւթած, հալոյնիքը աւերած ու թշնամու ձեռքին, մեղամաղձիկ ու տխուր ողբում էին միասին հալոյնիքի սև օրը և իրանց գերութիւնը—հալածած աշխարհի կտրիճ ու անձնէր որդիքը: Նրանց երգը ալնքան սրտառուչ և հրաշալի էր, որ լսելիս՝ ցնցում, ալեկոծում էին մարդու սիրտը:

Խօսել Քուլթալիսի վրայ և մի բան չասել աղքատաքի վրայ ազնւականների բանկի մասին, կարծեմ որ անչարմար բան կը լինի, մանաւանդ որ, ինչպէս չալանի է, աղքատի անունը վերջին տարիներս շատ ելած է՝ չնորհիւ ալն փոթորկալի ընտրութիւններին, որ ամեն տարի տեղի են ունենում ալլտեղ ընտրութիւնների ժամանակ: Ինձ չալանի չէ, թէ որ ժամանակից է գոլութիւն առել Քուլթալիսի Միքայէլեան ազնւականների կալածական բանկը, գիտեմ միայն, որ նա հիմա էլ կալ և բացի բուն բանկալին օպերացիաներից, մի տեսակ բարեգործական հաստատութեան ղեկ էլ է կառարում վրացիների մէջ: Աչսպէս նա նպաստում է ազնւականների համար ուսումնարաններ հիմնելով. թոչակ է սահմանում վրաց աղջիկ չալանի գործիչների չքաւոր որդոց կամ աղգականներին (ինչպէս՝ չալանի Գ. Ալիպիանու թոռին և Միքէլաձէի որդուն), նրանց կրթութեան ծախսերը հոգալով: Նրան ևն ղիմում մինչև անդամ արտասահման գնալու միտք զնոյ վրացի երիտասարդներ՝ գիւղատնտեսական-տեխնիկական կըրթութիւն ձեռք բերելու և ղրանով իրանց երկրի տնտեսական անկման առաջն առնելու համար: Ել չեմ լիչում, որ զանազան ժամանակներում և զանազան անձերին աղքատի կողմից տրեւել են նպաստներ. աչսպէս՝ օգնութիւն է տրեւել սովալլով կախէթցիների, հազար ուրըլու չափ նպաստ է տրեւել անցած խոլերալի ժամանակ քաղաքի Թոփուրիալի հիւանդանոցին՝ քաղաքի աղգաբնակութեանը ձրի օգնելու համար և ալն:

Աղ բոլորը իմ լսած ու իմացած բաներից են. զբանք իմ տեսածս չեն: Ահա և իմ տեսածը: 1893 թւի ամառն էր. Քուլթալիս իմ առաջին գնալուս էր. բանկի համար նոր ընտրութիւններ էին նշանակւած. քաղաքը լիքն էր գաւառներից եկած վրացի ազնւականներով: Դրանց բոլորի գօտիից էլ կախւած էր իրանց անբաժան դաշոյնը, սուր ու բէւոլէրը: Նիթ միւսներն էլ չլինեն, դաշոյնը գոնէ պէտք է անպատճառ լինի երկար «ճօխի», «մասրների» և «փափախի» հետ: Քաղաքը կենդանացել էր: Քաղաքալին պարտէզը ամեն օր լիքը լցւում էր նրանցով: Ամեն տեղ՝ որ տեղ ասէք՝ պարտէզում, փողոցներում—երեւում էին ալլ ազնւականների խմբերը, ուր՝ միտինգների նման՝ ճառախօսները տաք-տաք ու ոգևորած խօսում էին օրւալ հարցերի մասին: Աչնտեղ խօսւում էր բանկի գործերի մասին, քննում էին իրանց հակառակորդներին, դատապարտում էին բանկի

ալն ժամանակաւ վարչութեանը, որի նախագահը ալն ժամանակ փաստաբան Չիկաւիձէն էր և ալն: Արքեմն չոյները շատ էին բարձրանում: Բալց ամենամեծ իրարանցումն ու փոթորիկը տեղ ունեցաւ բուն ընտրութեանը, որի հետեանքն եղաւ ընտրութիւնների վետաձգելը անորոշ ժամանակով, որ պուցէ շատերի մաքին կը լինի: Քանի որ ազգ մասին շատ դուեց ու խօսուեց Յիֆլիսի մամուլի մէջ:

Վրացիներից Վետոյ՝ քաղաքի բնակիչների մէջ թւով ասենից աւելի են հրէաները, որոնք իրանց համար քաղաքում ունին սինագոգ: Գրանց թիւը ազդուող մօտ 3 հազարի է հասնում: Գրանք բոլորն էլ խօսում են վրացերէն և, եթէ չլինէր իրանց ցեղալին բնորոշ գծագրութիւնը, դրանց ոչինչ չէին տարբերւի անդացի իմէրէլներից, թէն չէ կարելի չասել, որ զրանք, վրացիների հետ համեմատած, անհամեմատ աւելի դործունեալ ու խորամանկ ժողովուրդ են: Համարեա դրանց մեծ մասը առևտրով ու վաճառականութիւնով է պարապում:

Հրէաներից Վետոյ գալիս են ուսաները, որոնց թիւը ազդուող հազարից շատ աւելի պէտք է լինի: Խակ դրանցից էլ Վետոյ գալիս են հալիւր: Յոյներ ու պարսիկներ շատ քիչ են քաղաքում: Խակ եւրոպացիք համարեա բոլորովին չեն պատահում քաղաքում:

(Շարունակելի)

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՀԱԹՐԵԱՆՅԻ

(ՀՐԷԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ)

1

Ինչպէս յիշել եմ «Հողային և անճնական իրաւունքը հին Հայաստանում» գրաւածքումս ¹⁾, մեր և մեր դրացի հին ազգերի իրաւունքները ազգել են մէկը միւսի վերայ: Աստուածաշունչը տալիս է մեզ հրէաների իրաւունքը քննելու համար հարուստ նիւթեր: Դորանցից օգուտ քաղելով, կարող ենք լուսաբանել մեր երկրում ապրող հին ազգերի ստեղծած իրաւունքների քանի մի մուլթ կողմերը:

Վասնորոյ ես ինձ թոյլ եմ տալիս հարեանցի կերպով ձեռնարկել այդ ուսումնասիրութեանը այն չափով, ինչքան դա հարկաւոր է իմ նպատակներիս համար:

2

Հրէաների նախահայրերը ցեղովի ապրող ժողովուրդ էին: Դորանց ազգաբանութիւնը Աստուածաշունչը դուրս է բերում Նոյի՝ Սեմ օրհնած որդուց:

«Սեմի ձնունդները ²⁾ ասոնքն են. Թարաց ծնաւ «Աբրամը, Նա-

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, 2, 3, 4, 5 և առանձին արտատպւածք:

²⁾ Այստեղ և թէ ալս գրաւածքիս միւս մասերում առաջ ենք բերում քաղւածքները 1870 թւականին Նոր-Նօրքում աշխարհիկ լեզուով թարգմանած Աստուածաշունչից:

քովը ու Առանը. և Առան ծնաւ Ղովտը: Եւ Առան մեռաւ իր հօրը Թարային առջեւ՝ իր ծննդեան երկրին՝ քաղաքացւոց Ուր քաղաքին մէջ: Եւ Աբրամ ու Նաքովը իրենց կնիկներ առին. Աբրամին կնոջ անունը Սարայ էր, և Նաքովին կնոջ անունը Մեղքա՝ Առանին աղջիկը... (Գիր. ծննդ. եր. 12): Եւ Թարայ իր որդին Աբրամը՝ ու իր Թուը Առանին որդին Ղովտը՝ և որդւոյն Աբրամին կնիկը. իր հարսը Սարան առաւ, ու անոնց հետ քաղաքացւոց Ուր քաղաքէն ելաւ դէպի Փանանու երկիրը երթալու համար. ու եկաւ մինչև Խառանը, և հոն բնակեցաւ (գ. ծննդ. ժա. 27—31):

«Եւ Աբրամին հետ կացող Ղովտն ալ՝ ուխտարներ ու արջառներ, ու վրաններ ունէր: Եւ ան երկիրը բաւական չէր անոնց. ստացւածքը շատ ըլլալով՝ չէին կրնար մէկտեղ բնակիլ: Եւ Աբրամին անասուններուն հովիւներուն ու Ղովտին անասուններուն հովիւներուն մէջտեղը վէճ կար և ան ատենը քանանացիները ու Ֆերեգացիները կը բնակէին ան երկրին մէջ: Եւ Աբրամ ըսաւ Ղովտին. կ'աղաչեմ քեզի, իմ ու քու մէջտեղի՝ և իմ հովիւներուդ մէջտեղը վէճ չըլլայ. ինչու որ մենք եղբայր ենք... կ'աղաչեմ զատուէ ինձմէ (նոյն ժգ. 5—9): Այնուհետև Աբրամ Փանանու երկրին մէջ բնակեցաւ. Ղովտն ալ դաշտի քաղաքներուն մէջ բնակեցաւ (նոյն ժգ. 12):

Այսպիսով Թարայից ծագածները բաժանուեցան երեք ծնունդների. ցեղական սովորութիւններից դրանց մէջ աչքի է ընկնում միմեանցից կին առնելու սովորութիւնը:

Վերևում յիշեցինք, թէ Նաքովրան իր Առան եղբօր՝ Մեղքա աղջկանն էր իր համար կին առել: Աբրահամը պատուիրում է իր տան երէց ծառային որ «իր որդւոյն կնիկ չառնէ քանանացւոց աղջիկներէն, որոնց մէջը, որ ես կը բնակիմ: Հապա իմ երկիրս ու իմ որդւոյս Խառակին, անկէ կնիկ առնես» (գ. ծննդ. իգ. 2—4):

Եւ Խառակին համար կին են առնում իրանց հարազատ Նաքովրի սերունդից ծագած Ռեբէկան: Խառակը պատուիրում է Յակոբին «Փանանու աղջիկներէն կնիկ չառնես: Ելիր դէպի Միջագետքու մօրդ հօրը Բաթուելին առնը զնա և անկից քու մօրդ եղբօրը Լաբանին աղջիկներէն քեզի կնիկ առ (նոյնը իր. 1, 2):

«Յակոբը 14 տարւայ ծառայութեան վարձք՝ իր հարազատ արիւն ունեցող Լիան և Ռաքելը իր համար կին առաւ (նոյն իթ. 23, 28)»:

Մաաբերենք այստեղ, որ Ղովտից ու իր երկու աղջկանցից ծագած Մովսէսը և Բեննամին այդ ցեղական սովորութեան պոռուկներն են (գ. ծննդ. ժթ. 37, 38):

3

Կար տագրութեան իրաւունք՝ եղբօր մահից յետոյ՝ մնացած եղբայրը պիտի առնէր նորա կինը:

Երբ Յուդայի Թամար հարսի էր ամուսինը մեռաւ և դորա եղբայրները տագրութեան պարտականութիւնը չկատարեցին, սա իր սկեսրայրին խաբելով՝ նորանից սերունդ առաջացրեց (գ. ծննդ. լը. 6—30):

Ժառանգութիւնը ցեղին մէջը պիտի մնար, և այդ պատճառով ցեղի աղջկերբը ստիպւած էին իրանց ցեղի մէջ մարդու գնալ: Մովսէս, օր., ասաց Սալբադին աղջիկներուն վրայով՝ «Անոնք, որոնց որ կը հաճին, թող անոնց կնիկ ըլլան. որպէս զի Իսրայէլի որդւոցը ժառանգութիւնը մէկ ցեղէ ուրիշ ցեղ չանցնի. քանզի Իսրայէլի որդւոցը ամենքն ալ՝ իրենց հայրերուն ցեղին ժառանգութեանը պիտի յարին. (գ. թւոյ լգ. 1—9) և Սալբադին աղջկերբը իրենց հօրեղբօր որդւոցը հետ ամուսնացան (նոյն 10):

Մովսէսի Հռութը՝ Իսրայէլացու մէկին մարդու էր գնացել: Մարդը մեռնելուց յետոյ, սա իր անձը կնութեան է տալիս իր Բոոս ազգականին: Բոոսը պատասխանում է «ես քու ազգականդ եմ. բայց ինձմէ մօտ ուրիշ ազգական ալ կայ: Աս գիշեր հոս կեցիր, ու թէ որ անիկա առաւօտուն իր ազգականութեան պարտաւորութիւնը քեզի հատուցանել ուզէ, աղէկ, թող հատուցանէ, բայց թէ որ անիկա ազգականութեան պարտաւորութիւնը քեզի հատուցանել չուզէ, ան ատենը ես կը հատուցանեմ»: (գ. Հռութայ եր. 265): Եւ Բոոսը՝ Հռութին իր համար կին առաւ, երբ դորա աւելի մօտ բարեկամը այդ պարտականութիւնը կատարելուց հրաժարւեց:

Հին Հրէաները իրանց ժամանակին յատուկ սովորութիւններով էին ապրում: Նկատում է նախ՝ ցեղակիցների համերաշխութիւնը, ցեղակիցների իրանց տան գլուխ կանգնածին հնազանդուիլը և այլն: Հաւանական է, որ դորանց մէջ կար «Patria Potestas» անուանեալ հիմնարկութեան նման հաստատութիւնը, որով հայրը իր կնոջ, որդւոց, ստրուկների և տան բոլոր կարողութեան տէրն էր, և տան մէջ հօր կամքից ոչով չէր կարող ելնել: Մեր ասածները արդարանում են շատ օրինակներով: Աբրամը և Ղովտը զատուած էին միմեանցից և ջոկ ծնունդներ էին կազմում, այնուամենայնիւ Ղովտին, իր ծննդակիցներով, Աբրամը գերութիւնից ազատեց:

Յովսեփին իր եղբայրները գերութեան ծախեցին այնուամենայնիւ, մեծութեան հասնելուց յետոյ, դա վրիժառու շեղաւ, և ոչ միայն ներեց իր եղբայրներին, ալ և մեծ բարերարութիւն էլ արաւ դորանց:

Տան կամ ծնունդի և ընտանիքների մեծերը իշխում էին իրանց արիւնակիցների վերայ և մինչև անգամ հայրերը տարածում էին իրանց իշխանութիւնը որդոց կեանքի վերայ:

Սա երևում է Յակոբի օրհնութիւնից. «Թող ժողովուրդները քեզ ծառայեն, և ազգերը քեզի խոնարհութիւն ընեն» (քու եղբայրներուդ տէրը եղիր, և քու մօրդ որդիքը քեզի խոնարհութիւն ընեն» (զ. Ծննդ.))

Ժառանգութիւնը անցնում է մեծին՝ ետևը ժառանգութիւնը ստացաւ, չնայած որ կրտսէր Յակոբն էր օրհնութիւն ստացել:

Յակոբը, իբրև փոքր եղբայր, խոնարհութիւն ցոյց տաւ ետևին, ընծաներ տալով նորան:

Ռաբէլը իր ծնողների հրամանով և առանց իր կամքը յայտնելու է Իսահակի կինը դառնում:

Յեղական իրաւունքներին տիրացնելու համար, Յակոբը Յովսէփի՝ եփրեմ ու Մանասէ որդւոցը իր որդւոց՝ շարքն է գցում: (զ. Ծննդ. խը 5):

5

Իսրայէլացոց մէջ թէև «էնդօգամ» այսինքն իրանց միջից կին առնելու սովորութիւնը յարգւած և տարածւած էր, բայց «էքսօգամ» այսինք օտար, և կամ ստրուկ կանանցից կին առնելու սովորութիւնն էլ կար։

Սկզբում աւելի տիրապետում էր էնդօգամիան և օտարներից կին առնելը բացառութիւն էր կազմում։

Իսահակի և Ռժբեկայի սրտերին ցաւ եղաւ, երբ Եսաւը կառայք առաւ Քանանացի աղջիկներից (գ. ծննդ. իզ, 34-35). Իսահակի՝ Հագար և Քեստուրայ հարճերից եղած խառնարիւն սերունդներն արտաքսուեցին իրանց ցեղից (նոյն իա 9—17. իե 1. 5)։

Բայց վերջերում, մանաւանդ թագաւորների և դատաւորների օրով, էքսօգամիան նոյնպէս էր տարածւել, ինչպէս և էնդօգամիան։

6

Հրէից նախահայրերը վրանաբնակ, խաշնարած ժողովուրդ էին։ Անասնիքները ծնունդների վերածւելով, մէկը միւսից բաժանուում էին. մէկը մնում էր իրանց նստած տեղը, իսկ միւսները տեղափոխւում էին այլ տեղեր։

Այսպիսի բաժանմունքներն առաջ էին դալիս, երբ հօտերը շատանում էին և տեղը նեղւածք էր, կամ խառն արիւն ունեցողները չէին կարողանում կառավարել իրանց ցեղի հարազատ սեպուղների հետ և կամ երբ կախմունքի հարցեր էին լինում։

Այդպէս ջոկւեցին՝ Աբրամը՝ Ղովտից, Յակոբը՝ Եսաւից. նմանապէս Հագարից և Քեստուրայից եղածները (գ. ծննդ. ժգ 7—14, իա. 9—17)։

Այս ժամանակամիջոցում ազգերը, ցեղերը, ծնունդները և մանր թագաւորները տարածում էին իրանց իշխանութիւնները որոշ ժողովուրդների վերայ։

Թարայից զոյացած նոր ծնունդները պանդխտում էին օտար երկիրներում և գաշնակից էին լինում իրանց նոր դրացիների հետ (գ. ծննդ. գ.գ. 18. ի-1)։

Հօղի վերաբերիալ՝ սեպհականութեան իրաւունքը բացակայում էր։ Ուժեղ ցեղերը և ծնունդները ծառայեցնում էին թոյլերին։

Եղամի Քողողագոմոր թագաւորը ծառայեցնում էր շատերին. և երբ վերջինները ապստամբեցան, Քողողագոմորն, իր դաշնակիցներին հետ, գերեց ապստամբներին իրանց բոլոր գոյքով: Դորանց մէջն էր և Աբրամի Աովո եղբօր որդին: Աբրամն իր մարդիկներով Փողողագոմորի յետևիցն է ընկնում, զարնում է նորան և յետ է դարձնում գերեալներին, որոնց թւումն էր և Աովոր:

Այս յաղթութիւնը անելուց յետոյ, Սաղեմի Մելիքսեղեկ թագաւորը Աբրամին ուժեղ է ճանաչում և իրա յօժար կամքով նորան իր ունեցածից տասանորդ է տալիս:

Առհասարակ այդ ժամանակամիջոցում մէկը միւսից հարկ էր ստանում որոշ քանակութեամբ, կամ տասանորդ էր ստանում և կամ մէկը միւսին որոշ ծառայութեան էր պարտաւորեցնում ոյժի զօրութեամբ: Հողը՝ ցեղերի և ծնունդների համայնական տիրապետութեան տակն էր: Մասնաւոր անձնաւորութիւնները միայն արտերն էին իրանց յատկացրել և կալւածքը կարող էր լինել միայն «արտին վերայ և «արտին» պատճառով:

Այդպէս «Եփրոնին արտը՝ որ Մաքփելայի մէջ Մամբրէին դիմացն է, արտը՝ ու հոն եղած բոլոր այրը՝ ու անոր բոլորութիւն սահմաններուն մէջ եղած արտին միջի բոլոր ծառերը՝ Աբրահամին ստացւածք ըլլալու համար հաստատուեցաւ:» (դ. ծննդ. իգ. 17).

Նոյնպէս Յակոբ «Ծախու առաւ իր վրանը կանգնած արտին կալւածքը Սիւքէմին հօրը Եմօլրին որդիէն» (նոյն լգ. 18):

Արտը՝ խամը կտրողինն է համարւում:

Արտի տէրը կարող էր իր արտը ծախել:

Նմանապէս ջրհորները՝ փորողինն էր: Աբրամը 7 էգ գառներ է տալիս Աբիմէլիքին, որ դորանով վկայութիւն լինի, թէ նա է փորել ջրհորը Բերսաբէ կոչւած տեղում (նոյն իա 30—32):

Այստեղ հարց չկայ, թէ ումն է տեղը. հարցը նորանումն է, թէ ով է ջրհորը փորել և երևում է, որ շէնցրած հողը՝ շէնցնողինն է համարւում:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ հրէից նախահայրերի ժամանակ և նրանց բնակւած երկրում, չկար ոչ հողի և ոչ էլ երկրի իրաւունք, պանդուխտը դաշնակցութեամբ էր ապրում բնիկի մօտ և կապած դաշինքն էր որոշում դորանց յարաբերութիւնը:

Կար արտի վերաբերեալ կալածքի իրաւունք և այդպիսի երկիրը շէնցնողինն էր համարուում:

Եթէ մտաբերենք այստեղ Յակոբի պանդխտելու ժամանակ, իր մտադրութիւնները յաջողեցնելու համար, Տիրոջը առասանորդ տալու արած ուխտը, մեզ հասկանալի կը լինի այդ՝ մեր երկրումն էլ մինչև այժմ տարածւած սովորութեան առաջ դալը:

7

Աստուածաշունչը սրբադործում է մարդու պատկանելութեան իրաւունքը: Վնոյը ըսաւ. անիծեալ ըլլայ Քանանը, ծառաներու ծառայ ըլլայ իր եղբայրներուն: Օրհնեալ ըլլայ Սեմին Տէր Աստուածը և Քանան անոր ծառան ըլլայ: Աստուած թող ընդարձակէ Յաբեթը, ու Սեմին վրանները բնակի, և Քանան անոր ծառան ըլլայ: (գ. Տնդ. թ. 25—27): Ռեբեկան յղացաւ, Եւ ողպքը անոր արգանդին մէջ կը կռւէին, ու Տէրը ըսաւ. երկու ազգ կան արգանդիդ մէջ, և քու որովայնէդ երկու ժողովուրդ պիտի զատուի ու ժողովուրդին մէկը՝ մէկալէն զօրաւոր պիտի ըլլայ, և մեծը պիտի ծառայէ պզտիկին: (գ. Տն. իե. 22, 24):

Աստուածաշունչը մարդը պատկանելութիւն դարձնելու համար մեզ լաւ օրինակ է տալիս. թէ ինչպէս եղբայրները Յովսէփին 20 կտոր արծաթով իսրայէլացիներուն ծախեցին (նոյնը լէ. 28):

Աստուածաշունչը ակնարկում է մարդու վերայ ունենալու երեք տեսակ՝ իրաւունքների վերայ՝ կարող էին լինել ճախուս առած, օտարական և վարձկան ծառաներ:

8

Սովսէսը իր ժողովրդի համար ստեղծեց մի տեսակ քահանայապետական-ազգապետութիւն: Յակոբը տեսիլքի մէջ հրեշտակի օրհնութիւնը ստանալուց յետոյ, Իսրայէլ էր կոչւել, և դորա սերունդներն Եդիպոտոսում շատուրցել էին (գ. Տն. լբ. 24). Յակոբի Լիա կնոջից ծագել էին՝ Ռուբենի, Շմաւոնի, Դևիի, Յուդայի, Իսաքարի ու Չաբուղոնի ցեղերը. Ռաքէլ կնոջից՝ Յովսէփի ու Բէնիամինի ցեղերը: Զեղփա աղախնից՝ Գադի և Ասերի ցեղերը և վերջապէս՝ Նփրեմի ու Մանասէնի ցեղերն էլ, Յակոբ իւր որդ-

ւոց շարքը զրաւ (գ. ճն. իթ. 32. Լ. 1, 5, 9, 17, 22, Լե. 16. խը. 5):

Յեղական կապ ունենալու գիտակցութիւնը քանդած չէր ցեղակիցների մէջ: Ծնունդները, ինչպէս տեսանք, թէև միմեանցից զատւած էին, բայց օգնում էին միմեանց:

Այդ ցեղական կապն ամրացնելու համար, Մովսէս ցեղերի վերայ իշխաններ է նշանակում:

«...Ռուք ձեր ցեղերէն իմաստուն ու հանճարեղ և անւանի մարդիկ տւէք, ու ես ասոնք ձեր վրայ իշխաններ կեցնեմ: Իսկ դուք ինձի պատասխան տւիք, ու ըսիք թէ՛ ատ ըսած խօսքդ ընելը ազէկ է: Ուստի ես ձեր ցեղերուն երևելիները՝ իմաստուն ու անւանի մարդիկները առի, և զանոնք ձեր վրայ իշխաններ կարգեցի, այսինքն ձեր ցեղերուն համար հազարապետներ, հարիւրապետներ, յիսնապետներ, տասնապետներ ու ոստիկաններ» (գ. 2, Օրին. 13—15):

Յեղերը մի տեսակ պատերազմական կազմակերպութիւն ունէին. դորանց մէջ պատերազմողներն էին նշանակութիւն ունենում:

Եգիպտոսից ելնելու երկրորդ տարին, Մովսէս ու Աբրամ բոլոր այդ պատերազմողների հաշիւն առին: «Եւ Իսրայէլի անդրանիկ որդւոյն Ռուբենին որդիքը իրենց սերնդովը՝ իրենց տոհմերուն ու իրենց հարցը տուններուն համեմատ՝ քսան տարեկանէն վեր բոլոր պատերազմելու կարող եղողները՝ ամեն մէկ արուն իրենց անուններուն թւովը.

Ռուբենին ցեղէն համրւածները	26,500	հոգի էին
Շմաւոնի » » »	59,300	»
Գադի » » »	45,650	»
Յուդայի » » »	74,600	»
Իսաքարի » » »	54,400	»
Զաբուղոնի » » »	57,400	»
Յովսէփի որդոցմէ Եփրեմի որդիքը	44,500	»
Մանասէի » » »	32,200	»
Բենիամինի » » »	35,400	»
Դանի » » »	62,700	»
Ասերի » » »	41,500	»
Նեփթաղեմի » » »	53,400	»

«Բայց Ղևտացիները իրենց հայրերուն ցեղովը ասոնց հետ
չհամբուսեցան, որովհետև նոցա վկայութեան խորանին վերակացու-
թիւնն էր յանձնւած» (գ. ծն. ա. 17—51):

9

Մարդու պատկանելութեան իրաւունքը հին աշխարհում մի
սովորական երևոյթ էր: Ահա ինչ կանոններ էին դրւած Խորայեւացոց
մէջ այդ մասին:

«Թէ որ Եբրայեցի ծառայ ծախու առնելու ըլլաս, անիկայ
վեց տարի պիտի ծառայէ, և եօթներորդ տարին ձրի ազատ ելլէ:
Թէ որ մինակ մտաւ, մինակ պիտի ելլէ. թէ որ կնիկ ունէր, կնիկն
ալ իր հետը պիտի ելլէ: Թէ որ իր տէրը իրեն կնիկ տւաւ, ու
անիկա իրեն որդիներ ու աղջիկներ ծնած է, կնիկը ու անոր տղաքը
սիրովը պիտի ըլլան ու ինքը մինակ պիտի ելլէ (գ. Ելից իա. 1):

«Հապա թէ որ ծառան յայտնի ըսելու ըլլայ, թէ ես կը սի-
րեմ իմ տէրս՝ իմ կնիկներս ու իմ տղաքներս, չեմ ուզեր որ ել-
լեմ և ազատ ըլլամ. ան ատենը անոր տէրը դատաւորներուն պի-
տի տանի զանիկա, և դրանը սեամին մօտեցնէ. ու անոր
տէրը անոր ականջը հերկնով պիտի ծակէ, և անիկա յաւիտեան
ծառայ պիտի ըլլայ անոր» (գ. Ելից, իբ. 5):

«Եւ 50-րդ տարին պիտի սրբէք, ու երկրի վրայ անոր բոլոր
բնակիչներուն համար ազատութիւն քարոզ տաք. ստիկա ձեզի
յորեղեան տարի ըլլայ. և ձեզմէ ամէն մէկը իր ստացւածքին պի-
տի դառնայ, ու ձեզմէ ամէն մէկը իր ազգատոհմին դառնայ» (գ.
Ղևտ. իե. 10)...

«Եւ քու քովէդ ազատ արձկելու ատենդ՝ զանիկա պարսպ
շարձակես. քու ոչխարներէդ, քու կալէդ և քու հնձանէդ ան-
պատճառ պարզեալ տաս անոր» (գ. 2 օրին. Ժե. 13)

«Թէ որ մէկը իր աղջիկը աղախին ըլլալու համար ծախէ,
անիկա ծառաներուն ելլելուն պէս պիտի չելլէ: Թէ որ անիկա հա-
ճելի չերևնայ իր սիրովը աչքին՝ որ զանիկա իրեն նշաներ էր,
թող, փրկել տայ զանիկա. բայց զանիկայ օտար ազգի ծախելու
կարող չըլլայ, ինչու որ խաբեութիւն արաւ անոր: Եւ թէ որ զա-
նիկա իր որդւոյն նշանած է, աղջկանց օրէնքին համեմատ պիտի

ընէ անոր: Թէ որ իրեն ուրիշ կնիկ առնէ, անոր ուտելիքը՝ հանգերձը ու մերձաւորութիւնը պիտի չկորէ: Եւ թէ որ անոր ասերեք բանը չընէ, ան ատենը անիկայ առանց ստակի ձրի պիտի երթայ (գ. ել. իա. 7-11.) Եւ թէ որ նշխարիք քու քովդ աղքատանայ, ու ինքզինքը քեզի ծախէ, անիկա ծառայի մը պէս պիտի չգործածես. անիկա քու քովդ վարձկանի կամ պանդուխտի պէս պիտի ըլլայ, ու ծառայէ քեզի մինչև Յորելեան տարին: Եւ ան ատենը քու քովէտ պիտի ելլէ, ինքն ալ ու իր որդիքն ալ իր հետը, և իր ազգատոհմին դառնայ, ու իր հայրերուն կալածին դառնայ: Փանզի անոնք իմ ծառաներս են՝ որ Նզիպոսի երկրէն հանեցի. անոնք ծառայի ծախուելուն պէս պիտի չծախուին: Խստութեամբ պիտի զիջես անոր վրայ, հապա քու Աստուծոյ վախէնաս: Քու ունենալու ծառագ ու աղախինս՝ ձեր բոլորովիքը եղած ազգերէն ըլլան. ծառայ ու աղախին անոնցմէ կրնաք ծախու առնել. նաև ձեր քովը բնակող օտարականներուն զաւակներէն, կամ անոնցմէ և կամ ձեր քովը եղող անոնց ընտանիքներէն՝ որ ձեր երկիրը ծնած են, կրնաք ծախու առնել, որ ձեր ստացածքը ըլլան: Եւ ձեզմէ ետքը ձեր որդուցը ժառանգութեան ստացածք ըլլալու համար թողուք զանոնք. որ միշտ ձեր ծառաները ըլլան. Բայց ձեր եղբայրներուն Խորայելի որդուցը համար՝ իրարու վրայ խստութեամբ չիշխէք» (գ. Ղևտ. իե 39—46).

Եւ թէ քու քովդ եղած օտարականը կամ պանուխտը հարստանայ, ու անոր քովը բնակող քու եղբայրդ աղքատանայ, և քու քովդ պանդխտացած օտարականին ընտանեացը մէկ ազգականին ինքզինքը ծախելու ըլլայ, ինքզինքը ծախելէն ետքը՝ անիկայ կրնայ փրկուիլ. իր եղբայրներէն մէկը կրնայ փրկել զանիկայ. կամ թէ որ կարողանայ՝ ինքզինքը թող փրկէ: Եւ անիկայ՝ ծախու առնողին հետ՝ ինքզինքը անոր ծախած տարիէն մինչև Յորելեան տարին հաշիւ ընէ, և իր փրկուելուն ստակը տարիներուն հաշիւովը ըլլայ. անոր ժամանակը վարձկանի ժամանակին պէս հաշուի:... Եւ թէ որ սա կերպովս չփրկի, Յորելեան տարին՝ ինքն ալ ու իր որդիքն ալ իր հետը պիտի ելլեն (գ. Ղևտ. իե 47—54).

Շնացողը և շնացեալը մահաւամբ պիտի պատժուէին (գ. Ղևտ. 10). «բայց երբ շնացեալը ծախու առած աղախին է ու փրկւած չէ, ոչ ալ անոր ազատութիւն տրւած, անոնք պիտի պատժուին. անոնք պիտի չմեռնին. ինչու որ ան կնիկը ազատ չէր» (գ. Ղևտ. ԺԺ. 20).

«Մարդ զարնող մեռցնողը անշուշտ պիտի մեռցուի. իսկ թէ որ դարանամուտ չեղաւ, հսպա զանիկա Ասուած մատնեց անոր ձեռքը, քեզի տեղ պիտի սահմանեմ, որ անիկա հոն փախչի: Բայց թէ որ մէկը իր դրացիին ռի ունենայ, և զանիկա նենգութեամբ մեռցնէ, իմ սեղանէս ալ պիտի առնես զանիկա՝ որ մեռնի»:

«Եւ թէ որ մէկը զաւագանով իր ծառան կամ իր աղախինը զարնէ, ու անիկա իր ձեռքին տակը մեռնի, անշուշտ անկէ վրէժ պիտի առնուի: Բայց թէ օր մը կամ երկու օր ապրի, անկէ վրէժ չառնուի. ինչու որ անիկա իր ստակն է: Եւ թէ որ մէկը իր ծառային կամ իր աղախինին աչքը զարնէ ու կուրցնէ, զանիկա իր աչքին փոխարէն ազատ պիտի արձակէ: Եւ թէ որ իր ծառային ակռան կամ իր աղախինին ակռան թափէ, զանիկա իր ակռային փոխարէն ազատ պիտի արձակէ» (գ. Ելից Իա. 12—27).

«Եւ մարդ գողցողը՝ թէ որ զանիկայ ծախած ըլլայ, և թէ իր ձեռքը գտնուի, անշուշտ պիտի մեռցուի» (նոյն):

Մարդու պատկանելութեան վերայ ասածովս, այստեղ բաւականանում եմ, թողնելով եզրակացութիւնները միւս աշխատութիւններին, երբ նոր փաստեր առաջ կը բերեմ:

10

Խորացելոցիք անւանուում են Տիրոջ ժողովուրդ, սուրբ սերունդը: Դոքա իրար մօտ պատկանելութեան մտքով ծառայ չէին կարող լինել, իսկ այդ տեսակ ծառաներ օտարականներից էին կարող ունենալ: Միմեանց պարտաւորում են օգնել. արգելում էր դրանց միմեանցից վաշխ առնել (գ. Ելից Իբ). եթէ Խորացելացին աղքատանայ և ինքն իրաւ իր եղբօրը ծախի, զա իր տիրոջ մօտ վարձկանի կամ օտարականի պէս պիտի լինի և ծառայէ մինչև Յոբելեան տարին: Այդ եղանակով դրանք և կալւածքից էլ չէին կարող զրկուիլ: Օտարականը կամ պանդուխտը միայն անձամբ է

ազատ համարուած Ահա դորա վերաբերեալ ինչ ենք կարդում:

«Եւ թէ որ օտարական մը ձեր երկրին մէջ ձեր քովը պանդըխտանալու ըլլայ, չնեղէք զանիկայ: Զեր քովը պանդխտացող օտարականը՝ ձեր երկրին բնիկին պէս ըլլայ ձեզի, և քու անձիդ պէս պիտի սիրես անիկայ. ինչու որ դուք ալ Եգիպտոսի երկրին մէջ օտարական էիք» (զ. Ղևտ. ԺԹ. 33).

11

Ահարոնը և նորա որդիքը օրհնում են յաւիտենական քահանայութեան համար (զ. Ելից Խ. 13): Դրանց սպասաւորութիւն անելու և խորանին պաշտօնը կատարելու համար նշանակուած է Ղևիի ցեղը:

Ահա ինչ ենք կարդում դորա համար:

«Եւ Տէրը խօսեցաւ Մովսէսին՝ ըսելով. Ղևիին ցեղը ու զանոնք Ահարոն քահանային առջեւ կաշնեցուր որ անոր սպասաւորութիւն ընեն... Եւ Ահարոնին ու անոր որդոցը պիտի տաս Ղևտացիները. ասոնք Իսրայէլի որդւոյմէն բոլորովին անոր տրւած են... Եւ ես ահա Իսրայէլի որդւոցը մէջէն ղևտացիները առի, Իսրայէլի որդւոցը մէջ ամեն մօրը արգանդը բացող առջինեկին տեղը. ուստի ղևտացիները իմ պիտի ըլլան: Քանզի ամեն առջինեկը իմ է. երբոր Եգիպտոսի երկրին մէջ բոլոր առջինեկները մարդէն մինչև անասուն սրբեցի ինձի, ասոնք իմ պիտի ըլլան (զ. Թւոց 5—13):

«Եւ երբ Ղևիի որդիքը իրենց հարցը տուներուն ու իրենց ազգատոհմերուն նայելով մէկ ամսականէ վեր եղող ամեն արուն համբեցին՝ դորանց թիւը 22,000 էր: Իսկ Իսրայելացւոց նոյնատեսակ առջինեկներուն թիւը 273 հսկով աւելի էր»:

«Այդ աւելցածներուն փրկանքը հասաւ Ահարոն քահանային ու անոր որդւոցը (զ. Թւոց. 14, 39, 49, 50):

12

Ահարոնի, ղևտացւոց ու ժողովուրդին մէջ եղած յարաբերութիւնների վերայ գաղափար ստանալու համար, առաջ ենք բերում սոյն հատւածը:

«Եւ Տէրը խօսեցաւ Ահարոնին. և ես ահա Իսրայէլի որդւոցը

բոլոր սուրբ բաներէն իմ ընծաներուս պահպանութիւնը քեզի տւի և անոնք օծման իրաւունքի համար քեզի և քու որդւոցդ տւի յաւիտենական կանոնով: Ասոնք քուկդ պիտի ըլլան. ամենասուրբ բաներէն՝ որ չեն այլւիր՝ անոնց ամեն հացի ընծաներուն՝ անոնց ամեն մեղքի պատարագներուն բոլոր ընծաները՝ որ ինձի պիտի հատուցանեն, ամենասուրբ են քեզի ու որդւոցդ համար: Ամենասուրբ տեղին մէջ պիտի ուտես ան. ամեն արու պիտի ուտէ ան. անիկայ սուրբ պիտի ըլլայ քեզի:

«Աս ալ քուկդ պիտի ըլլայ. անոնց պարգւեններուն բարձրացնելու ընծան և Իսրայէլի որդւոցը բոլոր երերցնելու ընծաները քեզի՝ և քեզի հետ քու որդւոցդ՝ ու քու աղջիկներուդ տւի անոնք յաւիտենական կանոնով. քու տանդ մէջ ամեն մաքուր եղողը անկէ պիտի ուտէ: Ամենէն աղէկ եղին և ամենէն աղէկ զինիին ու ցորենին բոլոր երախայրիները՝ որ Տէրոջը պիտի մատուցանեն, քեզի տւի... Իսրայէլի մէջ ամեն նւիրւած բանը քուկդ պիտի ըլլայ: Ամեն մարմնի ամեն արգանդ բացողը, որ Տէրոջը կրնծայեն, թէ մարդ ըլլայ և թէ անասուն՝ քուկդ պիտի ըլլայ. միայն թէ մարդուն առջինեկը անշուշտ պիտի փրկես և անմաքուր անասունին առջինիկն ալ պիտի փրկես: Ու երբոր փրկւելու տղաքը մէկ ամսւան ըլլան սրբարանին սիկղին համեմատ՝ 5 սիկղ արծաթով պիտի փրկես. սիկղը 20 կերատ է. բայց կովին առջինեկը՝ և ուխարին առջինեկը՝ կամ այծին առջինեկը չփրկես. անոնք սուրբ են. անոնց արիւնը սեղանին վերայ պիտի սրսկես, ու անոնց ճարպը պիտի այրես անուշահոտ պատարագ ըլլալու Տէրոջը: Եւ անոնց միսը քուկդ պիտի ըլլայ, երերցնելու երուծը ու ալ զիստը քուկդ ըլլալուն պէս... Եւ Տէրը ըսաւ Ահարոնին. անոնց երկրին մէջ դուն ժառանգութիւն պիտի չունենաս, ու անոնց մէջտեղը բաժին չունենաս. Իսրայէլի որդւոցը մէջ քու բաժինդ ու ժառանգութիւնդ ես եմ:

«Եւ ահա Իսրայէլի բոլոր տասանորդը Ղևիի որդւոցը տւի ժառանգութեան համար՝ իրենց պաշտօնին փոխարէն... աս պատճառով անոնց հաւար ըսի որ՝ Իսրայէլի որդւոցը մէջ ժառանգութիւն չունենան (զ. թւոց ժը. 1--25): Եւ Ղևաացւոց պատուիրւում է, որ նոքա տասանորդին տասանորդ մասը բարձրացնելու ընծայ մատուցանեն Տէրոջը, որը Ահարոն քահանային պիտի հասնի:

Խորայեղացիք սեփական երկիր չունէին՝ նրանք զանազան տեղերում և չետոյ Եգիպտոսումն էին իբրև պանդուխտ օտարական նստում: Իրանց նստած տեղերում դրանք ձեռք էին բերում կալւածքի իրաւունք:

Արտից օգտուելու իրաւունքն էր «կալւածք» համարում: Աբրահամի, Իսահակի և Յակոբի ժամանակը, երևի մասնաւոր անձնաւորութիւնները միայն հողի այդ տեսակն էին իրանց յատկացրել: Արտերն ենք միայն ծախելու և առնելու աւարկայ տեսնում: Դորա վերաբերեալ մենք մատնանիշ էինք արել մի քանի դէպք: Յիշել էինք, թե արօտատեղին՝ ժողովրդի համայնական տիրապետութեան տակն էր, թէ շէնցնողն էր՝ շէնցրած տեղը յատկացրել: Չկար այդ ժամանակ հողատէր և կամ հողատէրերի դասակարգը: Ճաստորդ ստանալով, թագաւորը կամ իշխանը ժողովուրդին ծառայ դարձնելու, սարկացնելու մէջ մի քայլ առաջադիմում էին: Դորա հաստատութիւնը վերջի գլուխներից մինումն էլ կը տեսնենք: Նոյնը կարող ենք ասել և եգիպտացոց վերաբերեալ... «մեզ ու մեր երկիրը հացով ծախու առ և մենք մեր երկրով Փարաւոնին ծառաներ ըլլանք (գիմեց ժողովուրդը Յովսէփին): Եւ Յովսէփ բոլոր Եգիպտոսի երկիրը Փարաւոնի համար ծախու առաւ. քանզի եգիպտացոց վերայ սովը սաստիկ ըլլալուն համար անոնց ամեն մէկը իր արտը ծախեց ու երկիրը Փարաւոնինը եղաւ... Եւ Յովսէփ ըսաւ ժողովուրդին. ահա այսօր ծախու առի ձեզ՝ ու ձեր երկիրը Փարաւոնին համար. արդ ձեզի սերմ կուտամ, ու սերմանեցէք երկիրը և երկրի արդիւնքի հնգէն մէկը պիտի տաք, ու չորս մասը ձերը պիտի ըլլայ (գ. ծն. խէ. 18—26):

Այստեղից երևում է, որ հողացին և անձնական իրաւունքի կերպարանափոխուելու երկրորդ քայլափոխում՝ հողագործը չի զրկւում հողից: Դա ստրկանալու մէջ մի քայլ էլ է առաջադիմում՝ $\frac{1}{10}$ -դի փոխարէն՝ $\frac{1}{5}$ -դն է պարտաւորում տալ: Այսանդ հողագործը իր հողով տիրոջը լիովին սեփականութիւնը չի կարող համարել: Իսրայէլացիք ևս հաւանական է $\frac{1}{5}$ -րդ էին վճարում Եգիպտոսում, ուր կալւածքը Փարաւոնիցն էին ստացել և չէին գնել:

Հաւանական է ևս, որ նրանք սոյն հասկացողութիւնը դուրս բերած կը լինէին Եգիպտոսից:

14

Վանդուխտ իսրայէլացիք անշուշտ փափագում էին իրանց սեփական երկիրը, կալւածքն ունենալ:

Տեսիլքի մէջ Ասուած Յակոբին խոստացաւ իրան հայրերուն երկիրը յաւիտենական կալւածք լինելու համար նորա սերունդներին տալ: Նոյնը Մովսէսն է ասում ժողովրդին՝ թէ աւետեաց երկիրը մանելու ժամանակ, նրանք վաւեր են և բնաջինջ անեն այնտեղ բնակող՝ քեռացւոց, զերգեսացւոց, ամոհրեցւոց, քանանացւոց, ֆերիզացւոց, խւսացւոց և յերուսացւոց:

«...Աս եօթը ազգերը պիտի զարնես, ու բոլորովին կորսնցնես. անոնց հետ ուխտ չընէս, ու անոնց չողորմիս. ոչ ալ անոնց հետ ինամութիւն ընես... Հրամայւում է իսրայէլացւոց, որ սրանց սեղանները կործանեն, արձանները խորտակեն (գ. 2 Օրին. բ, գ, է): Եւ ան (աւետեաց) երկիրը ձեր իշխանութեան տակը անցնելով՝ անոր մէջը բնակիք, քանզի ան երկիրը ձեզի տւի որ ժառանգէք: Եւ ան երկիրը վիճակով ժառանգէք ձեր տոհմերուն համեմատ. շատոր եղողին (շատ) ժառանգութիւնը շատ պիտի տաք, քիչոր եղողին ժառանգութիւնը քիչ պիտի տաք. մէկ տեղի մը վիճակը որով որ ելլէ, անոր ըլլալ կալւածքը. ձեր հարցը (հայրերի) ցեղերուն համեմատ ժառանգէք (գ. 2 Թւոց լգ. 50—51):

Սոյն մոքով իսրայէլացիք դիմեցին դէպի Աւետեաց երկիրը: Յաւիտենական կալւածքը սրով և արիւնով պիտի հաստատէին, այնպէս, որ իրանց ժառանգելու երկրում ոչ մի բնիկ չպիտի մնար:

Այդպէս էլ արին իսրայէլացիք:

Աւետեաց երկիրը գնալիս նրանք չպատերազմեցին միայն Մովաբացւոց, Եգիպտացւոց և Ամոնացւոց հետ, որոնք իրանց բարեկամ Նաալի և Ղովտի ցեղերիցն էին:

Ամոհրացւոց Սէհոն և Բասանի Ուզգ թագաւորներին յաղթեցին, զրանց երկիրներին բոլոր բնակիչներին, էրիկ մարդկանց, կանանց և աղայոց սրի տակ անցուցին և այդ երկիրները $2\frac{1}{2}$ ցեղի ժառանգութիւն զարձրին, այն պայմանով, որ այդ ցեղերը մաս-

նակցեն միւս շարունակելի պատերազմներում (գ. 2 օրին. բ, գ)։

Այնուհետև խարայելացիք շարունակեցին իրանց ընթացքը. յաղթեցին պատերազմով վերոյիշեալ ազգերին, բնաջինջ աբին նըրանց երկիրների ժողովուրդներ. ժառանգեցին և վիճակով բաժանեցին այն երկիրները իրանց ցեղերի մէջ. շառուորին՝ շառ, քիււորին՝ քիւ (գ. Յեսուայ. իա. 42, 43)։

Կալւածք ժառանգելու իրաւունքը մի յաւիտենական, անշարժ սուարկայ զարձրին ցեղերի մէջ։

Ամեն մի ցեղին ընկած կալւածքը, նոյն ցեղի մէջ պիտի մնար. կալւածքների սահմանները պիտի անփոփոխ մնային։

«Քու կալւածքիդ մէջը՝ որն որ քու Տէր Աստուծոյդ քեզի ժառանգութիւն տա՞ծ երկրին մէջ պիտի ժառանգես, չըլլայ որ փոխես քու զրացիիդ սահմանը՝ որ քու նախահայրերդ հաստատեցին (գ. 2 օրինաց. ժթ. 14)։

«Սե երկիրը պիտի շախուի մշտնջենապէս, ինչու որ երկիրը իմն է ու դուք իմ քովս պանդուխտներ ու հիւրեր էք։ Սե ձեր կալւածքին բոլոր երկրին մէջ փրկանք պիտի տան երկրին համար։ Թէ որ քու եղբայրդ աղքատայ՝ և իր ստացւածքին մէկ մասը ծախէ ու թէ որ անոր մօտ ազգականը անոր գաց, անիկայ իր եղբօր ծախածը պիտի փրկէ։ Սե թէ որ մարդը փրկող մը չունի ու ինք իրմէ կարողանայ ան փրկելու, ա՛ն ատենը իր ծախիւէն հաշիւ ընէ տարիները, և աւելցածը յետ տայ ան մարդուն՝ որուն ծախած էր, ու իր ստացւածքին դառնայ։ Բաց թէ որ անոր ետ տալու կարող չէ, ան ատենը իր ծախած բանը ծախու առնողին ձեռքը պիտի մնայ մինչև Յոբելեան տարին և Յոբելեան տարին պիտի ելլէ ու ծախողը իր ստացւածքին պիտի դառնայ (բ. Ղևու. իե. 23—28)։

Կալւածքը ժառանգում էին տղամարդիկը։ Անգրանիկ որդին, թէև ատելի լինէր և ատելի կնոջից ծնած, ստանում էր ժառանգութեան մեծ մասը (գ. 2 օրին. իա. 12)։

Թագաւորների օրերով մոնում է և երկիրը գրաւ զնելու սովորութիւնը։

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ կալւածքը, անփոփոխ սահմաններով՝ յաւիտենական ժառանգութիւն էր սերնդէ սերունդ ցե-

ղերի մէջ: Ստացածքի տէրը կարող էր ծախել միայն ժամանակաւոր: Հետեւաբար գրաւ դնելու սովորութիւնը շատ էր զարգացել և մեծ գանգատներ էր առաջացնում:

Նէեմեայի^թ օրով ժողովուրդը ու անոնց կնիկները՝ իրենց եղբարցը Հրէաներուն դէմ մեծ գանգատ ըրին... մենք մեր արտերը այգիները ու տունները գրաւի կը դնենք, որ սովի համար ուտելիք ծախու առնենք ու ուտենք որ ապրենք: Ոմանք ալ կըսէին. թագաւորին հարկ տալու համար՝ մեր արտերուն ու այգիներուն վրայ ստակ փոխ առինք: Ու հիմա մեր տղաքները ու աղջիկները ծառայութեան կը ծախենք և արդէն մեր աղջիկներէն աղախին ըլլալու ծախածներ կան: (գ. Նէեմեայ ե. 6):

Երկիրը յաւիտենական կալածք լինելու պատճառով, հողի առևտուրը չզարգացաւ. սորա տեղ զարգացաւ հողի պատկանելութիւն դարձած տեսակների՝ արտերի այգիների ու տների գրաւ դնելը:

Շատ հաւանական է, որ այստեղիցն է ծագում մեր երկրում այժմն էլ գոյութիւն ունեցող «ախզայ փայդասզ, դամ քիրահոդ» անւանալ գրաւի իրաւունքը, որով գրաւ դրած հողը անցնում է պարտատիրոջ ձեռքը, մինչև պարտք վերցնողը չհատուցանի իր պարտքը: Յետագայ հետազոտութիւնների մէջ կը հետեւինք պարզել այս կէտը.

15

Իսրայելացիք Տիրոջ սուրբ ժողովուրդն էին համարւում:

Միայն իրանց ազատութիւնը նրանք ձեռք էին բերում որոշ, վերելում չիշած, և այլ կարգ կանոնները կատարելուց յետոյ: Արոշւած էին մարդկանց, անասունների և անշարժ կաշքի փրկանքների կանոններ: Առջիններուն փրկութեան համար արդէն չիշեցինք: Այստեղ առաջ կը բերենք զորան վերաբերեալ և ուրիշ կանոնները:

...Եբրոր մէյը ուխտ ընելու ըլլաց, անձանց գինը քու արժեցուցածիդ պէս՝ Տէրոջը պիտի ըլլայ: Եւ քու կտրելու գինդ ասանկ պիտի ըլլայ՝ 20 տարեկանէն մինչև 60 տարեկան եղող արին կտրելու գինդ սրբարանին սիկղին համեմատ 50 սիկղ արժանի պիտի ըլլայ: Եւ թէ հինգ տարեկանէն մինչև 20 տարեկանէ...

արւին համար... 20 սիկզ՝ ու էգին... 10 սիկզ... մէկ ամսականէն մինչև հինգ տարեկան... արւին... 5 սիկզուէգին... 3 սիկզ...

«Եւ թէ 60 տարեկանէն վեր ըլլաց, արուին համար 15 սիկզ՝ ու էգին... 10 սիկզ. և թէ քու կտրելու գնոյդ անոր կարողութիւնը հասնի, անիկաց քահանային առջևը պիտի ելլէ, ու անոր գինը քահանան կտրէ. քահանան ու խո ընողին կարողութիւնը նայելով՝ անոր գին պիտի կտրէ:

«Եւ թէ որ իր ուխտը Տէրոջը մատուցանելու անասուններէն է, անոնցմէ ինչ որ Տէրոջը տաց, սուրբ պիտի ըլլայ... Եւ թէ որ իր ուխտը՝ Տէրոջը զոհ հմատուցանելու տնմաքուր անասուններէն ըլլաց, ան ատենը քահանային առջևը պիտի հանէ ան անասունը... քահանան ինչ գին որ կտրէ, անանկ թող ըլլայ: Իսկ թէ որ զանիկաց փրկելու ըլլաց, ան ատենը քու կտրած գնոյդ վրայ $\frac{1}{5}$ մաս մը պիտի աւելցնէ: Ու երբ որ մարդ մը իր տունը Տէրոջը սուրբ ըլլալու համար ընծայէ, ան ատենը քահանան անոր աղէկութեանը կամ գէշութեանը նայելով՝ գին պիտի կտրէ. քահանան անոր ինչ գին որ կտրէ, անանկ պիտի կենաց: Եւ թէ որ ընծայողը իր տունը փրկելու ըլլաց, քու կտրած գնոյդ վրայ $\frac{1}{5}$ մաս մը պիտի աւելցնէ ու տունը անոր պիտի ըլլաց: Եւ թէ որ մարդ մը իր կալածքի արտէն ընծայելու ըլլաց Տէրոջը, ան ատենը քու կտրած գինդ անոր սերմին համեմատ պիտի ըլլաց. մէկ քոռ գարիի սերմի համար 50 սիկզ արծաթ ըլլաց: Թէ որ իր արտը Յոբելեան տարիէն ընծայէ, քու կտրած գնոյդ պէս պիտի կենաց:

«Եւ թէ որ իր արտը Յոբելեան տարէն ետքը ընծայէ, քահանան անոր հետ ստակը մինչև Յոբելեան տարիին մնացած տարիներու նայելով հաշիւ պիտի ընէ, ու քու կտրած գինէդ վար պիտի իջեցնէ:

«Իսկ թէ որ արտը ընծայողը փրկելու ըլլաց զանիկա, ան ատենը քու կտրած գնոյդ ստակին վրայ $\frac{1}{5}$ մաս մը աւելցնէ, ու ան արտը պիտի հաստատուի անոր: Եւ թէ որ արտը չփրկէ, կամ արտը մէկ ուրիշի մը ծախած ըլլաց, ալ նորէն պիտի չփրկուի ան. հապա արտը երբոր Յոբելեան տարիին մէջ դառնայ, նւիրւած արտի պէս սուրբ պիտի ըլլաց Տէրոջը. անոր կալածքը քահանայինը պիտի ըլլայ:

«Եւ թէ որ մէկը Տէրոջը ընծայէ իր ծախու առած արտը, որ իր կալածքին արտէն է, ան ատեն քահանան քու կորած գնոյդ հաշիւը ընէ մինչեւ Յոբելեան տարին, և ան օրը քու կորած գինդ սուրբ բանի պէս պիտի տայ Տիրոջը: Յոբելեան տարին՝ արտը ծախողին՝ աշխնքն որին որ կը վերաբերի գետնի կալածքը, անոր պիտի դառնայ:»

«Միայն թէ անասուններուն առջինէկը՝ առջի ծնած ըլլալուն համար Տէրոջը ըլլալովը, մէկը պիտի չընծայէ ան. թէ արջառ ըլլայ՝ և թէ ոչխար—Տէրոջն է. և թէ որ անմաքուր անասուններէն է, քու կորած գնոյդ համեմատ պիտի փրկէ ան, ու անոր վրայ $\frac{1}{5}$ մաս մը աւելցնէ. և թէ որ չփրկւիր, քու կորած գնովդ թող ծախւի:...

«Եւ երկրին բոլոր տասանորդը՝ թէ երկրի հոռնութիւն և թէ ծառերուն պտուղէն՝ Տէրոջն է. անիկայ սուրբ է Տէրոջը: Եւ թէ որ մարդ մը իր տասանորդներէն փրկել ուզէ, անոր վրայ $\frac{1}{5}$ մաս մը պիտի աւելցնէ: (գ. Ղևտաց. Իէ)...

16

Այն կազմակերպութիւնը, որին հիմնադիրը Մովսէսն էր, գտութեամբ չպահպանւեց:

Իսրայէլացւոց ցեղերը, իրանց ընկած վիճակի սահմանները ժառանգելուց յետոյ, տեղ տեղ օտար ազգերը, օր. քանանացիները, յեբուսացիները և այլն, բոլորովին բնաջինջ անել չկարողացան և թողելով դրանց նոյն երկրում՝ չարկատու ծառաներ արին դրանց:

Գաբառացւոց խաբէութեան պատճառով, դրանք դատապարտեցան յաւիտենական ծառայութեան՝ լինել փայտկտորողներ և ջրկիրներ (գ. Յես. Թ. 21):

Սողոմոնը ունէր 700 իշխանազուն կնիկ ու 300 հարս: Դրանցից շատերը այն ազգերիցն էին, որոնց հետ ինամութիւնը արգելւած էր:

Դատաւորներ ջոկելով, Թագաւորներ ունենալով, նմանապէս նրանք շեղւեցին իրանց ունեցած կազմակերպութիւնից:

Իրանց միջից կին առնելու հին սովորութիւնը տեղի էր տւել խառն՝ թէ իրանց միջից և թէ օտար ազգերից՝ կին առնե-

բու սովորութեան: Միայն գերի կանանցից առած կինը, թէ տիրոջը դուր չգայ՝ վերջինս դորան ոչ ծախել և ոչ էլ ծառայեցնել էր կարող (գ. 2 օրին. իա 10—14):

17

Թագաւորների ժամանակ առաջ է գալիս ազնւականների դասակարգը: Արդէն հանդիպում ենք և երկրագործների: Դաւիթը, օրինակ՝ Սիբան իր որդիներով ու ծառաներով Սաւուղի որդւոյն երկրագործ տուաւ:

Թագաւորը հաւանական է որ ունէր ժողովուրդից $\frac{1}{10}$ -րդ ստանալու իրաւունք: Երբ իսրայէլացիք իրանց վերայ թագաւորութիւն ուղեցին, Սամուէլ ասաւ նրանց ձեւ ձեր հունդերուն ու ձեր այգիներուն $\frac{1}{10}$ -դը պիտի առնէ, ու զանիկա իր ներքինիներուն ու ծառաներուն պիտի տայ... Ձեր հօտերուն $\frac{1}{10}$ -դը պիտի առնէ, ու դուք անոր ծառաներ պիտի ըլլաք (Առաջ. գ. թագ. ը. 15-17.)

Իսրայէլացիք պարտաւոր էին միայն վերը յիշած եօթ ազգերը բնաջինջ անել: Դրանցից դուրս միւս ազգերը, եթէ պատերազմի ժամանակ խաղաղութեամբ անձնատուր լինէին, մահւան չէին դատապարտուում: Այդ տեսակ ժողովուրդները հարկատու էին դարձնուում և ծառայութեան մէջ էին թողնուում:

Խաղաղութեամբ անձատուր չեղողներուն բոլոր արուները սրի բերան պիտի անցնէին, իսկ դրանց կնիկները, տղաքը, անասունները և բոլոր ունեցածը՝ պիտի աւար առնէին: (գ. 2 օրին. ի. 10—17.)

Այդ տեսակ էր վարւում Սոդոմոնը օտարների հետ՝ որոնք պատերազմներումն էին յաղթւած, և որոնք յիշած 7 ազգերի սերունդներիցն էին՝ դրանց հարկատու ծառայ էր իրան դարձնում. բայց իսրայէլի որդիներից իրան ծառայ չարաւ՝ դրանք պատերազմական մարդիկ, պտլասականներ, իշխաններ զօրապետներ, կառքերուն ու ձիաւորներուն վերականգններ էին:

18

Թագաւորների ժամանակ երկու տեսակ չարաբերութիւն էր առաջ եկել՝ միմեանց հետ և օտարականների հետ: Իսրայէլացւոց

12 ցեղերը պարտաւորւած էին ռոճիկ տալ թագաւորին իր դրանով: Սողոմոնը 12 գործակալներ ունէր, որոնք պարտաւոր էին ամեն մէկը մի ամիս կերակրել թագաւորին իր դրամով:

«Աւ Սողոմոնին մէկ օրւան ռոճիկը աս էր՝ 30 քոռ նաշիհ, ու 60 քոռ ալիւր, 10 գէր արջառ, ու 20 արօտական արջառ, ու 100 ոչխար, բացի եղջերուներէն, այծեամներէն, ընտիր ու քիրցուցած թռչուններէն»:

«Աւ Սողոմոն իր կառքի ձիերուն համար 40,000 ախոռ ունէր, ու 12,000 ձիաւոր¹⁾ և ան գործակալները ամեն մէկը իր ամսւան մէջ՝ Սողոմոն թագաւորը, ու Սողոմոն թագաւորին սեղանը մօտեցողները կը կերակրէին՝ մէկ բան մը պակաս չընելով. նաև ձիերուն ու երկվարներուն համար անոնց եղած տեղը՝ ամեն մէկը իր վրայ դրած հարկին չափովը գարի ու յարդ կը բերէին» (3 գ. Թագ. գ.):

Ինչպէս ասացինք, իսրայելացիք ծառաների հաշուով չէին. դրանք՝ պատերազմական մարդիկ, պալատականներ և այլ տեսակ պատւաւոր ծառայութիւն անողներն էին: Բայց դրանց մէջ էլ առաջ էր եկել ազնւականների և երկրագործների դասակարգը:

Անտարակոյս ազնւականները նրանք էին, որոնց ձեռքն էր անցել կալւածքի մեծ մասը և հարստութիւնը: Երկրագործները անտարակոյս 1/5-րդ տալու պարտաւորութեան տակն էին: Ստարականների հետ երկու տեսակ յարաբերութիւն կար: Սողոմոնը իշխում էր Եփրատ գետից մինչև փղշտացւոց երկրի ու Եգիպտոսի սահմաններում գտնւած բոլոր թագաւորներու վերայ, որոնք դորան ընծաներ էին բերում և ծառայութիւն էին անում:

Այդ ժողովուրդները անձամբ և հողով չէին կարող Սողոմոնին պատկանելութիւնը համարել:

Այդ թագաւորների և Սողոմոնի մէջ որոշ յարաբերութիւն կը լինէր հաստատուած և ծառայութեան չափը և սահմանը որոշւած կը լինէր:

1) Հալոց դրաբառ Աստուածաշունչի մէջ ասուած է՝ «Աւ էին Սողոմոնի քառասուն հազար մատակ ձիոց ի կառս, և երկոտասան հազար երկվարաց», այնպէս որ հեղինակի ալդ ցիտատի մէջ սխալմունք կալ:

Իսկ նւաճւած ժողովուրդները պարտաւորուած էին հարկատու լինել և ծառայութիւն անել: Սրանք թէ անձամբ և թէ հողով պատկանելիք կը համարւէին և զորանց յարաբերութիւնը կը որոշւէր կամ աշնպէս, ինչպէս աջդ հաստաւել էր Եգիպտոսում՝ $\frac{1}{5}$ -դ տալով կամ մի ուրիշ կերպ:

Հաւանական է, որ սրանք $\frac{1}{5}$ -րդի կամ $\frac{1}{10}$ -րդի հարկը կը տալին և պարտաւորուած էին որոշ ծառայութիւններ անել, օրինակ՝ մշակութիւն, փայտակոտոր, արհեստաւոր լինել որոշ չափով և այլն:

Այս յարաբերութեան մեջ մարդը չի կարելի իսկապէս պատկանելիք համարել հողով և անձամբ. սա մի տեսակ սահմանափակ պատկանելութիւն էր:

Այլ էր ծախու ասւած օտարական ծառան, որը իր տիրոջը անսահման պատկանելութիւնն էր համարւում:

19

Առայժմն այսքանով կը բաւականանանք, ակնարկելով հրէաների իրաւունքում քանի մի մեր կեանքին նմանութիւն տւող կէտերի վերայ:

«Patria Potestas» հիմնարկութեանը նմանութիւն տւող հաստատութիւն կար ինչպէս հրէաների, նոյնպէս և մեր մէջ: Ժառանգութիւնը մեր մէջ ամբողջ ծնունդինն էր համարւում, և ծնունդի սեփականութեանը տիրանալու համար թշնամին կամ օտարը կոտորում էր ամբողջ ծննդակիցները, մինչև անգամ և մանգտին, որպէս զի ժառանգ չմնար:

Մեր «պողի և տասանորդ» տալու սովորութիւնը, որ մինչև Պապ Թագաւորի օրերը զոյութիւն ունէր՝ նման էր Աւտացոց և քահանաներին յատկացրած նոյնատեսակ հարկերին: Նմանապէս երևում է, որ այժմեան տասանորդ տալու սովորութիւնը, հազարաւոր տարիներ տւողութիւն է ունեցել: Պանդուխտ օտարականը մեր մէջ էլ սիրով ընդունւում էր՝ դա նման է վրացոց խիզանին: Մեր մէջ էլ ծառաներ կային. միայն ծառայութեան տեսակները տարբերւում էին:

Յեղերի իշխանները նման էին մեր նահապետներին, բայց,

ի հարկէ, կար զրանց մէջ մեծ զանազանութիւն: Կալածքի անփոփոխ, մշտնջենաւոր սահմաններ ունենալու զաղափարը մեր մէջ էլ կար:

Նոյն ազնականները և երկրագործները նմանապէս մեր մէջ կային. երկրագործը նմանութիւն էր տալիս վերջի ժամանակներում մեր մէջ եղած ռաշալարին:

Հողից $\frac{1}{5}$ -րդ տիրոջը տալը՝ նման է մեր տափու անւանեալ իրաւունքին:

Այստեղ մեզ թոյլ չենք տալիս այս աւարկաների վերայ ընդարձակօրէն խօսելը, կ'ասենք միայն, որ մահմեդականների և հրէաների իրաւունքները միմեանց հետ շատ նմանութիւն ունին և տարբերում են այլ ազգերի նոյնատեսակ հիմնարկութիւններից:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

DAUDET, Alphonse.—La petite paroisse. (ԴՈՂԷ, Ալֆոնս.—Փոք-
րիկ ծուխը, վէպ. 1895):

Ներկայ տարւոյ ֆրանսիական
վիպագրութեան նշանաւոր գործե-
րից գլխաւորապէս Դոդէի այս վէպն
է, որի խորհրդաւոր բովանդակու-
թիւնը մտածել է տալիս ընթերցո-
ղին աչն երեւոյթների մասին, որոնք
ծագում են մանաւանդ բարձր շըր-
ջանների ամուսնական բարձր ու
վարքերից: Ալֆոնս Դոդէն վերցրել
է վէպի Նիւթը Պարիզից զուրս
ապրող բարձր շրջանի ընտա-
նիքի կեանքից: Գործողութիւնը
կատարւում է «Փոքրիկ ծուխ»
(la petite paroisse) կոչւած եկեղեցու
շուրջը, որ կառուցել է մի ոմն Նա-
պոլէօն Մերիէ աճունով, ի վիշտակ
իր հանգուցեալ կնոջ, Նւիրելով այս
եկեղեցին աչն համայնքին, ուր ապ-
րում են իրանց կալքերում վէպի
մէջ գործող գլխաւոր անձերը: Նոյն
համայնքում ապրում է մի հարուստ
երիտասարդ Ֆենիգան անունով, որ
իր հօր մահւանից չետո՛ղ թողել է
իր ուսումը և եկել իբրեւ միակ զա-
ւակ ապրելու իր մօր մօտ իրանց
կալքում: Ֆենիգանը շատ բարեկիրթ

և ազնիւ երիտասարդ է: Օժտւած
լինելով բնաւորութեան ամենալաւ
չափաւթիւններով՝ Ֆենիգանը միան-
գամաչն հնազանդ է իր մօրը:

Բայց մալրը ֆրանսիական աչն
հպարտ և ինքնահաւան կանանցիցն
է, որոնք սիրում են անսահման իշ-
խել իրանց տան մէջ, խախտելով
մինչև անգամ ընտանիքի անդամնե-
րի իրաւունքները: Իսկ մի ընտա-
նիքի անդամների իրաւանց ան-
չափ խտրութիւնը և խախտման-
առաջ են բերում աչնպիսի հետե-
ւանքներ, որոնք չաճախ վտանգի
մէջ են գցում ընտանիքի բաղդը:
Ֆենիգանը, սիրահարւելով մի շնոր-
հալի աղջկան՝ ամուսնանում է սորա
հետ, իր մօր համաձայնութեամբ,
ի հարկէ: Ով էր այս նորահարս
կինը? Սա մի որբ աղջիկ էր, որ
ծնողներից զուրկ լինելու պատճա-
ռով ընդունւած էր կանանց վանքը
կրթութիւն ստանալու համար: Ու-
րեմն լիդի կոչւող տիկինը մի աղ-
ջիկ է եղել, որի ծագումը անորոշ
էր մնում Ֆենիգան մօր և որդուն:

Բայց և աչնպէս ջերմ սիրող շնորհիւ Ֆենիգանը ամուսնանում է Լիդի'ի հետ:

Նորահարս տիկին Լիդի'ի իղէալը պէտք է լինէր աչն բոլոր պարտաւորութիւնների կատարելը, որ ամուսնական կեանքը հրահանգում է իւրաքանչիւր կնոջ: Եւ ի՞նչ է չափոնի, որ աչգ պարտաւորութիւններից ծագում են իրաւունքներ, որոնք զիրք և դեր են տալիս տանտիկնոջ: Այս իղէալը փարատում է շուտով Լիդի'ի համար, որովհետեւ սա չէ գտնում աչն ինչ որ նա իր նոր ասպարիզի վրայ սպասում էր: Նա, կարծես, հիւր էր եկել իր ամուսնու տունը, մի անվերջ ու անգործ հիւր, որ բռն է գառնում և ձանձրացնում: Իսկ ընտանեկան ամենատեսակ արածնութիւնները վաւելում էր Ֆենիգան մայրը, որ կատարեալ իշխանութիւն էր բանեցնում ոչ միայն ընտանեկան գործերի վրայ, այլ և նորահարս Լիդի'ի և իւր որդու անձնական ազատութեան վրայ:

Տիկին Լիդի, վաճառում գտնելիս, ստրուկ էր, աչմ ամուսնացած դարձեալ ստրուկ է: Զարմանալի է, որ Ֆենիգանը աչնքան թուլամորթ, միամիտ և անփորձ է, որ չէ կարողանում թափախել աչն հետեանքների մէջ, որ լսող կը բերի իր կնոջ լուսահատ և հալածած գրութիւնը: Աչպէս տիկին Լիդի փակւած և մաշող կեանք է վարում: Ֆենիգանն էլ իր մօր իշխանութեան տակ գտնելով՝ դատադարտւած էր ընտանեկան սահմանափակւած կեանքին, բայց աչն օրերից, երբ որ նա գնում էր իր սիրած որսորդու-

թեանը և ձկնորսութեանը:

Վերջապէս աչն համբերող և բըթամիտ կեանքը աչնքան ամենքին ձանձրացնում է, որ Ֆենիգանների ամբողջ ընտանիքը վճռում է ընդունել իրանց տան վաղեմի բարեկամներին:

Ֆենիգանների կալքին մօտ ապրում էր մի գուքս իր կնոջով և մի 18 տարեկան տղայով: Սրանց հետ Ֆենիգաները սկսում են ընտանեկան չարաքերութիւններ: Մի օր գուքսը հրաւիրում է Ֆենիգաններին Պարիզի օպերա. հրաւերը ընդունւում է: Երբ որ Ֆենիգանը մի վաչկեան օթեանից դուրս է գնում, գուքսը բռնում է տիկնոջ Լիդի'ի ձեռքը և աչնպէս սեղմում է, որ Լիդին սարսափում է գուքսի չանդրգնութիւնից: Աչպէս առաջին անգամ չօշափում են Լիդի'ի ոգու կուսութիւնը, չնայած ներքին բողոքին, որ ծագում է աչգ դէպքից Լիդի'ի մէջ: Աւելի ևս սոսկալի հետեանք է ունենում Ֆենիգանի ամուսնական բաղդի համար գուքսի ընտանիքի չարունակ չարաքերութիւնը:

Դուքսի որդին մտերմանում է տիկին Լիդի'ի հետ: Այս հանգամանքի վրայ գուքսը Ֆենիգանի ուշադրութիւնն է դարձնում և նախագգուչացնում է իր սրբու բարոյական պակասութիւնների մասին: Դուքսի նախազգուշացումը անկեղծ էր թւում, բայց անկեղծ չէր: Սա ինքը անմաքուր էր Լիդի'ի վերաբերմամբ: Նա զգուշացնում էր գարչելի գիտաւորութեամբ՝ տիկին Լիդի'ին իբր թէ իւր որդու արչաւանքից ապահովելու: Հալը և սրդին,

երկուսն էլ 19-րդ դարու վերջում գեռ կենդանի րաց քարոչապէս նեխած արիստոկրատիայի կատարելատիպն են, որոնք անհոգ կերպով սըրբապղծում են ընտանեկան պատիւն և բաղդը: Որդին ժառանգել է հօրից քարոչական մոլութիւններ և անտեր, որոնց վերլուծելու համար հարկաւոր էր ոչ միայնը Գողէի նման նուրբ հոգեբանը, այլ և հանճարեղ Ջօլան, որ իր բնագիտական անդամահատութեամբ արթնացրեց մարդու ուշքն ու միտք հասարակութեան քարոչապէս հիւանդոտ և ցաւոտ կողմերի մասին:

Ֆենիգանը մի օր տուն վերադառնալիս՝ չանկարժ իմանում է, որ իր կինը փախել է զուքսի որդու հետ հեռու Ֆրանսիայից դէպի ծովեզրեայ կողմերը: Այս իրողութիւնը Ֆենիգանի համար մի սաստիկ անսպասելի հարած էր: Այժմ նա մորմոքում էր և հարածի բոպէական ազդեցութեան տակ վճռում է արիւնով վրէժ հանել իր ամուսնական բաղդը ոչնչացնող մարդկանցից: Դորա համար Ֆենիգանին երևում է միակ արդար միջոց մեղամարտել, կամ ուղղակի սպանել մեղաւորին: Որովհետեւ, ինչպէս Ֆենիգանը համուշում էր, մեղաւորը իր կինը չէր, այլ ուրիշ մարդիկ և այլ պայմաններ: Իր դատավճիռը կատարելուց չետոյ ինչպէս պիտի վարէր նա իր կնոջ հետ? Ահա այն խնդիրը, որի պարզելուն համար Գողէն ենթարկում է իր հալեացքը մարդկանց ոգեկան աշխարհի խորհրդածութեան, բաց ոչ օրինական քննութեանը, որ իբր թէ անխիղճ է լինում՝ նոյն իսկ

ոչ ուղղակի մեղաւորին՝ չարաչար պատժելով: Օրէնքը թոյլ է տալիս Ֆենիգանին ապահարդան պահանջել և աղպիսով վերացնել իրանից այն անպատուութիւնը, որին նա ենթարկւել է: Մինչև խնդրի աչսպէս ձեռկերպելը, Ֆենիգանը առիթ է ունենում տեսնելու վերոյիշեալ բարեսիրտ և զթաւատ Նապօլէօն Մերիէի հետ, որ եկեղեցի էր շինել ի վիշտակ իր հանգուցեալ կնոջ: Մերիէն տեղեկանալով Ֆենիգանի դժբաղդութեան մասին՝ պատմում է նրան, որ ինքն էլ դժբաղդ է եղել իր կնոջ հետ, որ նոյնպէս իրան խաբել էր: Մերիէն մեղադրում էր իր կնոջ ամուսնական չանցանքի մէջ չատուկ իրան, որովհետեւ ինքը տեղծել էր ամուսնական կեանքի աննպաստ պայմաններ, որոնք աչակցել էին իր կնոջ սիրտը գործելուն: Նման մեկնութիւնների հիման վրայ Մերիէն լուրջ և շիտակ խորհուրդ է տալիս Ֆենիգանին՝ ոչ արիւնով լւանալ իր վիրաւորւած ամուսնական պատիւը, որ կը լինէր նոյնպէս մի ուրիշ տեսակի չանցանք, ոչ էլ ապահարդանին զիմել, որ արդարութեան պահանջին չաճախ հակասում է: Վիրաւորանքից բուժւելու համար պէտք է գնալ, ըստ Մերիէի, իր շինած «Փոքրիկ ծուխ» եկեղեցին և աղօթել: Այստեղ Ֆենիգանի սիրտը պէտք է խղճահարէր իր կնոջ մասին և ներէր արած այն մեղքը, որի համար իր կնոջ պատասխանատուութիւնը դեռ չամենայն դէպս վիճելի էր երևում: Ֆենիգանը լսելով Մերիէի խորհուրդները՝ իր սկզբնական վճիռը փոխում է, այնպէս որ

տրա կատարի վրէժխնդրութեան
 փերքը կատարելապէս սառչում է:
 Ֆենիգանի մօր կարծիքը այլ էր:
 Սա խիստ չանդիմանութիւն էր ա-
 նում իր որդուն թէ նա ամուսնա-
 ցաւ փողոցում գտած անարժան աղ-
 ջըկալ հետ, որ դժբաղդացրեց իրան.
 բոլոր ալ ամօթանքին պէտք է
 վերջ դնել ապահարզանով: Մօր
 խրատները և չանդիմանութիւնները
 թէն ծանր և դառն էին որդու հա-
 մար, բայց ոչ էին և անօգնական
 նրան հոտ կանգնեցնելու իր հերոսա-
 բար կապարած վճռից: Ֆենիգանը
 անդրդեւիլ կերպով վճռել էր կրկին
 միանալ իր դժբաղդ կնոջ հետ: Սա
 բողոքում էր իր մօր չանդիմանու-
 թեան դէմ, ջանալով ապացուցել իր
 կնոջ արժանաւորութիւնն և ազնու-
 թիւնը, որին խաբել են: Մասամբ
 մաշին էլ է իր ամուսնական դժբաղ-
 դութեան պատճառը: Այսպիսի փո-
 խադարձ նախատինքն որդու կողմից
 պէտք է էապէս փոխէր մօր դիմա-
 դրութիւնը և շարժէր նրան դէպի
 անպաւնան համաձայնութիւնը իր
 որդու վճռի հետ: Մօր համար վսեմ
 ոգու տէր որդին ալնքան թանկ էր,
 որ նա պարտաւորուած է իր որդու
 կինը գտնել և բերել: Ֆենիգանի
 մալըր գտնում է տիկին լիզի'ին մի
 ծովեզրեալ քաղաքի հիւրանոցում,
 հիւանդ մի վէրքից, որ լիզին իրան
 հասցրել էր անլաջող ինքնասպա-
 նութեան փորձով՝ իրան զգալով չու-
 սահատութեան մէջ դուքսի որդու
 կողմից դէն դցած լինելով ու կամե-
 նալով իր արած մեծ սխալը քաւելինչ
 եղաւ սակալն դուքսի որդին? Սրան
 սխալմամբ սպանում են անտառում,

ուր նրան գողի տեղ են ընդունում,
 մինչդեռ թշառականը անտառում
 չըջելիս է եղել իր մուլութեան ծարաւը
 հագեցնելու նպատակով, որի համար
 նա պատահմամբ և սխալմամբ, բայց
 արժանաւոր կերպով պատժուում է:

Վերջապէս Ֆենիգանը հաշտուում
 է լիզիի հետ, ներում և խղճում է
 նրան: Բայց որքան հերոսութիւն էր
 Ֆենիգանի կողմից բարոյական կռիւ-
 ներից չետոյ՝ գրկել իր սիրած կինը,
 նոյնքան տիկին լիզիի համար աչ-
 նունհետ և մի մեծ բարոյական գործ
 էր իր մարդու մտատանջութիւնը
 փարատել և նրան իր անկեղծ սիրոյ
 մէջ համոզել: Այն կեանքը, որ նոքա
 նորոգեցին, ապացուցում էր, որ նո-
 քա իրար անկեղծ սիրող և հրջանիկ
 ամուսիններ են:

Վէպի գլխաւոր միտքը, ինչպէս
 տեսանք, կենդրոնանում է ալն հա-
 լեացքի մէջ, թէ ապահարզանը կար-
 ծես և բքեմնապէս մի աւելորդ և ան-
 արդար միջոց է ամուսինների մէջ
 պատահող դժբաղդութեանը վերջ
 դնելու: Ապահարզանին հակառակ
 Գողէի վէպում նկարագրած ամուս-
 նական չանցանքը լուծւում է խղ-
 ճով և ներմամբ: Սա մի միսիթարիչ
 երևութ է, որ բացառիկ անհատա-
 կան բնաւորութիւն է կրում և ինդրի
 ընդհանրութեան համար զրական
 արժէք չունի: Խսկապէս Ֆենիգանը
 մի հերոս է, որ իր վեհ սրտի չատ-
 կութիւնների շնորհիւ արհամարում
 է օրինական միջոցները և կատա-
 րում է իր ներքին աշխարհի դա-
 տալճիւրը: Եթէ մարդկութեան մի-
 ծամասնութիւնը օժտւած լինէր Ֆե-
 նիգանի հերոսական ոգով, կասկած

չկալ որ ապահարդանը ձեռք չէր բերիլ զոլութեան իրաւունք: Բայց որովհետեւ չնորհիւ մարդկանց բնաւորութիւնները բաղմատեսակութեանը՝ ամուսնական կացութիւնը բարուպէս վտանգւած է, ապահարդանը առհասարակ միջոցներից արդարագոյն է երևում ապականեալ և չանցաւոր ամուսնական կեանքի առաջն առնելու: Ապահարդանը մի հասարակական օրէնք է, որ օգնութիւն է հասցնում մարդկանց իրանց ամուսնական լիարժէք թշաւութեան մէջ, իբրեւ հետեանք աններդաշնակ ամուսնական կեանքի, որ գոյացել է երկու բարոյական՝ ամբողջ էութեամբ իրար հակասող և թունաւորող՝ սգիւններից: Շատ ցանկալի է, որ Ֆենի-

զանի նման վսեմ ոգու տէր մարդիկ բաղմանան: Բայց Դոդէի վէպում չարուցած խնդրի նկատմամբ զժւարթ է մարդիկ զեկավարւեն մեր սոցիալական դարում միմիայն հերոսական օրինակներով: Իսկ որ Դոդէի հերոսը իր վսեմ ոգով չեղւում է օրէնքի գործադրութիւնից և հետեւում իր վառ սրտի խորհուրդներին, դա էլ անկասկած բարձր բարոյական գործողութիւն է, որ ջերմ համակրութեան արժանի է: Այդ տեսակէտից Դոդէի վէպը հոգեկան կեանքի պատկեր է, որ թանկագին նիւթ է մատակարարում հոգեբանի դիտողութեանը և մտածողութեանը:

Գրեգոր Վարդանէանց:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ օգոստոս ամսւայ ընթացքում երկու անգամ հեռագիր եկաւ աւետելու, թէ սուլթանը ընդունել է հայկական ռեֆորմների ծրագիրը: Բայց և երկու անգամ էլ այդ լուրերը յուսախաբական եղան: Այդ լուրերը տարածւեցին նաև Կ. Պոլսում: Վերջին հեռագիրը, որ մեր հին տոմարով օգոստոսի 31-ից էր (նոր տոմարով սեպտ. 12), այս բովանդակութիւնն ունէր.

«Ռուսաց ու Ֆրանսիական դեսպանները ստացան Թուրխան-փաշայի հաղորդագրութիւնը տաճիկ կտաւարութեան զիջումների մասին՝ Հայաստանում մայցնելիք ռեֆորմների վերաբերեալ: Անգլիական դեսպանը, գտնելով որ զիջումները ուշացած են՝ առաջարկեց Դուան այդ առթիւ անմիջական կերպով բանակցել Լոնդոնի հետ: Դուռը համաձայնել է հաստատելու գլխաւոր մասնաժողովը հայկական գործերի համար, որը անմիջական յարաբերութիւնների մէջ կը լինի դեսպանների հետ, և ընդունել է նաև երեք պետութիւնների 11-ն մայիսի տաճ հաւաքական նոսալի հինգ կէտերը: Այսպիսով Դուռը ընդունել է ամենաէական առաջարկութիւնները:

Այդ հեռագիրը տուղը «Կորրեսպոնդէնց-Բիւրո»-ն է. առաջին անգամից թւած թէ սա այն վերջնական բանն է, որ տւել է Սուլթանը, իրբ զիջումն անգլիական թագուհու զահական ճառում տաճած յոյսերի, լորդ Սոլսբերիի վերին աստիճանի սպառնալից խօսքերի,

Միջերկրական ծովի անգլիական նաւատորմիդի Դարդանելը մտնելու սպառնալիքի, եռապետական զաշնակցութեան անդամների բարեկամական խորհուրդների և Սոլսբրիի՝ Ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստր Հանտոօի հետ տեսակցութեան Դիէպլոմ, որով միաժամանակ ցոյց էր տրւում թէ ռեֆորմների խնդրի նկատմամբ կատարեալ համաձայնութիւն կայ Անգլիայի մի կողմից, և Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի մէջ—միւս կողմից:

Թէև ծրագիրը սուլթանի կողմից ընդունելու մասին լուրը հաստատուեց, բայց ամենայն հաւանականութիւն կայ ենթագրելու, որ Կ. Պոլսում ծրագիրը ընդունելու անհրաժեշտութիւնը խիստ զգացւել է: Մեզ համար ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ այն օրից, երբ լորդ Սոլսբրիին արտասանեց իւր սպառնալից ճառը լորդերի պալատում, որ մեր ընթերցողները կը գտնեն ներքեւ, Անգլիայի նոր մինիստրութիւնը պիտի իւր բոլոր միջոցները գործ դնէ ծրագիրը ընդունել տալու համար: Այդ խօսքերը հիմնւած էին թէ Անգլիայի շահերի գիտակցութեան վրայ, որոնք պահանջում են որ Թիւրքիան ռեֆորմների միջոցով զէմն առնի տաճկահայկական նահանգների գրաւման Ռուսաստանի կողմից, և երկրորդ այն հասարակական կարծիքի վերայ, որի լաւագոյն արտայայտութիւնը եղաւ ռուսո-նիստ Վեստմինստէրիան դքսի նախագահութեամբ կայացած Չեստէրի միտինգը, ուր Գլադստոնը արտասանեց իւր նշանաւոր ճառը, որ մեր ընթերցողները ամբողջութեամբ կը գտնեն ներքեւ: Ինչ վերաբերում է Անգլիայի թագուհու գահական ճառում Հայաստանին վերաբերեալ խօսքերին,—այդ մենք առաջ բերինք «Մուրճ»-ի անցեալ համարում: Մենք արդէն վաղուց ասել ենք, որ հայկական խնդիրը անգլիական արժանապատուութեան խնդիր է որով նաև առհասարակ անգլիական խնդիր է դարձած: Այդ հայեացքը հաստատուեցին թէ Գլադստոնի ճառով և թէ անգլիական մինիստրութեան վերջին ամսում արած քայլերով: Եւ, չնայած որ հայկական ռեֆորմների ծրագրի հետ կապւած են նաև Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի անունները, բայց Անգլիան է խնդրի ծանրութիւնը իւր ուսերի վրայ տանողը: Ստորև մեր ընթերցողները կը գտնեն արտայայտութիւններ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի վերաբերմունքի դէպի Անգլիայի բռնած ներգործական դիրքը հայկական խնդրում,

մի ղիւրք, որը մեր ընթերցողները բնորոշած կը գտնեն դեռևս յօճաճում հայկական խնդրին նւիրւած մեր յօդաճում:

Անգլիական (սահայանդական) մինիստրութիւնը ոչ միայն ետ չկանգնեց նախորդ (լիբերալ) մինիստրութեան պահանջներէց հայկական խնդրի վերաբերութեամբ, այլ դեռ աւելի խիստ դիւրբ բռնեց, և ռեֆորմների դործը աւելի ապահովելու համար — կարծում ենք թէ ճիշդ է «Թայմս» լրագրի Պոլսի թղթակցի հաղորդածը այդ մասին — Սոլսբիւրիին պահանջ է դնում որ Պոլսում կազմւելիք վերահսկող մասնաժողովը կազմւած լինի եօթը հոգուց՝ չորսը սուլթանից նշանակւած, իսկ երեքը լինեն Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները: Իսկ եթէ դա ստոյգ է (և մենք հաւատում ենք դորան), այն ժամանակ հայկական խնդրի նորագոյն զարգացման պատմութեան մէջ Սոլսբիւրիի այդ պահանջը մի նոր և կարևոր մոմէնտ է կազմում:

Սուլթանը, հետևելով իւր տրադիցիական քաղաքականութեան՝ եւրոպական պետութիւնների աչքում թող փչել՝ խնդիրը խեղդելու համար, արդէն ուղարկեց Հայաստան Շաքիր փաշային, օգնական տալով նրան ոմն Դենիշ-բէյին իբր թէ լիազօր իրաւունքներով՝ քննելու և կարգադրելու հայկական գործերը բարենորոգումների մոքով: Այդ քայլը սուլթանը արաւ առանց նախնական գիտութեան և հաւանութեան եւրոպական դեսպանների: Ընդհանրութեան հետ միասին մենք ևս այդ բանին որ և է քաղաքական վարկորութիւն չենք տալիս:

ԱԽԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ԳԱԴԱՏՈՆԸ ՁԵՍՏԵՐԻ ՄԻՏԻՆԳՈՒՄ

Այս միտինգը, որին նախագահում էր Վեստմինստերի դուքսը, կապացաւ չուլիսի 24 ին (հին տոմար): Բաց անելով նիստը, Վէստմինստերի դուքսը չալտնեց, թէ զանազան կողմերից նամակներ է ստացել, որոնք ցաւակցութիւն են չալտնում միտինգին մասնակցելու անհնարաւորութեան մասին: Այդպիսի նամակներ ի թիւս ալլոց ստացւած են Ջէմս Բրալտից և միտր Ուերբուրգից: Միտր Բրալտը, որ Լոնդոնի «Հայկական Միութիւն»-ն է հիմնել, հետևեալն էր գրում.

«Սաստիկ ցաւում եմ, որ ինձ Լոնդոնում արգելում է կաշսերակոն Մասնախմբի միտինգը, որի նախագահն եմ, ուստի և կարող չեմ ներկայ լինել Չեստերի միտինգին, ուր Գուք նախագահ պիտի լինիք և որի նպատակն է քննել հաշկական ինդրի ներկայ դրութիւնը: Այդ խնդիրը ներկայ բողոքումս ամենատաստիկ կրիտիքական չրջանն է ասլուում Խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն նրան, թէ հաշերը իրանց սեպհական Հալատտանում գոլութիւն ունենան—պէտք է զգուշանալ, թուրքերը որոշել են նրանց ունչացնել՝ եթէ ալդ թուլ կը տուի իրանց,—ալ որ առհասարակ ամբողջ Տաճկական արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդը ապահով լինի: Ուրիշ հնար չկայ, միայն եւրոպական պետութեանց, մանաւանդ Մեծ Բրիտանիայի վճռականութիւնը կարող է հեռացնել նրանց սպառնացող վտանգը: Երբ Նորին Մեծութեան հիւպատոսներն նկարագրած անլուր գաղանութեանց տեղեկագրերը կը տպագրուին, ալն ժամանակ պարզ կը լինի, թէ անհրաժեշտ են անպապաղ և իրական ուէֆորմներ և թէ ալդ ուէֆորմները մշտցունելու գործի վրայ պէտք է ամենաուշադիր վերահսկողութիւն: Յամենայն դէպս հաճելի է իմանալ, որ Անգլիայի բոլոր կուսակցութիւնները ալդ ուէֆորմներն են պահանջում, և պատրաստ են պաշտպանել ներկայ կառավարութեանը՝ ինչպէս լորդ Ռոզբերիին, որ դա սուլթանին ստիպէ ուէֆորմներն ընդունելու և իրագործելու, ալդ է պահանջում իրերի դրութիւնը, դա է ընդունակ՝ անհնարին դարձնելու ալնպիտի դէպքերի կրկնութիւնը, սրոնք Սասունում կատարեցան և որոնք ալս երկրի զալրութը առաջ բերին: Զ. Բրայս:

Լորդ Սոլզբերիից հետեեալ նամակն էր ստացւած.

Արտաքին գործաց մինիստրութիւն, 2 օգոստոսի, 1895 թ.

«Միւրդ դուքս. Մարքիզ Սոլզբերիի չանճարարութեամբ պատիւ ունիմ հաղորդել Ձեզ, որ ստացւած է Ձեր երէկեայ ուղարկած նամակը ներփակեալ 1000 ֆ. ստերլինգ չէկի հետ՝ լօգուտ հաշերին օժանդակող ֆոնդին: Նորին Մեծութեան դեսպանին հեռագրով անպապաղ կը հաղորդուի ալդ գումարի ստացման մասին, նոյնպէս և ալն՝ թէ մասնաժողովը Նորին գերագանցութեանն է թողնում՝ օժանդակութիւնը բաշխելու համար ճանապարհ ընտրելու (Ստորագրւած է) Տ. Գ. ՍԱՆԴԵՐՍՈՆ:

Վե ստ մի ստ րի դ ու ք ս ը առաց, թէ սքննութեան ենթարկւած ներկայ խնդիրը չափազանց մեծ և լուրջ խնդիր է, որ չի կարող կուսակցական հոգով քննուի. նա՛ ազգայնութեան էական խնդիր է, որ սաստիկ շօշափում է Անգլիայի՝ իբրև ազգութեան՝ պատիւը (հաւանութիւն): Ալդ խնդրի ահալին կարեորութեան ապացոյց է ալն հանգամանքը, որ ամբիւն է բարձրացել մի հուշակաւոր մարդ, որպէս զի իւր ձաշը միացնի ազգային աղաղակի հետ աղատութիւն պահանջելու հաշերին Տաճկաստանի ձեռքից (ինչպէս նկարագրենք ալդ ձեռները), աղաղակ, որ արդիւնք չի

ունենալ, եթէ մեր զօրեղ պետութեան կողմից ամուր պաշտպանութիւն չգտնի (հաւանութիւն)։ Սառուի կոտորածները, որոնք չնորհիւ մաժուլի չատուկ թղթակիցներին, մասնաւոր տեղեկութեանց և Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների տեղեկագրերի՝ զանդադ, քաջ պարզ և հիմնաւոր կերպով պարզեցան, նորից սարսափեցրին Եւրոպայի հասարակական գիտակցութիւնը և նորից մեր ազգի աչքի առջևը հանդիսացրին Պրան զործած վրդովիչ գաղանութեանց զղելի պատկերը։ Հանգէս բերին Պրան խուսափումները՝ կատարելու ահա հանդիսաւոր խոտուումները, որ վերջին 40 տարիների ընթացքում դաշնագիրներով հաստատւած են (հաւանութիւն)։ Երեք պետութեանց ներկայացուցիչները հաստատեցին, որ մեր երկրին հասած տեղեկագրերը չափազանցրած չէին։ Հիմնաւորապէս վիպւած է, որ մօտ 10,000 անմեղ, անպաշտպան քրիստոնեաւ մարդիկ, կանաչք և երեխաւք կոտորւել են, մեծ մասամբ անասելի բարբարոսութիւններից լետու։ և ում ձեռքով։ Սուլթանի՝ ալսպէս կոչւած՝ ոստիկանութեան և զինւորների։

Այլ ալը դեռ բոլորը չէ։ Տեղական հիւպատոսները նրանց (պետութեանց ներկայացուցիչներին և թղթակիցներին) հաւատացրել են, թէ հաղարաւոր մարդիկ կոտորւելու մշտական երկրւղի մէջ են և պաշտպանութիւն են հաւցում։ Պործն անցուսալի է, եթէ միաւն քրիստոնեաւ պետութիւնները չանուն հանրամարդկաւին շահերի և համաձայն շատ դաշնագրերի՝ չմիջամտեն և ձեռք չբերեն Պրան քրիստոնեաւ հպատակների համար՝ կրօնի, պատւի, սեպհակաճութեան և կեանքի անհրաժեշտ ու կատարեալ ապահովութիւն։ Բաւարար չի կարող համարւել ոչ մի բան, որ զրանից փոքր պակաս լինի» (ծափահարութիւններ)։

Միտար Քլազատոնը բարձրացաւ։ Նրան ողջունեցին հաւանութեան գոռ ցոյցերով։

ԳԼԱԴՍՏՈՆԻ ԺՍՈՐ

Խնդիրը կուսակցական չէ

«Միլորդ դուքս, լէդիներ և ջէնտլմէններ. անձնապէս ես այն կարծիքի եմ, թէ նախագահի գեղեցիկ նկատողութիւնները ձեզ կատարելապէս բաւականաչափ նիւթ են տալիս հասնելու այն եզրակացութեանը, որի համար և այսօր դուք այստեղ էք հրաւիրւած։ Ոչ թէ ձեր միտինգի խնդրի մէջ որ և է լուրջ նորութիւն մտցնելու, այլ աւելի բարեկամ մարդկանց բաղձանքներին ու խնդիրներին զոհացում տալու ցանկութեամբ ես հնազանդում եմ նախագահի հրաւերին և որոշում եմ խօսել ձեր առջև։

Իմ առաջին գործը կը լինի ընդգծել հէնց նոր արտասանած

այն խօսքը, թէ այս միտինդը՝ որ և է կուսակցութեան շահերի համար կազմեած միտինդ չէ (հաւանութիւն) և ոչինչ առնչութիւն չունի կարծիքների այն տարբերութեան հետ, որ բնական և օրինական կերպով երևում է այս ազատ երկրում բարդ դործերի մէջ և մարդկանցը բաժանում է իրարից մի քանի խնդիրների նկատմամբ: Բայց պէտք է նկատել, որ մոքերի այդ ազատութիւնը, մի քանի խնդիրների նկատմամբ կարծիքների տարբերութիւնը աւելի է զօրացնում ժողովրդի դործունէութեան նշանակութիւնը, աւելի մեծ կշիռ է տալիս ամբողջ ազգի համաձայնութեանը այն խնդիրներում, ուր դործը ընդհանուր լուսաւորութեան և ընդհանուր լուսաւորութեան և ընդհանուր արդարութեան սկզբունքներին է վերաբերում (հաւանութիւն):

Խնդիրը կուսակցական չէ եւ ոչ էլ կրօնական

Միւրոյ դուքս, ես ուրախութեամբ թոյլ տւի ինձ կրկնել այն, որ հէնց նոր դուք սահմանեցիք և որ բաւականաչափ որոշում է այս ժողովի նպատակը և այն մարդկանց կարծիքները, որոնք այս սրահն են ժողովել. ես ուրախութեամբ կրկնում եմ այդ, որովհետեւ դա հաճելի խօսք է: Այնու ամենայնիւ ես կարող եմ ընդլայնել այդ. և կ'ասեմ, թէ որքան այս խնդիրը քաղաքական կուսակցութեան խնդիր չէ, նոյնքան էլ նա իւր մէջ կրօնական խնդրի տարրեր չունի (հաւանութիւն): Բոլորովին ճշմարիտ է, թէ այն կառավարութիւնը, որի դործքերը մենք դատաւիտում ենք, մահմեդական կառավարութիւն է. բոլորովին ճշմարիտ է նոյնպէս, որ այդ չարագործութիւններից, այդ ճնշումներից տանջւողները քրիստոնեայ նահատակներ են: Տաճկաստանի մահմեդական հպատակները սաստիկ տանջւում են. բայց նրանց տանջանքները մի անտանելի վատ կառավարութեան հետեւանքներ են, թերեւ ամենավատթարը, որ գոյութիւն ունի երկրիս երեսին (Ասեցէք, Ասեցէք): Ֆակտը, որի հետ մենք այժմ դործ ունինք, ցատկ պէտք է ասեմ, որ պատմութեան մէջ նոր էջ է բաց անում: Խնդիրը թոյլ օրէնքներին չի վերաբերում, որոնք վատութեամբ ոյժ են ստանում և դործադրւում: Այդ վարչական խժոժութեանց և վարչութիւնների ոճրագործութեանց վերաբերեալ խնդիր չէ: Նա

աւելի հեռու է գնում, դէպի այն ամենի արմատները, որոնք մարդկային կեանքին են վերաբերում՝ նրա բոլոր տարրական պայմաններով: Բայց ես կամենում եմ ասել, որ եթէ՝ թիւրք կառավարութեան և նրա չարագործութիւնները պախարակելու տեղ՝ մեր գործը վերաբերէր մի քրիստոնեայ պետութեան, որ ընդունակ լինէր իւր մահմեդական հպատակների վերաբերմամբ այդպիսի չարագործութիւններ կատարելու, այն ժամանակ մեր զայրոյթը աւելի նւազ չպէտք է լինէր, այլ մինչև անգամ այժմեանից առաւել մեծ պիտի լինէր (ծափահարութիւններ): Այն, ինչ որ մենք խօսում ենք, չենք ասում յանուն մի կրօնը միւսի հետ կապող շահերի, այլ յանուն աւելի առաջնակարգ շահերի, որոնք կապում են մարդուս մարդու հետ:

Ես վստահանում եմ կարգալ մի որոշում, որ ինձ է տւած, և որ, ինձ թւում է, հաստատուն և չափաւոր կերպով արտայայտում է այն կարծիքները, որ՝ հաւատացած եմ, թէ դաւանում է այս ժողովը. իսկ այն ժողովը, որ այդպիսի կարծիքներ է դաւանում, ամբողջ ազգի ներկայացուցիչ է հանդիսանում (հաւանութիւն): Աւելի առաջ գնալով ես կ'ասեմ՝ թէ այն ազգը, որ այդպիսի դադափարներ է դաւանում, ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ներկայացուցիչն է հանդիսանում: Վստահանում եմ ասել—մասամբ հիմնւելով գործի հետ ունեցած անձնական ծանօթութեանս վրայ, ես պէտք է խօսեմ Հայաստանից ամենից հեռու գտնւող մի քրիստոնեայ աշխարհի կարծիքների և համակրանքների մասին. ես ի նկատի ունիմ մեր անդր-անտլանտեան եղբայրներին, որոնք Միացեալ-Նահանգներումն են: Վերջին դէպքերի աւթիւ Ամերիկան աւելի խորը, աւելի սաստիկ է յուզւել, քան մեր երկրի սրտերը:

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ Ն

Եւ այսպէս, մեր որոշման բովանդակութիւնը, միւրոգ դուքս, հետեւեալն է. «Այս միտինգը յայտնում է իւր համոզմունքը, թէ Նորին Մեծութեան Թագուհու կառավարութիւնը ամբողջ ազգի կողմից՝ առանց կուսակցութեանց խորութեան բարեկամական պաշտպանութիւն կը գտնի այն ամեն միջոցների վերաբերմամբ, որ նա կարող է ձեռնարկել՝ Տաճկական Հայաստանի ժողովրդին ապա-

հովելու համար, այդ երկրի վարչութեան մէջ այնպիսի ռէֆորմներ, որոնք կ'անքի, պատուի, կրօնի և գոյքի ապահովութեան երաշխաւորութիւն տային, և թէ ոչինչ ռէֆորմներ իրական չեն կարող լինել, եթէ եւրոպական մեծ պետութեանց անընդհատ հսկողութեանը չեն ենթարկւած:

Այդ պէտք է ինկատի ունենան եւրոպայի մեծ պետութիւնները, որոնք կը համաձայնեն միանալ, իսկ եթէ չէ՝ այն մեծ պետութիւնները, որոնք յաջողութեամբ միացել են և, իմ կարծիքով, այդ խնդիրը վճռելու համար հանդէս են բերել իրանց պատիւն ու ոյժը (հաւանութիւն):

Վեց թէ աւելի ամիս սրանից առաջ ինձ վիճակեց խօսել այս խնդրի մասին մի փոքր ժողովի առաջ, ոչ թէ հրապարակական ժողովի, այլ Հայաստանի վիճակով հետաքրքրուող հայ ջենտրլմէնների և ջենտլմէնուհիների մի սահմանափակ թւի առջև. այն ժամանակ ես նկատեցի թէ մեր պարտաւորութիւններից մինն է զգուշանալ վաղաժամ դատողութիւններից:

Այն ժամանակ աշխարհը այն հեղինակաւոր և անկողմնակալ տեղեկութիւնները չունէր, ինչ որ այժմ յայտնի է Սասունի կոտորածի մասին. այն կոտորածի, որ յիշեց՝ ազնիւ զուքսը և որի առթիւ ամենահեղինակաւոր վկաններից մէկը ասաց, թէ ինքը գուճաթափուժ է մոլորուում է (այնքան սարսափելի էր այդ կոտորածը), թէ դա նսեմանում է այն անասելի սարսափների առջև, որոնք ամեն ամիս, ամեն շաբաթ, ամեն օր կատարւում են Հայաստանի զանազան դաւառներում (հաւանութիւն): Պէտք էր խուսափել կանխակալ կարծիքներից և, կարծում եմ, խուսափեցինք: Այն ժամանակ շատ էինք զգուշանում. բայց վերջապէս անաչառ քննութիւնը աւարտւեց, այն ժամանակ յայտնեց, որ այդ մասնաւոր դէպքում բոլորովին տեղ չունէր մի ուրիշ՝ այդպիսի դէպքերում ընդհանրապէս կարելո՞ր պարտաւորութիւն:

Հափազանցները մեր ոյժից վեր է

Ես խօսում եմ հափազանցելուց խուսափելու պարտաւորութեան մասին, սրբազան պարտաւորութիւն, բայց պարտաւորութիւն, որ ներկայ դէպքում տեղ չունի, կամ շատ քիչ տեղ ունի,

որովհետև ֆակտերի հետ ծանօթանալու ցանկութիւն ունեցող մարդիկ կը տեսնեն, որ լեզուն ոյժ չունի նկարագրելու այն ամենը, ինչ որ կատարուում էր, որ չափազանցելը, որքան էլ մենք այդ բանին տրամադիր լինէինք ներկայ դէպքում, մեր ոյժից վեր է (հաւանութիւն)։ Ծանր գործ է։ Ոչինչ չէր կարող մեզ այս պատերի մէջը ժողովել։ Կարող էր միայն պարտականութեան ամենաուժեղ զգացմունքը։ Միայն զա՛յն կարող էր իմ տարիքն ունեցող մի մարդու ստիպել, որ այլ դժւարութիւններից ևս զուրկ չէ, հրաժարել հանգստութիւնից և խաղաղութիւնից, որոնք ինձ համար մնացած երկրային մեծ բարիքներից վերջիններն են, որպէս զի խնդրեմ ձեզ այս խնդրի քննութեան մէջ մտնել։ Ուզում եմ ասել, որպէս զի հրաւիրեմ ձեզ այն սարսափելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել, որոնք կապւած են խնդրի հետ։

Ես չեմ աշխատիլ, որ ձեզ մի սարսափելի դաշտ դուրս բերեմ։ Բայց, տիկիներ և պարոններ, ես դիմում եմ, որ ձեզանից իւրաքանչիւրը կ'աշխատի, որքան իւր դրութիւնը թոյլ է տալիս, ծանօթանալ նրանց հետ (լսեցէք, լսեցէք)։ Գիտեմ, երբ ասում եմ, թէ այսպիսի դէպքը բացասում է չափազանցելու ամենայն հնարաւորութիւն, ապա այնպիսի ընդարձակ սահման եմ որոշում, որ մեծ մասամբ ճշմարիտ չէր լինիլ, որ սովորական բոլոր հանգամանքներում չէր թոյլատրւիլ. բայց նրանք, որոնք իմ հրաւերը կամ դրա մինչև իսկ մի մասը կը կատարեն, կը տեսնեն, որ ճիշտ է բառերը բաւականաչափ ուժեղ չեն սարսափն արտայայտելու համար (հաւանութիւն)։ Ո՞րպիսի վկաներ պիտի այստեղ կոչենք։ Ես տրամադիր եմ ասելու, որ մեր ստանալի վկայութեանց վերաբերմամբ քիչ նշանակութիւն ունի այն, թէ որպիսի վկաներ կը կոչենք։ Բոլոր վկաները համաձայն են։ Այն ժամանակ, որի մասին նոր խօսեցի, 6 — 8 ամիս սրանից առաջ՝ բոլորը մասնաւոր վկաներ էին։ Նրանցից չեաոյ՝ թէև մենք չենք տեսել հասարակական վաւերագրերը, բայց զրանցից գիտենք, որ հաստատուած և ստուգւած են այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք այն ժամանակ հաղորդեցան և որոնցից մեր ազգի երակների մէջ արիւնն էր սռւում։ Այդ տեղեկութիւնները չափազանց րաժ չէին. չհերքւեցան, չփոփոխւեցան, չկրճատւեցան նրանք. բայց հաստատուեցան իրանց

կատարելութեամբը, իրանց սարսափելի ամբողջ էութեամբը, իրանց բոլոր զգւելի մանրամասներով:

Կողոպուտ, սպանութիւն, քոնաքարութիւն եւ տանջանք

Այստեղ ես կարող եմ ասել, որ մեր զործը միայն եւրոպացի վկաների հետ չի լինիլ: Այս գործում մենք եւ՛ ամերիկացի վկաներ ունինք: Եւ ամերիկացի վկաների ցուցմունքները նոյնն են, ինչ որ եւրոպացիներինը: Ամեն մէկը գիտէ, որ Արեւելքի գործերում Ամերիկան սեպհական յուրջ շահեր չունի: Ուստի եւ նա հանդէս է գալիս անպաշտն ազնիւ եւ անկասկածելի կերպով: Եւ այն, ինչ որ նա է ասում, կրկնակի ոյժ ունի: Դուք կարող էք իմ յարգելի բարեկամ կանոնիկոս Մակ Կոլլի ցուցմունքներն ստանալ. դա ամերիկացիներից մէկն է (ծափահարութիւն): Ես կարծում եմ, նրանք կատարելապէս համաձայն են միմեանց, նրանց մէջ տարաձայնութեան նշոյլ անգամ չկայ: Ես պիտի խօսեմ այդ վկաներից վերջինի մասին, զոքոքոր Դիլլոնի (հաւանութիւն), որի անունը երեք չորս օր առաջ երեւաց «Contemporary Review» հանդիսում մի անսովոր երկար յօդածի տակ—մհ, եւ լաւ պատճառ կար յօդածը սովորականից զուրս երկարացնելու (ծափահարութիւն):

Դուք էլ դուք կը հարցնէք, ինչպէս եւ ես եմ հարցրել, թէ ով է այդ Դ. Դ. Դիլլոնը: Ես կարող եմ նրան սկարագրել: Դիլլոնը մի լաւ մարդ է, որ, իբրեւ «The Daily-Telegraph» լրագրի յատուկ թղթակից, սրանից մի քանի ամիս առաջ մեծ նեղութիւններով, շատ ճիգ թափելով, կեանքը վտանգի ենթարկելով (լսեցէք, լսեցէք)՝ Տաճկաստան մտաւ, շորերը փոխելով՝ բռն Հաջաստան անցաւ, այնպէս որ կարողացաւ բոլորովին տիրապետել Ֆակտերը (հաւանութիւն): Նա նաեւ տպագրեց իւր ձեռք բերած փակտերը, առանց իւր դատողութիւնները հաղորդելու: Ես կարծում եմ, այդ Ֆակտերն առաջին անգամ նա ներկայացրեց աշխարհին, որովհետեւ գործողութեանց դաշտը նա ամենից շուտ հասաւ. այդ Ֆակտերը բոլորն ստուգւեցան եւ հաստատուեցան երեք պետութեանց՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսիայի ներկայացուցիչների քննութեամբ (հաւանութիւն): Ասում եմ, որ նա իւր կեանքը

վտանգի ենթարկելով հաւատարմութիւն ձեռք բերաւ. և այստեղ նա մի հաշիւ է տալիս, որ ճշմարտութեան բոլոր նշաններն ունի, բայց որ դուք զգաղդաբար անհաւանական կ'անւանէք. անհաւանականութիւններից մի քանիսը հաւանական են այս օտարօտի և չար աշխարհում. բայց և այնպէս հաւատալ չի լինում, թէ այդպիսի այլանդակ, դիւական չարութիւնները կարող են մարդկային պատկերի մէջ մարմնանալ այնպէս, ինչպէս իւր պատմածների մեծ մասի մէջ գործադրում է դոքտ. Ռիլլոնը:

Ես այդ պատմութիւնները մանրամասնօրէն առաջ չեմ բերիլ: Բայց մի քաղաճք կը հսնեմ, որ, եթէ կարելի է այնպէս ասել, սկզբունքի քաղաճք կը լինի: Եւ այդ պատմութիւնները մանրամասնաբար չեմ ներկայացնիլ. բայց կ'ասեմ, թէ երբ սկսէք դուք կարդալ, կը համոզուէք, որ ճշմարիտ էին իմ արտասանած խօսքերը, թէ մեր գործը կառավարութեան չարագործութիւնների վերաբերեալ ընդհանուր և սովորական խնդրի հետ չէ, կառավարութեան պակասութիւնների հետ չէ: Մեր աչքի առջևն ունինք մի աւելի ընդարձակ խնդիր, որ՝ տեղացնում եմ ձեզ և մեզ վրայ աւելի ծանր պարտաւորութիւններ է դնում: Այդ նշանաւոր յօդաճի ամբողջ բովանդակութիւնը, որ ինչպէս ասացի՝ համաձայնում է միւս վկաների ցուցմունքների հետ, չորս սարսափելի բառերի մէջ է ամփոփւում. «կողոպուտ, սպանութիւն, բռնաբարութիւն և տանջանք»: Իւրաքանչիւր Փակտ հաստատում է այդ սարսափելի բառերից մէկի, միւսի կամ հէնց բոլորի վրայ: Կողոպուտն ու սպանութիւնը դուք առհասարակ բաւականաչափ չարիք կը համարէք. բայց կողոպուտն ու սպանութիւնը անմեղ բաներ են առեւանգողների և տանջողների այն գործքերի առջև, որոնք նկարագրւած են այդ էջերում, որոնք չիրաւի եղել են՝ ինչպէս վկայւած է (հաւանութիւն): Ես կ'աւարտում եմ խօսքս. Փակտերի մանրամասնութեանց մէջ չեմ մշտնում: Այժմ ես կը խօսեմ, թէ ուրքեր են այդ չարագործութեանց հեղինակները: Բոլոր սովորական դէպքերում, երբ աչքի առաջ ունինք յանցանքի օրինակներ, մինչև իսկ ամենատարսափելի յանցանքներ—ինչպէս օրինակ՝ այսօրւայ լրագրները հաղորդում են սպանութեանց այն տխուր դէպքը, որ Չինաստանում է կատարւել, — մենք առաջին անգամից ասում ենք. «այո՛, դժբախտաբար բոլոր

երկիրներում կան չարագործներ, աւազակներ և մարդասպաններ: Բայց այդ տեսակից չէ այն ժողովուրդը, որի գործերը մենք քննում ենք այժմ: Այստեղ մենք գործ չունինք այն տարրի հետ, որ համայնքի վտանգաւոր դասակարգն է կազմում: Ձեզ չեն հրաւիրում դրանց գործերը քննադատելու: Հայաստանում կատարւած չարիքները Կ. Պոլսի կառավարութեան և նրա գործակալների արարքներն են (հաւանութիւն): Այստեղ մի չարագործութիւն չկայ, որի համար Կ. Պոլսի կառավարութիւնը պատասխանատու չլինի: Ո՞վքեր են նրա գործակալները: Թոյլ տւէք, որ կարճ ասեմ: Նրանք երեք կարգի են բաժանուում: Առաջին՝ վայրենի քիւրդերն են, որոնք դժբախտաբար հայերի հարեաններն են, հայերի, որոնք ներկայացուցիչ են ամենահին, լուսաւոր և քրիստոնեայ ազգերից մէկի. աշխարհի ամենախաղաղ, ամենաաշխատասէր և ամենախելօք ազգերից մէկի հարեաններն են (հաւանութիւն): Այդ քիւրդերը վայրենի և կատաղի ցեղեր են: Բայց ձեր ճառի մէջ, միլորդ դուքս, մի խօսք կար, որ ես կը կամենայի փոփոխել: Այդ այն է, որ դուք ասացիք, թէ սուլթանն է կալմակերպել այդ քիւրդերին: Իմ կարծիքով նրանք ոչ մի կողմով կազմակերպւած չեն. այսինքն՝ նրանց մէջ անկարելի է աւելի կազմակերպութիւն գտնել, քան աւազակաց խմբերի մէջն է: Նրանք՝ լոկ աւազակային խմբեր լինելով, ուրիշ կազմակերպութիւն չունին:

Սուլթանի զինուորները

Սուլթանն ու Կ. Պոլսի կառավարութիւնը սովորական կարգով մարդիկ են հաւաքել, հեծելազօր կազմել և ասպա ազատարձակ բաց թողել սուլթանական զինուորի իրաւունքով՝ հայ ժողովրդին կողոպտելու և կոտորելու (հաւանութիւն): Եւ այսպէս՝ այդ սոսկալի գործողութեանց մէջ առաջին գործակալները քիւրդերն են: Նրանցից յետոյ գալիս են տաճիկ զինուորները, որոնք իրանց չարագործութիւններով ոչնչով պակաս չեն քիւրդերից. երրորդ կարգի գործակալներն են թիւրք կառավարութեան խաղաղ աստիճանաւորները, օստիկանութիւնը և հարկահաւաքները: Եւ այդ բոլոր զսպակարգերի միջև ըստ երեւոյթին գոյութիւն ունի մի մահաբեր մրցանք, որ զեղեցիկ հնարաւորութիւն է գտնում նրանց

դժոխացիին դործողութեան մէջ արտայայտելու: Բայց նրանց գլխին կանգնած են նրանցից աւելի պատասխանատու՝ թիւրք կառավարութեան աստիճանաւորները (հաւանութիւն): Եթէ աչքի անցնէք դոքսոր Դիլլոնի յօդածը, կը տեսնէք, որ նա ինքը թոյլ է տալիւ հերքել, եթէ միայն իւր հաղորդածը հաստատ չէ կամ ճշմարիտ չէ: Նա տալիս է անունը, տեղը, օրը և բոլոր հանգամանքները. դրանով էլ հնարաւորութիւն է տալիս թիւրք կառավարութեանը հետեւել, բռնել և հասարակական դատաստանին ենթարկել: Այդ յօդածի առթիւ դուք երբէք չէք լսիլ թիւրք կառավարութեան պատասխանը: Թերևս համարձակութիւն է այսպէս ասել, բայց ես հաւատացած եմ, որ դուք երբէք նրանց կողմից մի պատասխան չէք լսիլ Դիլլոնի հաղորդածների առթիւ, որոնք հիմնւած են նրա անձնական փորձի վրայ, որոնք հրապարակ են հանւած իրանց բոլոր մանրամասներով. նրանց կողմից չէք լսիլ մի պատասխան, որ փորձէր հերքել այն նիւթը, որից Դիլլոնը իւր շէնքն է կառուցել ի տես ամբողջ աշխարհի: Ինչպէս ասացի, ես մտաւիր չեմ այդ մանրամասնութիւններով ձանձրացնել ձեզ. բայց դր. Դիլլոնի աշխատութիւնից ես մի քաղւած եմ՝ ներկայացնում, որովհետև այդ իրերի դրութեան մասին ձեզ շատ պարզ գաղափար կը տայ:

Քուրդի ցուցմունք

Գործը Մոնտիգո անունով մի մարդի է, վերաբերում: Մոնտիգոն քիւրդ է: Նա աչքի ընկնող մի չարագործ է եղել. ես նախ կը հաղորդեմ ձեզ հայերի ճնշումների մասին մի պատմութիւն՝ նրա սեպհական բառերով. իսկ յետոյ՝ եթէ կը կամենաք, նրա կեանքի հետ կը ծանօթանաք:

Գոքսոր Դիլլոնը դրան էրգրում է հանդիպել՝ մահւան դատաւարուած. ի նկատի ունենալով, որ նա մինչև այժմ, ասում ենք, տիպական մաշդ է, ներկայացուցիչ իւրանման մարդկանց մեծ բաղմութեան, Դիլլոնը որոշել է ձեռք գցել նրան. և փողի ոյժով՝ շնորհիւ իւր կողմից գործ դրած մեծ ճարպիկութեան, նա կարողանում է Մոնտիգոի հաւատարմութիւնը ձեռք բերել: Մենք աստիճանաբար կը մօտենանք այդ խնդրի լուծմանը, որովհետև մի կող-

մից, ինչպէս ասացի, նա յայտնի չարագործ է եղել, իսկ միւս կողմից մահւան դատապարտւած: Այդ կարծել է տալիս, իբր թէ Սամանեան պետութեան մէջ մի արդարադատութիւն կայ: Դուք ստորիմանաբար կը տեսնէք, թէ ի՞նչ արդարադատութիւն է այդ:

Մոնտինգոն՝ հայերի վերաբերեալ իւր գործողութեանց աչս տեղեկագիրը ինքն է տւել Նիլլոնին: Նա ասել է. «նրանից յետոյ մենք մեծ գործեր կատարեցինք, այնպիսի գործեր, որոնք տասնեկու պետութեանց կը զարմացնէին, եթէ նրանք այդ առթիւ բան լսէին»: Դուք տեսնում էք, որ այդ ջննդամէնը Եւրոպայի կազմակերպութեանը տեղեակ չէ, ուզում է ասել՝ վեց պետութեանց: Բայց այդ կարևոր սխալ չէ. «գործեր, որոնք կը զարմացնէին տասներկու պետութեանց, եթէ նրանք այդ մասին բան լսէին. մենք յարձակեցանք զիւղերի վրայ, կոտորեցինք մարդկանց, կողոպտեցինք տները, հաւաքեցինք փող, գորգեր, ոչխար և կանայք».— (ուշ դարձրէք, թէ կանայքը անպատիւ կերպով ինչպիսի առարկաների հետ են դասուում և կը հասկանաք նրա նշանակութիւնը). «անցորդներից փող, գորգեր, ոչխար և կանայք յափշտակեցինք: Այնքան մեծ էին մեր գործերը, որ ամենքը հէնց այդ մասին էին խօսում»: Յիրաւի՝ այս մի նշանաւոր տեղ է: Այդ մարդը փոխանակ խղճի խալթ կամ ամօթ զգալու, փոխանակ հերքելու կամ մեղմացնելու իւր կատարած գործերը, նրանց մասին այնպէս է խօսում, ինչպէս կը խօսէր մի հին ասպետ մրցանքներում ցոյց տւած իւր քաջութիւնների մասին: Նա հիանում է իւր գործերից. նա փառք է որոնում, փառքի արժանի է համարում նրանց. նա հպարտութեամբ ասում է, թէ ամենքը իւր գործերիցն էին խօսում: «Է՛հ, բայց դուք կարող էք լսել, և ոմանք հրապարակ են հանել այդ արդարացումը, թէ հայերը թիւրքերի դէմ ապստամբել են: Դրա իմաստն այն է, եթէ միայն այդտեղ իմաստ կայ, որ մի քանի զէպքերում, երբ հայերը զէնք են ունեցել, փորձել են պաշտպանել իրանց տները, իրանց սեպհականութիւնը, իրանց կանանցն ու երեխաներին (հաւանութիւն): Տեսէք բանի էութիւնը: Թիւրքաց կառավարութիւնը զինաթափ է արել հայ ժողովրդին, բայց լեռներից դուրս է կանչել սուլթանական հեծելազօր, վայրենիներ և բարբարոսներ: Դոկտոր Նիլլոնը նորանից հարցնում է. «Անդգի-

մաղրմում էին արդեօք հայերը, երբ դուք յափշտակում էիք նրանց կանանցը, նրանց հօտերը: Պատասխան. — Քիչ անգամ, նրանք չէին կարող. նրանք զենք չունեին: Եւ նրանք զիտէին, որ թէ կարողանան էլ մեզանից մի քանիսին սպանել, դրանից իրանց օգուտ չի լինիլ, որովհետեւ միւս քիւրդերը կը գան և վրէժ կ'առնեն: Թիւրքերը ասում են նրանց, իսկ մենք փող ենք ցան՝ անում և աւար: Կան քիւրդեր, որոնք հողի պէտք ունին. բայց թիւրքերը նրանց կեանքն են ուզում: Ահա սուլթանի հեծելազօրի անդամներից մէկի ցուցմունքները, որ վկայում է թէ քիւրդը թշնամի է հայերին և թէ թիւրքը՝ իւր մեծահոգի զգացմունքներով՝ դործելու ընդարձակ ասպարէզ է տալիս նրանց: Պատկերն ամփոփելու համար ես դարձեալ մի համառօտ քաղաածք կը կարդամ: Ասացի, որ այդ մարդը մահւան էր զատապարտած: Դոկ. Դիլլոնը նրան հարց է առաջարկւում «դուք հայերի հետ շատ խիստ էք վարւել. նրանց շատ տներն էք կողոպտել, շատ ու շատ մարդկանց կեղեքել ու կոտորել էք. երևի այդ պատճառով էք այդպիսի ծանր դրութեան մէջ ընկել: Լսեցէք նրա արհամարհական եղանակով տաժ պատասխանը. — Եւ՛ր բանտարկութեանս հետ այդ ոչինչ կապ չունի:»

Դուք լսեցիք նրա շարագործութեանց նկարագիրը. շարագործութիւնները նրա բանտարկութեան հետ կապ չեն ունեցել:

«Հայերին կեղեքելու, կոտորելու համար ես չեմ պատժւիլ. այդ բաները ամենքս ենք անում. քիչ է պատահել, որ ես հայ սպանեմ. սպանել եմ միայն այն ժամանակ, երբ նրանք ընդդիմացել են: Բայց հայերն ինձ մատնեցին, և ես բռնեցայ:»

Զարմանալի չէ՞ այս. հայերը նրան մատնել են, և նա բռնւել է: «Ահա ես ինչ եմ մտածում. ինձ մահւան են դատապարտել, որովհետեւ մի թիւրք պանդոկատիրաջ վրայ եմ չարձակել ու կողոպտել, և բռնաբարութեան եմ ենթարկել մի քիւրդի կնոջ, որ այստեղ՝ Երզրում է, բայց ոչ թէ հայերի պատճառով. Ի՞նչ են նրանք որ նրանց պատճառաւ ես տանջւեմ:»

Եւ այսպէս՝ իմ կարդացած քաղաածքը լոյս է սփռում այդ ամբողջ խնդրի վրայ: Այդպէս են այն ֆակտերը, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանում:

Թիւրքիայի ղիսանագիտական խաղերը

Կ. Պոլսում ինչպէս են ընդունել այդ ֆակտերին վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Յետէ այս քառասուն տարւոյ ընթացքում որ և է հիմք կար վարդագոյն յոյսեր ունենալու Թիւրքիայի վերաբերմամբ, ապա պէտք է, որ նա իրագործւէր, և Թուրքիան ինքը պէտք է որոնէր և մերկացնէր չարագործներին: Ընդհակառակը՝ ստացւած տեղեկութիւնները ամենից առաջ հերքեցան: Օսմանեան կառավարութեան կողմից սա նոր միջոց չէ: Միւսողն էր Բուլղարիայում 1876 թ. բուլղարական այն ոճրագործութիւններից յետոյ, որոնք վերջը հաստատուեցան Անգլիայի կողմից ուղարկւած լորդ Կրոմէրի անմիջական հետազոտութիւններով: Թիւրքաց պետանը իւր կառավարութեան կողմից պաշտօնական թուղթ տպագրեց և տարածեց. այդ թղթի մի օրինակը կայ ինձ մօտ, որով բոլորովին հերքում էր բուլղարական ճշշումները, ցոյց էր տալիս թէ բուլղարները մի վաղբրաթիւ ազգ են, որին պէտք է կարգի բերել, թէ ամբողջ գործը ստուծիւն է: Իսկապէս ստուծիւնը մի զէնք էր, որ այն ժամանակ բանեցնում էր թիւրք կառավարութիւնը. և ստուծիւնը նրա ձեռքում սովորական զէնք է: Այդ զէնքը գործադրեց նաև և ներկայ դէպքում: Բաց պետութիւնները գիտեն, թէ ում հետ գործ ունին. և Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսիայի կողմից դիւետաներ նշանակեցան, անկողմնակալ դիւետաներ: Դուք գիտէք, որ վաւերագրով հաստատուեցան բոլոր ամենավատթար մեղադրանքները: Իսկ երբ այդ սոսկալի գաղանութիւնների մասին Կ. Պոլսում իմացան, Օսմանեան կառավարութիւնը ցանկացաւ չարիքները ստուծեամբ, խորամանկութեամբ և յետաձգումներով սքողել, (հաւանութիւն): Յանձնաժողովի տեղեկագիրը ներկայացնելուց այժմ արդէն ամիսներ են անցել:

Բաց և մինչև ներկայացնելը ամիսներ էին անցել. և ես ամենևին չգիտեմ, թէ ում մեղադրեմ, արդեօք կառավարութեանը, թէ յանձնաժողովին: Երբ յանձնաժողովը իւր գործն աւարտեց, մենք հետզհետէ տեսանք, որ նախ սուլթանն ինքը մասնախումբ է կազմում պահանջները քննելու. յետոյ չի կամենում պահանջներն ընդունել. ապա ընդունում է մէկը և մերժում միւսը: Իսկ ինչ են այդ

խնդրին վերաբերեալ՝ մեր ունեցած վերջին տեղեկութիւնները: Ի՞նչ յոյսեր ե. հիմքեր ունինք՝ նրանից մի բան ստանալու: Նախ ես պէտք է յիշեմ՝ այն դաշնագիրները, որ յիշատակեց իմ բարեկամ զուքսը: 1856 թ. դաշնագիրները եւրոպական պետութիւններին իրաւունք են տալիս՝ այժմ բոլորովին պարզ և անվիճելի իրաւունք, Հայաստան մոռնել և կառավարութեան գործը թիւրքերի ձեռքից առնել (հաւանութիւն), որովհետեւ ոռութեանը խախտում է այն հանդիսաւոր խոստումները, որ Եւրոպային է տւել և որոնցով կապւած է նա: Բացի դրանից մենք առանձին իրաւունք ևս ունինք: 1878 թին Անգլիան նրա հետ դաշնագիր է կազմել. այդ դաշնագրի իմաստով Անգլիան պարտաւորւել է Հայաստանում իրագործել այն բոլոր ռէֆորմները, որ մի մասն անգամ եթէ իրագործւած լինէր, անհնարին կը դառնային այն սարսափելի դէպքերը, որոնք մեր աչքի առջև են: Այդ դաշնագիրը իրաւունք էր տալիս Անգլիային իւր վրայ առնել այդ չարիքները վերջացնելու գործը, աներկմիտ, վճռական պատճառներ դնելով, որ թիւրքաց կառավարութիւնը վերջ դնի այդ ամենին: Այժմ թոյլ տւէք յիշեցնել այն դաշնագիրները, որոնք իրաւունքներ են տալիս: Իրաւունքների հետ՝ դրանք և պարտաւորութիւններ են դնում: Եթէ դուք ընդունում էք թիւրք կառավարութեան խօստումներն ու հաւատարմութիւնները, թէ նա չարագործութիւնները կ'ոչնչացնի և քաղաքական ու կրօնական ազատութիւն կը մոցնի, և տեսնում էք, որ նա խոստմնադանց է գտնւում, ապա ինքներդ պարտաւոր էք ձեր սեպհական միջոցներով խոստումների իրագործումն ապահովել:

Ի՞նչ տեղեկութիւններ ունինք այժմ մեր առջև: Վերջին տեղեկութիւններից իմանում ենք, որ սուլթանը զարմացել է և պետութեանց պահանջները սահմանափակ է համարել. նա գտնում է, որ իւր վարչութիւնն ընդհանրապէս միւս նահանգներումն էլ անկատար է և ոչ միայն բացառապէս Հայաստանում: Ես հեռագրական դիմումներ ունիմ թիւրք պետութեան զանազան կողմերից. Կանգատում են այնպիսի թշւառութիւնից, որոնք մեծ կամ փոքր չափով նման են Հայաստանի դրութեանը: Բայց ես, ինչպէս առաջ ասացի, կարող եմ յանձն առնել միայն այն գործը, որ ստուգւած

է ուշադիր քննութեամբ: Լուր կայ, որ սուլթանն ասել է, թէ ձեր պահանջած այդ ուէֆորմները ամեն տեղ կը մտցնենք. բայց ինչ նշանակութիւն ունի այդ. այդ նշանակում է թէ սուլթանը կ'սխալ մի շարք քննութիւններ կատարել և յետոյ՝ երբ զէպքը կը գայ՝ բոլորովին կը թողնի խնդիրը: Թոյլ տէք այժմ՝ մի փոքր լուսաբանել այդ կէտը, օրինակ բերելով մեր երկրի կառավարութիւնը՝ այժմեան, թէ մի այլ ժամանակի՝ այդ միւլենոյն է: Ենթադրենք՝ թէ մենք նկատել ենք, որ պարլամենտական որոշակիոց նշանաւոր չարիքներ են գոյութիւն ստանում. և հասել ենք այն եզրակացութեան, թէ անհրաժեշտ է այդ ակտը փոփոխել. դիմում ենք համայնքների պալատին կամ կառավարութեանը և ուէֆորմներ ենք խնդրում: Եւ համայնքների պալատը կամ կառավարութիւնը պատասխանում են մեզ. «Ո՛հ, ձեր խնդիրը շատ քիչ է. միայն այդ օրէնքը չէ, որ անկատար է»: Դա օտարուի և հրէշաւոր է թւում. բայց այդ ամեն օր պատահում է Սամանեան կառավարութեան երկիրներում, երբ այդ կառավարութիւնը նեղ դրութեան մէջ է գլտնում և ստիպւած է լինում քողարկել այն չարիքները, որոնց նմանները մեր աչքի առջին են:

Այդ առաջին տեղեկութիւնն է, որ մենք ունէինք. մէկ թէ երկու օր սրանից առաջ նոր տեղեկութիւն հասաւ, թէ Սամանեան պետութիւնը մտադիր է Հայաստանին վերաբերեալ պահանջները մերժել, բայց ցանկանում է զինաթափ անել քիւրդերին: Լաւ, դիցուք դուք հաւանում էք այդ և ասում. «Բարի, մենք չենք կարող մեր ցանկացածը ձեռք բերել. ուրեմն պէտք է մի մասով բաւականանանք: Քիւրդերին զինաթափ անելը ամբողջը չէ, բայց այդ ամենակարեւոր մասն է. ուստի և այժմ առանց երոպական վերահսկողութեան բաւական լինինք»: Լաւ. բայց ինչ կը լինի հետեւանքը: Հաւանականաբար մի 50 կամ 100 քիւրդից զէնքերը կ'առնեն և կը յանձնեն ուրիշ, աւելի չարագործ քիւրդերին: (Հաւանութիւն): Ես կարծում եմ, թէ Սամանեան կառավարութիւնն ինքը շատ լաւ է հասկանում, որ բանը խոտանալը չէ, այլ նրանց կատարելու երաշխաւորութիւնը: (Հաւանութիւն):

Բարի. այսօր, ջենտլմէններ, նոր տեղեկութիւն կայ, որ ես հէնց նոր կարդացի «Manchester Guardian» լրագրում, (չգիտեմ,

միւս լրագիրներումն էլ կայ, (թէ ու), պետութիւնները, զայրացած թիւրքի ճարպիկութիւններից, վճռել են վերջ դնել այդ չափազանց ձգձգւող ինդլին: (Հաւանութիւն): Նրանք կատարեալ իրաւունք և իշխանութիւն ունին մի կոմիսար ուղարկել Հայաստան և յանձնել նրան՝ սուլթանի անունով երկիրը կառավարելու իրաւունքը: Այդ ընդարձակ իրաւունքները մտադիր են տալու մի ջենտլմէնի, որ անգլիացի է, որ Թիւրքիայի քրիստոնեաներին ջերմ համակրող ազգութիւններին չի պատկանում: Դա Ֆոն Կալլայն է, որին յանձնած էր Բոսնիայի և Հերցեգովինայի մէջ ռէ՛փորմներ մտցնելու գլխաւորին գործը և որ ամենապատուոք անուն վաստակեց՝ այդ դժւար գործը կատարելով: Նա ունդարացի է. և Ունդարիայ մաջաւները առանձին համակրանքներ չունին դէպի Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգերը: Իսկ ինչ նշանակութիւն ունի այդ: Նա լաւ մարդ է, իւր կոչումը հասկանում է, պատրաստ է ծառայել այդ կոչմանը. ուրեմն և մենք մերոնցից մէկին չենք առաջարկիլ՝ գործերի լաւ ընթացքի համար:

Լէդիներ և ջենտլմէններ. ես հիմք չունիմ ձեզ հաւատացնելու, թէ այս խօսքերը ճշմարիտ են. բայց ես կը խնդրէի Աստուծուց, որ նրանք ճշմարիտ լինէին: «Manchester Guardian» լրագիրը իւր կողմից մի բանաւոր նկատողութիւն է անում, թէ «դրանք չափազանց լաւ են, ուստի դրանց ճշմարտութիւնը կասկածելի է»: Սակայն ինչ և իցէ՝ մենք ստոյգ տեղեկութիւններ չունինք, մեր կառավարութիւնը, ըստ երեւոյթին, չի կարողանում, կամ գուցէ կարեւոր չի համարում իսկական տեղեկութիւններ տալ:

Երեք առաջարկութիւն

Մեզանից թազցնում էին այդ բաները. պէտք է ենթադրել, թէ ես չգիտեմ, որ նախորդ կառավարութիւնը բաւական հիմունքներ ունէր թազցնելու: Ես կարծում եմ, դեռ ժամանակը չի հասել այդ ինդրի մասին պատողութիւններ անելու. թէպէտ և տեղեկութիւններ չենք ստացել, որոնց վրայ կարողանայինք հիմնւել, բայց կան Ֆախեր, որոնց նմաններն այսօր քննեցինք և առհասարակ քննել են զանազան ձևերով, որոնց վրայ կատարելապէս կարող ենք հիմնւել: Ես կ'ասեմ, որ ամբողջ դրութիւնը կարելի է

երեք կարճ նախադասութեանց մէջ ամփոփել: Ես չգիտեմ, թէ այդ երեքից զորին պէտք է առաւել կամ նւազ նշանակութիւն տալ: Ինձ թւում է, այդ ամենը և դրանցից իւրաքանչիւրն էլ անպայման անհրաժեշտ են: Առաջին նախադասութիւնն այս է. դուք պէտքէ չափաւորէք ձեր պահանջները: Դուք պէտք է պահանջէք միայն ամենաանհրաժեշտը, այն, որ համաձայն է մինչև այժմ եղած առաջարկութիւններին: Առանց տատանւելու կ'ասեմ, Թիւրքին և պարոններ, որ այս հարցի վճռելու ամենապարզ և հասարակ միջոցն է թիւրքին ասել (եթէ կարող ենք ասել). Հայաստանից հեռացիր (բարձրաձայն հաւանութիւն): Նա իրաւունք չունի այնտեղ մնալու. և դա կը լինէր հարցի ամենագեղեցիկ լուծումը: Բայց անհաւատալի է, թէ Եւրոպան կամ նոյն իսկ երեք պետութիւնները համաձայնութեամբ այդ կէտին զիմէին: Աւստի հրաժարւենք այն ամենից, որ անհրաժեշտ չի համարուում:

Այժմ անցնում եմ միւս երկու նախադասութիւններին. և դրանցից առաջինն այն է, որ դուք չպէտքէ ընդունէք ոչ մի թիւրքական խոստում (Ասեցէք, լսեցէք): Նրանք դրականապէս, անպայման կերպով արժէք չունին. աւելի ևս վատ, նրանք կարող են շատերին խաբել, որոնք, դործին անտեղեակ և անփորձ լինելով, բնականաբար կարող են եթադրել, թէ երբ խոստանում են, ուրեմն ցանկութեան պէս մի բան կ'աշխատարկուէ: Ի նկատի ունեցէք, որ ոչ մի ծրագիր նշանակութիւն չունի, եթէ, բոլորովին անկախ թիւրքաց խոստումներից, հիմնւած չէ էական երաշխաւորութեան վրայ (ծափահարութիւն):

Մի ուրիշ խօսք ևս կայ, որ պէտք է արտասանեմ. ահա նա. մի՛ սարսափէք այն բառից, որ պէտք է մոցնեմ ներկայ ճագի մէջ. մի բառ, որ՝ կարծում եմ, իրերի սովորական գրութեան ժամանակ պէտք է մերժւած լինի գիպլոմատիկական դատողութիւնների միջից, այդ բառն է ստիպումն (coercion): Ստիպումն մի բառ է, որ լաւ են հասկանում Կ. Պոլսում. մի բառ է, որ թանգ է գնահատում Կ. Պոլսում: Դա մի ազդու զեղ է (ծիծաղ), որ միշտ իւր նպատակին է հասնում, երբ այնտեղ գործադրուում է:

Պարոններ, ես այդ բառը չէի գործածել, եթէ անձամբ, անմիջական փորձով համոզւած չլինէի, թէ ինչպէս են թիւրք կա-

ռաւարութեան գործողութեան եղանակները: Ես ասում եմ, նախ համոզեցէք, որ ձեր պահանջը լաւ է. և ապա վճռեցէք, թէ նա պէտք է իրագործւի (Հաւանութիւն): Քերականութիւնը կարող է այստեղ մեզ պէտք գալ: Յիշեցէք, որ երբ Կ. Պոլսում «հարկաւոր է» բառն է հնչում, այն ժամանակ օդն է ցնդում, ոչ այն յփժը, ոչ այն նշանակութիւնն է ունենում, որոնք յատուկ են նրան ուրիշ տեղերում: Ընդհակառակը այդ բառի քոյր կամ եղբայր «պէտք է» բառը կատարելապէս հասկացւում է այնտեղ (հաւանութիւն): Եւ դրական փորձերով հաստատւած յայտնի իրողութիւն է, որին վիպ է Եւրոպայի բարտէզը, որ բառի ժամանակին և խելացի գործածութիւնը երբէք առանց հետեւանքի չի մնացել: (հաւանութիւն):

Ձենտլմէներ, ես պէտք է ձեզ յայտնի կացուցանեմ, որ իսկապէս մենք մի շատ կրիտիկական դրութեան մէջ ենք ընկել: Եթէ Եւրոպայի երեք մեծ պետութիւնները, որոնք կառավարում են աւելի քան 200 միլիօն հոգի, ուր ութը կամ տասն անգամ աւելի ժողովուրդ կայ, քան թիւրքիայում, որոնք քսան անգամ աւելի հարուստ են, քան թիւրքիան, որոնք յիսուն անգամ աւելի ազդեցութիւն և ոյժ ունին քան թիւրքիան և որոնք միացել են ողջ աշխարհի առջև այս դործում, ասում եմ ձեզ, եթէ նրանք ետ քաշւեն սուլթանի և թիւրքաց կառավարութեան անհիմն դիմադրութեան առաջ, այն ժամանակ նրանք կը խաչատառակեն իրանց ամբողջ աշխարհի առջև: Պարտաւորութեան իւրաքանչիւր մի կէտ համապատասխանում է արժանապատուութեան կէտին: Գուք, միլորդ զո՛քս, ինքներդ արտասանեցիք մի բառ, որ դժբաղդաբար անտեղի չէ այս դէպքում, «ջնջում» բառը: Մի ընդհանուր համոզմունք է տարածւած, որ թիւրք կառավարութեան վերջին գործողութիւնները Հայաստանում յատկապէս, բայց ոչ բացառապէս, հիմնւած են այդ պետութեան քրիստոնեաներին բնաջինջ անելու ազատ որոշման վրայ:

Թիւրք կառավարութեան կողմնապահութիւնը

Ես կը ցանկացի, որ այս ձշմարիտ չլինէր. թէև միևնույն ժամանակ պէտք է ասել, որ ակնյայտնի ապացոյցներ կան, թէ բոլորը

ճշմարիտ է (լսէցէք, լսէցէք): Եւ ամենամեծ ապացոյցը, որ կարող է վկայել այդ մասին, հետեւեալն է: Թիւրք կառավարութեան կառարեալ կողմնապահութիւնը: Իմ կեանքի միջոցին եղան շրջաններ, երբ Թիւրքիան կառավարուում էր ազնիւ և ընդունակ անձնաւորութիւններով. մի երեսուն տարի սրանից առաջ դուք կարող էիք հաւատալ Թիւրքաց կառավարութեան խօսքին, ինչպէս և մի եւրոպական կառավարութեան. դուք կարող էիք չհաւանել նրա գործերը, բայց կարող էիք հաւատալ նրա խօսքին: Սակայն այժմ կարծես վրայ է հասել դատաստանական կողմնապահութեան մի տեսակը: Ի՞նչ է պատահել Թիւրքիային: Մենք ականատես ենք այդ կառավարութեան սնապարծութեան, նրա ինքնագով խաղերին. նա ասում է, թէ չի կարող զիջել իւր իշխանութիւնը, չէ կարող սահմանափակել իւր իրաւունքները: Ի՞նչ են եղել նրա պետութեան մի երրորդ մասի իրաւունքները: Իմ կեանքի միջոցին Թիւրքիան կորցրեց իւր պետութեան մի երրորդ մասը և 16 թէ 18 միլիոն ժողովուրդ, որոնք ապրում էին ամենագեղեցիկ և աշխարհիս մէջ երբեմն մեծ հուշակ ունեցող երկիրներում, որոնք առաջ օսմանեան իշխանութեան տակն էին, այժմ ազատ են, ինչպէս մենք (հաւանութիւն): Օսմանեան կառավարութիւնը ինքն այնպէս լաւ գիտէ այս բոլորը, ինչպէս մենք, բայց և այնպէս նա շարունակում է իւր անմիտ գործերը:

Միւս կողմից միւրոյ դուքսը շատ խելացի կերպով յիշեց կառավարութեան այն ձեւը, որ մտցւեց 1861 թ.-ին Արեւմտեան, և տեղական ինքնավարութիւն ու հասարակական վերահսկողութիւն. շնորհեցաւ երկրին, և որի արդիւնքը վերին աստիճանի բաւարար է: Դա երկրի մի մասն է, թէև ոչ նշանաւոր մասը, որտեղ տեղական ինքնաւարութեան նման մի բան է թոյլ տրւած, և որի բնաւորութիւնը շատ յոյսեր է տալիս: Երբ մենք տեսնում ենք մի կողմի, թէ փորձերը չաջորդւել են, միւս կողմից նկատում ենք, որ ինչպէս Յունաստանը, Բուլղարիան, և չորս կամ հինգ ուրիշ պետութիւններ են կազմել այդ մեծ պետութիւնից, այն ժամանակ ես ասում եմ, որ Թիւրքաց կառավարութիւնն անմտութեամբ այնպէս է կուրացել, որ կարող է ընդունել և մի այնպիսի ծրագիր, որպիսին է քրիստոնեաներին բնաջինջ անելու ծրագիրը:

Այն, այս մի իմաստով և սարսափելի պատմութիւն է. ես երկար խօսեցի այդ մասին, միայն մի փոքր մասը. բայց յոյս ունիմ, որ լսելով որոշումը, որ ձեզ կը ներկայացնէի, դուք կը համաձայնէք, որ գործի համար կարևոր եզրակացութիւնն է տրւած (հաւանութիւն):

Ես ուրախ կը լինէի, եթէ Թիւրքիան խելքի դաշ և ինքը խուսափի յետագայ բարդութիւններէ: Երանի թէ այնպիսի մարդիկ, ինչպէս էին Ֆուադ-փաշան, Ալի-փաշան, որոնք գործում էին Թիւրքիայում՝ Ղրիմի պատերազմից յետոյ, կարողանային զերեզմանից յարուածիւն առնել և Թիւրքիայի քաղաքականութեան մէջ իրանց սկզբունքները, իրանց հոգին ներշնչել:

Ահա թէ, իմ կարծիքով, ինչ պէտք է ցանկայինք. աւելի դիւրին է Թիւրքիային արդարացնել, քան համոզել, թէ նրա դէմ բարձրացած մեղադրանքները ճշմարիտ են. բայց եթէ մենք յարգում ենք մարդկութիւնը, եթէ սիրում ենք մեր պատիւը, պէտք է ասպարէզ դուրս գանք. մենք պէտք է ուշ դարձնենք այն բանին, որ մեր պահանջն աւելի չլինի, քան արդարութիւնը թելադրում է, այլ լինի այնքան, որքան անհրաժեշտ է: Մենք պէտք է վճռենք, թէ այն, ինչ որ անհրաժեշտ է, ինչ որ իրաւացի է, պէտք է կատարել, չնայելով, թէ դրան արգելքներ կը լինին, թէ ոչ: (բարձրաձայն հաւանութիւն):

Կանոնիկոս Մակ-Քոլ պաշտպանեց որոշումը և ասաց, թէ ինքը համոզած է որ լորդ Սոլսբերիին հաւատացած է որ Չեստէրի ալս միտինգը նեցուկ կը լինի ալդ խնդիրը վճռելու գործում (հաւանութիւն):

Որոշումը ոգեւորութեամբ ընդունեց. Չեստէրի եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ՝ միտինգը ցուցերով շնորհակալութիւն չափանց Վլադստոնին, նորա ճառի համար՝ Վլադստոնը ալդ ցուցի համար շնորհակալութիւն չափանց և ասաց:

Միլորդ դուքս, արդարութիւնը պահանջում է որ ասեմ թէ չդիտեմ, կարողացայ արդեօք այս միտինգի համար մի բան անել. բայց այդ զգացմունքները աւելի ևս յուզում են ինձ. իմ համեստ աշխատութեան այդպիսի գնահատութիւնը ես մի նշան եմ համարում, որ դուք լրջօրէն էք վերաբերում դէպի այս մեծ գործը: Մի խօսք ևս կ'աւելացնեմ. կանոնիկոս Մակ-Քոլի խօսքերը, որ կառավարութեան գործունէութեան մասին էին, ինձ մեծ բաւա-

կանութիւն պատճառեցին: Կարող եմ ասել, տիկիներ և պարոններ, որ երբ ես այսօր այստեղ եկայ, խորը համոզւած էի թէ Չեստէրի ժողովի աշխատութիւնը նման աշխատութիւններ առաջ կը բերի նաև այլ կողմերում (հաւանութիւն) և Նորին Մեծութիւն Թագուհու կառավարութեան կողմից հաճութեամբ կ'ընդունւի: Այս աշխատութիւնը նպատակ ունի օգնել կառավարութեանը և ոչ թէ նորանից վերցնել այն լուրջ և ծանր պատասխանատուութիւնը, որ նորա վրայ է ընկած Հայաստանի վերաբերմամբ: Շնորհակալ եմ (հաւանութիւն):

Նախագահին շնորհակալութիւն փառնելով՝ միտինդը վերջացրեց իւր զբաղմունքները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԼՈՐԴԵՐԻ ՊԱԼԱՏՈՒՄ ՌՈԶԲԵՐԻ ԵՒ ՍՈԼՍԲԵՐԻ

Նոր տոմարով օգոստ. 15-ին (հին տոմ. 3-ին) բացւեց Անգլիայի լորդերի պալատը գահական ճառով, որի հաջկական խնդրի մասին տողերը մեր ընթերցողները կարդացին «Մուրճ»-ի անցեալ № 7-ում (լուրերի բաժնում): Ապա, օրէնքով պարտադիր երդումը տալուց լետու, սկսեցին վիճաբանութիւններ պատասխան-ուղերձի աւելթով: Վիճաբանութեան զլխաւոր խնդիրները չինական և մանաւանդ հաջկական գործերն եղան: Լորդ Ամպրիլը, ակնարկելով Գլադստոնի ճառը Չեստէրի միտինգում, չուս փառնեց թէ անգլիական կառավարութիւնը ամէն ինչ կ'անէ Հայաստանում ռեֆորմներ մտցնելու գործը երաշխաւորելու համար: Ապա, լիբերալների ծափահարութիւնների մէջ, խօսք ուղեց Նախկին մինիստր-Նախագահ և ալժամ ընդդիմադիր կուսակցութեան պարագլուխ լորդ Ռոզբերի, որ առաց հետեւեալը հաջկական խնդրի մասին.

«Հայկական հարցը, ինչպէս խոստովանեց և յարգելի լորդը (լորդ Ամպրիլ), կուսակցական քաղաքականութեան շրջանից դուրս է: Ես մի րոպէ անգամ չեմ կասկածում, որ ազնիւ մարկիզը (Սոլսբերին) անհրաժեշտ է համարում, ինչպէս և մենք, ստանալ սուլթանի կառավարութիւնից հաստատ և մշտական երաշխաւորութիւններ, որ այլ ևս չեն կարող տեղի ունենալ այն դէպքերը, որոնցից սոսկաց Եւրոպայի գիտակցութիւնը (լսեցէք):

«Ես կարծում եմ, որ այս ուղղութեամբ գործելը շահաւէտ է թէ սուլթանի կառավարութեան համար և թէ Փոքր-Ասիայի թըշաւառ քրիստոնեաների պաշտպանութեան համար, որովհետև մի բան

գոնէ պարզ է, որ այդպիսի սարսափների կրկնութիւնը կարող է կրճատել սուլթանի կառավարութեան կեանքը քաղաքակրթւած պետութիւնների շրջանում, որոնց մէջ նա զբաղւած է։ Ես շատ լաւ հասկանում եմ, որ ազնիւ մարքիզը, մինչև արտաքին գործերի մի-նիստրութեան գլուխ անցնելը, հաւատ չէր ընծայում լրագրական տեղեկութիւններին, որ նա կարգում էր այդ սարսափների մասին։ Բայց այժմ, երբ նա կարգացել է, ուսումնասիրել հիւսիստոսների և հեղինակաւոր անձանց զեկուցումները Փոքր-Ասիայից՝ նա նոյն-պէս պէտք է համոզւած լինի, ինչպէս և մենք էինք, որ տեղի են ունեցել այդպիսի սարսափներ, որ մարդկային խօսքը անկարող է նկարագրել, և որոնք գուցէ իրանց նմանը չունեն անցեալ պատմութեան մէջ։

Այս լաւ գիտեմ, որ հեշտ բան չէ պահպանել եւրոպական հա-մաձայնութիւնը։ Հնարաւոր բան է, — ինչպէս այդ մասին լուր եղաւ լրագրորդներում — որ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարու-թիւնները կարող են ոչ առանց հիմունքի վախենալ յարուցանել արևելեան հարցի ծանր ուրականը, եթէ անգլիական կառավարու-թեանը օգնելով՝ զօրեղ միջոցներ ձեռք առնեն։ Բայց ես հաւա-տում եմ և յուսով եմ, որ երկրի դրութիւնը այդպէս չէ, եթէ զժբաղդաբար դա ճշմարիտ լինէր, — ես յամենայն դէպս համոզւած եմ, որ եթէ ազնիւ մարքիզը մինչև անգամ առանձին և միայնակ ձեռք առնէր զօրեղ և հաստատ միջոցներ այդ խնդրում, նա կը զգար, որ իր յետևից նա ունի ոչ թէ մի կուսակցութիւն միայն, որքան էլ որ դա զօրեղ լինի, այլ ամբողջ ազգը (Ժափահարութիւն)։ Այս մի կէտ է, որ չէր շոշափւած դահական ճառում, բայց որի վրայ ակնարկեցին թէ պատասխան-ուղերձ առաջարկող և թէ նրա պաշտպանող լորդերը։

Լորդ Ռոզբերիին պատասխանեց ներկալիս մինիստրութեան գլուխ մարկիզ Սոլսբերիին. որը հաշկական խնդրի մասին արտասանեց հետևեալ նշանաւոր և ծանրակշիռ խօսքերը.

«Հաշատուանի մասին յարգելի լորդի (Րոզբերի) արած նկատո-ղութիւնները այնքան համանման են այն բոլորին, ինչ որ ես կա-մենում էի ասել, որ երկար այլ ևս չեմ կանգ առնի դրանց վրայ։ Մենք ընդունել ենք այն քաղաքականութիւնը, որը մեր նախորդ-

ները սկսել են. մենք ամենայն կերպ աշխատել ենք առաջ տանել նրան (լսեցէք): Մենք ստացել ենք որոշ խոստում, որ ղեկորմներ կը մտցնեն այն գաւառներում, որոնք այնքան տանջւել են, և հաւատում ենք, որ ներկայումս չկայ որ և է վտանգ, թէ այդ սարսափելի անկարգութիւնները և յանցանքները կարող են կրկնւել: Ինչ որ մինչև այսօր մենք չենք կարողացել ստանալ, այդ է՝ հաստատ երաշխաւորութիւն, որ ղեկորմները անպատճառ կը մտցնեն:

Էնչ այդ կէտն է, որի վրայ մեր ջանքերը պէտք է դարձնենք այժմ: Այդ կէտում մենք ստացել ենք լիակատար աջակցութիւն Ծրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարութիւններից (լսեցէք), և նրանք յայտնել են իրանց կատարեալ ցանկութիւնը՝ շարունակել պահպանել իրանց համերաշխութիւնը մեզ հետ (ծափահարութիւն):

Եթէ սուլթանը ձգձգում, յետաձգում էր, բացաւրութիւններ էր տալիս, որոնք մեզ չեն թւում հիմնաւոր և խելացի,— այդ, զժբաղդաբար, մի սխալմունքի հետեանք է, որով թիւրջաց կառավարութիւնը երկար ժամանակ զեկավարւել է: Նա վախնում է, որ մի՛ գուցէ մի այնպիսի բան անի, որով ֆեսաւի նրա պետութեան կարծեցեալ անախտութիւնը, Պա մի ազնիւ զգացմունք է, որին մենք կամենում ենք ամենայն համակրանք ցոյց տալ, բայց Թիւրքիայի անկախութիւնը, թէև դա գրեթէ Եւրոպայի օրէնքներում և հաստատւած Պարիզի ու Բերլինի դաշնագիրներով,— մի բոլորովին առանձին տեսակի անկախութիւն է (a very special kind of independence): Պա մի անկախութիւն է, որի գոյութիւնը հիմնւած է պետութիւնների այն համաձայնութեան վրայ, թէ իրանք չեն խառնւի Թիւրքիայի գործերում և կը պահպանեն նրան: Եւ այն վտանգը, որ պետութիւնները զգացին հէնց առաջին անգամից, երբ այդ քաղաքականութիւնը սկսեց, զգուշացրեց թիւրքաց կառավարութիւնը պաշտպանելուց և նրան մի հաստատութիւն տալուց, որ նա պահպանել չէ կարող: Պետութիւնները վախեցան, որ մի՛ գուցէ իրանք պաշտպանեն մի մեխանիզմ, որը չէ գործում մարդկային բարօրութեան և առաջադիմութեան համար, այլ ընդհակառակն՝ ցոյց է տալիս թոյլ կառավարութեան հակումներ և պահպանում է կրօնական և

ցեղական անտառի զոհ, որը այսօր գարեթի ընթացքում գոյություն ունի Թիւրքիայում:

Ներուպան պահպանել է Թիւրքաց կայսրութիւնը, բայց որոշ պարտաւորութիւններով. Ներուպան ցոյց է տւել իւր երկիւղը, որ, Թիւրքիային կատարեալ անկախութիւն տալով, նա պէտք է աւելի դժբաղդութիւն առաջացնի մարդկութեան համար, քան բարիք: Արդեօք երկար կը շարունակէ իրերի ներկայ դրութիւնը, — խոստովանում եմ, դա ինձ աւելի կասկածելի է թւում, քան 20 տարի առաջ էր: Յարգելի լորդը (Րոզբէրին) ինքը ասեց, որ սուլթանի կառավարութեան տեղութիւնը կախած է այն ուղղութիւնից, որին նա այսուհետեւ կը հետևի: Եթէ սերունդից սերունդ տեղը սարսափելի հալածանքների աղաղակներ կը հասնեն Թիւրքաց կայսրութեան զանազան մասերից, ես հաւատացած եմ, որ սուլթանը չի կարող կուրանալ և չտեսնել այն հաւանականութիւնը, թէ Ներուպան այսօր կամ վաղը կը ձանձրանայ, կը կորցնի իր համբերութիւնը՝ այն բոլոր դիմումներից, որ ուղղւում են նրան:

Նա ամեն կերպ աշխատել եմ հասկացնել օսմանեան կառավարութեանը այն մեծ կարեւորութիւնը, որ ունի նրա այժմեան բռնելիք շրջանը: Մի և նոյն ժամանակ աշխատել եմ ցոյց տալ, որ ոչ մի կառավարութիւն այնքան չէ ցանկանում օսմանեան կայսրութեան պահպանութիւնը, որքան անգլիական կառավարութիւնը:

«Եթէ ես կարող եմ մի բոլոր խօսել կուսակցական գործերի մասին, կ'ասեմ, որ ոչ մի կուսակցութիւն այնքան չէ ցանկանում պահպանել օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը և անկախութիւնը, որը սրբազործւած է դաշնագրերով, որքան այն կուսակցութիւնը, որին ես պատիւ ունեմ պատկանելու: Սուլթանը ծանր և վտանգաւոր սխալ կ'անի, եթէ, լոկ ձեռքի անկախութիւնը պահպանելու համար, միմիայն իր անւանական իրաւունքները անձեռնմխելի պահելու համար՝ մերժի լսել եւրոպական պետութիւնների օգնութիւնը և խորհուրդները, արմատախիլ անելով իւր երկիրներից այն անարեւիյան և այն թուլութիւնը, որին ոչ մի դաշնագիր և ոչ մի համակրութիւն չի կարող օգնել և որը, երկար տևելով, կը լինի ճակատագրական (fatal) այն կայսրութեան համար, որտեղ նա տիրում է» (Ժափահարութիւն):

ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱՀԱՅՈՂ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԻ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՒ ՄԱՐԳԻՋ ՍՈԼՍԵՐԻ

«Թայմս»-ին հեռագրում են Կ. Պոլսից, որ նորերս լորդ Սոլս-բիւրին, խոսակցելով Լոնդոնի տաճկական դեսպան Ռուստէմ փաշայի հետ, յայտնել է թէ առաջարկւած հայկական ռեֆորմների իրա-գործելու միակ ապահովութիւնը նա համարում է մի վերահսկիչ մասնաժողով: Լորդ Սոլսբրիի կարծիքով այդ մասնաժողովը կազմ-ւած պէտք է լինի եօթը անդամներից, որոնցից չորսը տաճկա-հպատակ պէտք է լինեն, իսկ մնացեալ երեքը—ռեֆորմների ծրա-գիրն առաջարկող մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները: Նոյն պիսի առաջարկութիւն արել են Դրանը ռուսաց և Ֆրանսիական դեսպանները:

Սուլթանը սակայն չի յօժարում այս առաջարկութիւններն ընդունելու:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՔԵՐՄՈՒՆՔԸ

Nord (Նորդ, Հիւսիս) լրագիրը, որ Ռուսաստանի կիսաաշ-տօնական թերթն է Բրիւսսէլում (Բելգիա), յայտնեց՝

«Մի քանի ժամանակից ի վեր տարածւում են ամեն տեսակ լուրեր հայոց խնդրի առիթով և ռուսաց կառավարութեան դիտաւորութիւնների մասին այդ խնդրի նկատմամբ:

«Իրանց ձգտումով ամեն ինչ չափազանցնելու՝ արտասահմանի թեր-թերը աֆնքան հեռու են գնում, որ նոյն իսկ պնդում են թէ իբր Ռու-սիան հեռու չէ աչն բանից որ զիմէ աւելի եռանդոտ գործողութեան տաճիկ կառավարութեան վերաբերմամբ:

Այդ բոլոր լուրերը աւելի քան չափազանցում են: Մենք հաս-տատ գիտենք, որ ռուսաց կառավարութիւնը մտադիր չէ նաև հայկական խնդրում փոխելու իւր բարեկամական վերաբերմունքը դէպի Դուռը և չի մտածում հրաժարել այն չափաւոր հաշտեցնող քաղաքականութիւնից, որին նա ցափմ հետևած է»:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

(„Daily Telegraph“ օգ. 18)

«Մի կէտ կայ, որի նկատմամբ անպայման համաձայն են բրի-տանական պարլամէնտի բացման օրը կարդացած քահանայի ճառի

բոլոր Ֆրանսիական կոմենտատորները: Ամբողջ մամուլը առանց բացառութեան, կարծես մի ընդհանուր հրամանի անսալով, սիւլական է համարում լորդ Սոլզբերիի յայտարարութիւնը Հայաստանի մասին, մի յայտարարութիւն, որի եղանակը կարող է սուլթանի արդարացի զայրոյթը յարուցանել: Ֆրանսիայի մամուլը միշտ ամեն ձիգ թափել է, ինկատի առնելով բրիտանական և Ֆրանսիական շահերի մրցումը Նեղոսի վրայ—սուլթանին իւր կողմը գրաւել Անգլիայի դէմ: Ամենուրեք այստեղ ընդունած եղանակը, տոնը այն է, որ եթէ կայ մի երկիր, որ սաստիկ նւիրւած է օսմանեան կայսրութեան ամբողջութեան զաղափարին—այդ երկիրը է և միշտ եղել է Ֆրանսիան: Սորա հետեանքն այն է, որ այն միջոցին, երբ Ֆրանսիան ձեռք ձեռքի տւած է գնում Անգլիայի հետ հայկական խնդրում—մամուլը յարձակում է լորդ Սոլզբերիի վրայ և սորա՝ սուլթանի համար վիրաւորական ոճի վրայ: Այն խօսքը թէ թագուհին «անհամբերութեամբ սպասում է» սուլթանի պատասխանին, հաճելի չէ եղել մանաւանդ թէ Temps թէ Journal des Débats լրագիրներին:

«Journal des Débats»-ն չի կամենում հաւատալ, թէ աշխարհիս երեսին մի ինչ որ Հայկական խնդիր կայ,—այդ խնդիրը հնարել են անգլիական թղթակիցները և լորդ Սոլզբերիի ձեռքում դա մի միջոց է շողոքորթելու բրիտանական հասարակութեան յափշտակած լինելու զգացմունքը:

ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ, ՏԱՃԻԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՌԱՊԵՏԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻՍՆ

Համայնքների ժողովի նիստում առ 3-ն սեպտ. (22 օգոստ.), պատասխանելով մի քանի հարցերին, արտաքին գործերի մինիստրի օգնական պ. Գերզոն յայտնեց, թէ «ռաճկական կառավարութիւնից ստացւած են մի քանի հաղորդագրութիւններ Հայաստանում մոցնւելիք ռեֆորմների մասին. նոցա ընդհանուր բովանդակութիւնը ճիշդ է հաղորդւած մամուլի մէջ: Յաւակցաբար՝ այդ հաղորդագրութիւնները չեն կարող բաւարար ճանաչւել: Ռեֆորմների ծրագիրը պաշտպանութիւն չգտաւ Գերմանիայում, Աւստրիայում և Իտալիայում, բայց կարծւում է թէ այդ երեք պետութիւնները համակրում են

ծրագրին, քանի որ ոչ-պաշտօնական կերպով նոքա խորհուրդ են տւած Դռան բարեհաճութեամբ վերաբերել առ այն: Բրիտանական կառավարութիւնը ոչ մի բացատրութիւն չի կարող տալ իւր այն վարուողութեան մասին, ինչպիսի որը նա ստիպւած էր: Կառավարութիւնը ուշք չկարձրեց «Նովոստի» թերթի յայտնութիւնների վրայ, թէ ժամանակ է որ Ռուսիան, Անգլիան և Ֆրանսիան պաշտպանեն իրենց բողոքը Դռան առաջ նաւային ցոյցով: Այդ թերթը պաշտօնական չէ: Այդպիսի առաջարկներ եղած չեն»:

ՄՈՒՇԻ ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԷ. — ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԴԵԼԵԳԱՏՆԵՐԻ
ԶԵԿՈՒՅՈՒՄԸ

(«Daily News» 21 օգոստոսի)

Թիւրքաց Քննիչ Յանձնախմբի անդլիացոց, Ֆրանսիացոց և ռուսաց ներկայացուցիչների միացեալ զեկուցումը, որ վերաբերում է վերջին տարիներում Սասուն տեղի ունեցած դէպքերին, այժմ ճանապարհին է: Զեկուցումը ֆրանսիացոց դեսպանի միջոցով երեք դեսպաններին կը շնորհակալուի համ չորս օր առաջ՝ քան զուրկ լոնդոնում կըստանաք այս նամակը:

Հարկաւ՝ ես զեկուցագիրը չեմ տեսել. բայց տեսել եմ ներկայացուցիչներին և քննութեան գործին մօտ կանգնած ուրիշ անձնաւորութեանց: Չնայած ալն գաղտնիքին, որ անհրաժեշտաբար կապւած է ամեն մի տակաւին իւր տեղը չհասած՝ փոքր ի շատէ նշանաւոր վաւերագրի հետ, ես կարող եմ ձեր ընթերցողներին հաղորդել ալն գլխաւոր կէտերը, որոնց վրայ կառուցւած է զեկուցագիրը, և նոյնպէս մի քանի եզրակացութիւններ, որոնց հասել են ներկայացուցիչները՝ վկաներին լսելով:

Թող տւէք սակալն մի անգամ եւս բացադրել ձեր ընթերցողներին թէ որպիսի տեղ էին բռնում եւրոպական ներկայացուցիչները քննութեան մէջ: Յաճախ ակնարկներ եմ լսել «Միջազգային Յանձնախմբի» կամ «Յանձնախմբի եւրոպական անդամների» մասին: Այդ մի սխալէ, որի ուղղելը վերին ատիճանի կարեւոր հետեանքներ կ'ունենալ: Թող մի անգամ ընդ միշտ լալտնի դառնալ, որ Յանձնախումբը եւրոպական չէր և որ եւրոպական ներկայացուցիչները Յանձնախմբի անդամներ չէին: Նրանց նշանակել են Կ. Պոլսի դեսպանները, որ նախէն և հսկեն թիւրքաց քընութեան գործի վրայ: Նրանք կարող էին քրիստոնեակ վկաների ցուցաբերումները լսել թիւրքաց Յանձնախմբի նախագահի միջոցով և հարցուփորձի կոչել ալն վկաներին, որոնց իրանք կը ցանկալին:

Բայց այդ էլ իրանց մերժում էին: Յիրաւի շատ նշանաւոր վկաւոր-

թիւններ լսելու արգելքը պատճառ եղաւ չանձնախմբից ներկայացուցիչներին հեռանալուն և չանձնախմբի խափանւելուն: Փակագծերի մէջ պէտք է ասել, որ աչդ շատ լաւ եղաւ: Որովհետեւ եթէ աչդ վախճանը չլինէր, թիւրքաց առաջնորդութեամբ գործող չանձնախմբի քննութիւնը տարիներ կը շարունակէր: Ներկայացուցիչները կարող էին նույնպէս քննել չանձնախմբի կազմած արձանագրութիւնները, որոնց ներքոյ նրանք ևս թիւրքաց հետ ստորագրում էին և որոնց պատճէնները վերցնում էին: Ներկայացուցիչներին իրանց կառավարութեան ներկայացնելի զեկուցագրերը անհրաժեշտաբար կազմած են նույն շիւթից, որից և սուլթանի չանձնախումբը կազմել է իւրը, ալսինքն՝ ամենօրեալ զբաղմանց արձանագրութիւններէն:

Չանձնախմբի թիւրք անդամները առաջնորդում էին ալն կանխակալ տեսութեամբ, թէ Սասունում կառավարութեան դէմ ապստամբութիւն է եղել կազմակերպւած, զրանով էլ արդարանում է կառավարութիւնը որ զինւորական ուժի դիմելով՝ ճնշել է ապստամբութիւնը: Ակնալատին ֆակտերը սակալն միւս կողմից պարզ ի պարզոյ ցուց են տալիս, որ թէպէտ Գամատեանը լեղափոխական վրդովմունք է առաջացրել Սասունում և թէպէտ Մուրադը նրա գործը շարունակել է՝ հալերին քիւրդերի ճնշումներին և հաւածումներին դէմ ինքնապաշտպանութեան զրգուելով, աշուղամենալին՝ նույն իսկ կոտորածի ժամանակ՝ վրդովմունքը սաղմնալին դրութեան մէջ է եղել և հասարակ շարժման բնաւորութիւն անգամ չի ունեցել, և թիւրքաց զինւորական արշաւանքի նպատակը՝ Մուրադին կալանաւորելը՝ կարող էր իրագործւել զինւորների ամենաշնչին թողւառանց արիւնհեղութեամբ:

Ներկայացուցիչները՝ ալս պէտք է ի մտի ունենալ, անկախ գործակալներ չեն եղել ոչ մի զէպքում: Նրանք չէին կարող քննութիւն կատարել, կարող էին ալն միայն անել, ինչ որ նրանց կը չանձնէին: Նրանք նույնպէս չէին կարող սահմանել կամ սահմանել տալ ալն կէտերը, որոնցով ոչ մի չափ չընդունեց: «Քննութիւնը, ալսպէս ասաց ինձ ներկայացուցիչներից մէկը, ոչ սկիզբ ունէր և ոչ վախճան. նա՛ ըստ երևութին, զլիսաւորապէս ստութիւնից և ոչնչութիւնից էր կազմւած, որին և թիւրքերը սիրում են մեծ նշանակութիւն տալ»:

Հէնց աչդ էր, որ քննութիւնը ամբողջ վեց ամիս ձգձգւեց, և՛ եթէ աչդ քաղքալումը չլինէր, կարող էր դեռ երկար շարունակւել: Ի հարկէ թիւրքերի համար օգտակար չէր՝ կոտորածների վերաբերութեամբ վկայութիւններ հանդէս հանել: Ամենը ինչ որ ձեռք են բերել ներկայացուցիչները՝ արդիւնք է բոլորովին տարբեր շիւթի՝ վէճերի և կողոպուտների մասին պատմութեանց, նա գիտն է ահագին աշխատութեան: Եւ ալս մաստում ինչ որ նրանք ձեռք են բերել՝ անվիճելի է:

Գալէ-Գուղանի բաղմուծեամբ կոտորածներէ, Տէր-Յովհաննէս քահանայի տանջանքների, կանանց, երեխայոց և մանկանց վրա կատարած բռնութիւնների զրուցները, ինչպէս արդէն հաղորդել եմ «Գէլլի Նիւս»-ին թերցողներին, ցուցմունքներով կատարեալապէս կապացուցւին: Հաստատւած է, որ կոտորածների թիւը աւելի քիչ է, քան ենթադրուած, պատուում էր. բայց ներկայացուցիչները չափազանց անկատար փաստեր են ունեցել, որոնց վրա էլ նրանք պէտք է հիմնէին. բայց մինչև անգամ աղբ փաստերից երեսում է, որ միմիայն մի զիւղում հարկւրից աւելի մարդիք են տալանւած, որոնց ամենքին կարելի է չափանէ անւանէ թելը: 20-ից մինչև 25 զիւղ բոլորովին ամաչացած են: Ներկայացուցիչներն ասում են, թէ երբ Գալէ-Գուղանից Սէմալ էին վերադառնում, լեռների և նրանց լանջերի պատկերն աչնպէս էր, ասես նոր է վերջացել հեղեղը: Գիւղերը հողի հետ հաւասարեցրած: Խօսքիս բառական խմտտով: Սասունի տները հիւսնալի քարէ շինութիւններ էին. և աչսպիսի ծալրահեղ ամաչութիւն առաջացնելու համար՝ պէտք է, որ կոտորուի խուժանը ամբողջ գաւառը տարածւէր և բաւականաչափ ոչ ունենար, աչսպէս չէր կործանւիլ քարէ ամուր սեղանը, որ ներկայացուցիչները աւերած են դռնը Գալէ-Գուղանի եկեղեցում:

Համոզկիր ապացուցներ կան, որ հալերը 12 օր ենթարկւած են եղել քիւրդերի օրէջօր աւելի աճող ուժի չարձակմանց դէմ: Այդ ամբողջ ժամանակում թիւրքացի հետեակ զօրքի երկու վաշտ կանգնած են եղել Մերգէ-Մոզանում, որ 142 մզոն հեռու է կոտորածի տեղից: Սակա՛ն Հաճի Մուռտաֆան, մի սպայ, որ աչդ զօրքի հրամանատարն է եղել, աչդ մասին չանձնախմբի հարցին պատասխանել է, թէ ոչինչ չի տեսել և ոչինչ չի լսել մի աղղղիսի կուռի մասին: Հաջի-Մուռտաֆան մի փոքր խուլ է, փաստ, որով արդարացնում են նրան: Պէտք է ենթադրել որ նրա հրամանատարութեան ներքոյ գտնուող մարշիկ ևս խուլ են եղել, որովհետև նրանցից ոչ ոք հարցուփորձի չենթարկւեց: Ընդհանրապէս ոչ մի թիւրք զինուորից ցուցմունքներ չեն ստացւած: Սակա՛ն՝ ինչպէս գիտենք, թիւրք զինւորները կարող էին շատ պարզ գեկուցումն տալ, թէ ինչ է պատահել Սասնոյ լեռներում երեք շաբաթւալ ընթացքում՝ քիւրդերի տասներկու օրալ կուռից չեառ: Բոլորովին ապացուցւած է, որ աչդ կրեք շաբաթւալ ընթացքում հալերին կոտորում էին ամեն տեղ, ուր որ պատահում էին:

ԿԱՄԱԽԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ

Ստորև դնում ենք լրագիրներում հրատարակած մի պաշտօնական գրութիւն Կամախի դէպքերի մասին: Այդ պաշտօնական գրութիւնը ուղղած է Կարինի ազգային առաջնորդարանին:

Աւազակաց խումբ մը, որոյ ինչ ազգէ ըլլալը անկատ է, անցեալ երկուշաբթի օր, քաղաքէս վեց ժամ հեռաւորութեամբը, դէպի Կամախ՝ կողոպտած էր զինւորական անասնաբոյժ գալմաղամ մը, զոլ-աղասի մը և սպաննած էր չաւուշ մը:

Տեղուս կառավարութիւնը և միւշիրը, չըջաբնակ քիւրդերու վկալութեան վրայ համոզում գոյացնելով, թէ ալդ աւազակները հալ են, ձիաւոր, հետեակ, և թնդանթածիգ զօրքերով կը պաշարէն Կամախի բոլոր լեռները: Զօրաց ալ սուար բազմութիւն, միացեալ չըջակաջ թիւրք և քիւրդ բնակչաց հետ, մտնելով Գառնի, Թաւկներ, Թորդան, Աւազ-վանք, Սեպհալ ս. Լուսաւորիչ և ալ հալաբնակ գիւղեր ու վանքերը՝ կողոպտեց նոցա նպարիդէններն, ալծ, ոչխար, եղ, կով, և ամեն ինչ որ ուտելի է: Հետզհետէ անլուր իսթգութեանց գոլքեր կը հասնին. Լուսաւորիչ և Աւազ-վանք իսպառ կողոպտած են և վանաբնակք անկատացած:

Լուսաւորչի պահապանն ու հովիւը սաստիկ գանակոծւած. հրացանի փողը կուրծքներուն դրած կը սպառնան սպանել, եթէ չըսեն մի առ մի սմնէ մը հետէ վանքն ալցելողներու անուններն, զտիկին Մարթա պառկեցնելով կալ կը բերեն և ալրել կը սպառնան՝ խոստովանութիւն մը առնելու համար: Ապա խաշած հաւկիթ կը կտպեն նոցա անութներու տակ՝ չարչարելով խօսք քաշելու համար:

Ալլուր գանակոծեալներու կապոյտներն անչալտացնելու համար սուրի ծալրով կը ճեղքոտեն նոցա կապոյտներն:

Հոռոփուլ և Մարեղ գիւղերն անտանելի տանջանաց մատնւած են. ալդ բազմութիւ զինուորներ և պաշը-պողուքներ, Նրիզալէ նպար չընդունելով, գիւղացոց բոլոր ունեցածները կը չափշտակեն:

Նշկելի տանջեալները մի առ մի ըսեր են անւանքն ալն անձանց, որք ամսէ մը ի վեր հոն չաճախած են ուխտի համար, ուստի և երիզացի 12-ի չափ անձինք ձերբակալւելով բանտարկւեցան. ձերբակալութիւնը կը շարունակւի:

Մօտալուտ վտանգ մ'ալ կը նշմարւի քաղաքիս համար, վառն զի հակառակ օրինաց և կամաց վեհ, սուլթանին, ամեն ապօրինաւորութիւնք ի գործ կը դրւին:

Անկապաղ օգնութիւն կը խնդրեմք առաջն առնելու վտանգի մը, որ շատ եղերական կրնայ ըլլալ:

Առաջնորդարան Երիզա, Խառն ժողով:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱԻԵՐԻԱԾ ԳԻՒՂԵՐԻ 1894 Թ.

(Արժանահաւատ աղբիւրից)

1. Ալիանցիք . . .	25	տուն	
2. Ալուիկ	7	»	
3. Դաշտօք	12	»	
4. Շէնլք գիւղ . . .	40	»	2 եկեղեցի, 1 դպրոց
5. Մզիէսորփ . . .	15	»	
6. Դափէ	10	»	
7. Կլլնկիւման . . .	20	»	
8. Պապճանց . . .	8	»	
9. Սէմալ գիւղ. . .	50	»	1 եկեղեցի, 1 դպրոց
10. Միւս Դաշտօք . .	8	»	
11. Պոյարտէր . . .	10	»	
12. Պոնկէ	20	»	
13. Կլոէհիսար . . .	10	»	
14. Մերկիր	8	»	
15. Խոշոք	12	»	
16. Կէլիկուղան գիւղ.	80	»	1 եկեղեցի, 1 դպրոց
17. Կլիսան	8	»	
18. Հիւսենցիք . . .	30	»	
19. Միիթար	15	»	
20. Խարիպլան . . .	13	»	
21. Խոտան	20	»	
22. Երկուաղբի . . .	60	»	
23. Թիւիկ	7	»	
24. Կլղէսլլ	4	»	
25. 2 Հեթիւք } . . .	70	»	2 եկեղեցի
26. Նունոց }			
27. Դալարիկ գիւղ. .	60	»	
28. Զորիք	15	»	
29. Սպահանք գիւղ. .	50	»	
30. Հարթք	45	»	

31. Հոսնուտ	15	»	
32. Փուրխ գիւղ . . .	50	»	1 եկեղեցի
33. Խըլհովիտ	40	»	
34. Տըւալինք	40	»	1 եկեղեցի
35. Հըլօղինք	50	»	
36. Եղկարտ	30	»	
37. Մերկիր	25	»	
38. Հըրթխոյ	35	»	1 եկեղեցի
39. Քորախոյ	40	»	
40. Հումանք	15	»	
41. Մըզրա	35	»	
42. Իշխանձոր	40	»	1 եկեղեցի, 1 դպրոց
43. Խըզրկու արտեր .	45	»	
44. Սևիթ }	65	»	1 եկեղեցի
45. Կռանոս }			
46. Ընկուղնակ	50	»	1 եկեղեցի
47. Խաչուլներ	20	»	
48. Արակոնք	40	»	

ԹԻՓԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Մեր ընթերցողներին լատինի է ալն վէճը, որ ծագել է Թիֆլիս քաղաքի ինքնավարութեան և Կովկասի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի մէջ ալն մասին թէ արդեօք քաղաքի հաշուով պահպանւող և մինչ ալժմ քաղաքի ձեռքով կառավարւող եւթ քաղաքալին սկզբնական դպրոցները աւսուհեաւ ում անմիջական կառավարութեանը պիտի ենթարկւեն՝ քաղաքի, թէ՛ ժողովրդական լուսաւորութեան օրդանների, որ նորին է թէ ալդ դպրոցները մասնաւոր են թէ հասարակական (պետական): Այս կարեոր խնդրի սկզբնաւորութեան մասին մենք հակիրճ կերպով զեկուցումն ունինք «Մուրճ» 1894, № 9 և 11—12: Ալժմ, երբ ներքին գործերի մինիստրն ևս վճռել է լօղուտ Կովկաս. ուսումն. շրջանի հոգաբարձութեան և երբ Թիֆլիսի քաղաքալին ինքնավարութիւնը իւր խորհրդարանի նիստում առ 4-ն սեպտեմբ. վճռեց, լանձնելով հանդերձ չիչեալ եւթ դպրոցները կառավարութեան՝ բողոք ներկայացնել կառավարիչ սենատի առաջ, հարկ ենք գտնում խնդրի սկզբնաւորութեան և ընթացքի մասին հետեւեալ պարզաբանութիւնը տալ:

Կովկասում՝ ժողովրդական մինիստրութեան անմիջապէս ենթարկւող դպրոցների համար զօրութիւն ունեն 1823 թ. ականի ալտպէս կոչւած Училищный Уставъ (դպրոցական կանոնադրութիւն) և 1867 թ. ականի «Положение объ учебной части на Кавказѣ и за Кавказомъ 25 июня 1867 года (կանոնադրութիւն կամ պոլոժենիե ուսումնական մասի Կովկասում և Անդրկովկասում 25-ն յունիսի 1867 թ.): Ալդ կանոնադրութիւններին ենթարկւած դպրոցները անպաւման ենթարկւում են Կովկասի ուսումն. շրջանի հոգաբարձուին կամ նորա ոտորադրեալ օրդաններին: Եւ ալդ դպրոցներում նաև ուսուցիչները ընդունւում են և արձակւում ալդ իշխանութեան կողմից:

Բալդ Կովկասում կարող են գոլութիւն ունենալ նաև ալտպէս կոչւած մասնաւոր դպրոցներ (փակագծում հկատենք, որ հալոց դպրոցներին չի վերաբերում ներկալ բացատրութիւնը և նոքա ալ կանոնադրութեան են ենթարկւում, որի մասին ալտսեղ խօսք չի լինելու): Ալդ մասնաւոր կոչւած դպրոցների համար եղած կանոնները կոչւում

44 «Правила о частныхъ заведеніяхъ въ Кавказскомъ Учебномъ Округѣ, утвержденныя за Намѣстника Кавказскаго Его Помощникомъ 13 апр. 1879 г. (Կանոններ մասնավոր դպրոցների մասին Կովկասեան ուսումնարանական շրջանում, հաստատւած Կովկասի Փոխարքայի փոխարէն նորա Օգնականի կողմից 13 ապրիլի 1879-ին), իսկ զոցա համար ուսումնական ծրագիրը հաստատուեց Փոխարքայի կողմից 1881 թւին և կոչւում է Учебный Планъ туземныхъ школъ Закавказскаго края, утвержденнаго Намѣстникомъ Кавказскимъ (Անդրկովկասեան երկրի տեղական դպրոցների ուսումնական ծրագիր, հաստատւած Կովկասեան Փոխարքայից 1881 թ.):

Այդ «մասնավոր» դպրոցները հիմնելու համար աշխուժեցան յա-հանջւում է ամեն անգամ առանձին թույլտւութիւն Կովկասեան ուսումն. շրջանի հոգաբարձուի կողմից, որը աշխուժեան ունի միայն իրաւունք հսկելու որ ծրագիրը գործադրւի:

Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութիւնը 1880 թւականին վճռեց հիմնել մի սկզբնական դպրոց մասնավոր դպրոցների հիմունքներով, ըստ կանոնադրութեան 1879 թւականի, 8—14 տարեկան տղաների համար երեք բաժանմունքով՝ ուր ալ առարկաների թւում կալին ռուսերէն-բոլորի համար, հալերէնի դաստատութիւն հալերի համար, վրացերէնի՝ վրացոց համար: Կովկ. ուս. շրջ. հոգաբարձուն հաստատեց ներկայացրած ծրագիրը և թույլ տւեց բացումը դպրոցի 1880 թ. մարտի 3-ին:

Յաջորդ 1881 թւին քաղաքը վճռեց դպրոցի երեք բաժանմունքները վերածել երեք առանձին դպրոցների և հիմնել նաև չորս նույնտեսակ դպրոցներ, թւով ութնին եօթը, որոնցից 3-ը, ուր ուսումը սկսւում է հալերէնով, հալ տղաների համար, 2-ը, ուր ուսումը սկսւում է վրացերէնով, վրացոց համար, իսկ 2-ը, ուր ուսումը սկսւում է ռուսերէնով, անխոր բոլոր ազգութիւնների համար (հալ, վրացի, ռուս և ալն): Կովկ. ուս. շրջ. հոգաբարձուն հաստատեց այդ նույնը. 1881 թ., չարակցելով և ալս, թէ թույլ է տալիս աշխ աշխուժանով «որ այդ դպրոցների բացելով խոտիւ գործադրւի բարձրագոյն հրամանը առ 4 չուլիսի 1879 թ., որի հիման վրալ Թիֆլիսի քաղաքային հասարակութիւնը կարող է ալդ դպրոցներում դաստոռներ հրաւիրելու աշխ անձերին, որոնք առ ալդ իրաւունք (ցենդ) ունեն, բաւց միայն իւր (հոգաբարձուի) հետ համաձայնութիւն կապեցնելով»:

Այդ դպրոցների անմիջական կառավարութիւնը քաղաքային ինքնավարութիւնը բարձեց խորհրդարանի անդամների միջից ընտրւած «Ուսումնարանական Մասնաժողովի» վրալ:

Մի տարի անցած տարածաշրջանութիւն ծագեց քաղաքի և հոգաբարձուի մէջ. վերջինս պահանջում էր որ քաղաքը ալդ բոլոր դպրոցների համար իւր (հոգաբարձուի) առջև մի պատասխանատու կառավարիչ նշանակի և

երկրորդ որ Նահանգի ժողովրդական դպրոցների վերատեսչին (որը ոստորադրեալն է հոգաբարձուի) պատկանի իրաւունքը դասացուցակ և մանրամասն ծրագիրներ կազմելու, Նաև որ ուսուցիչներ նշանակեն Նախնական համաձայնութեամբ Ուսումնարանական իշխանութեան հետ և որ ուսումնական ծրագիրը ճշտիւ կատարելու մասին: Նահանգական ատեանը քաղաքային գործերի համար՝ իւր Նիստում առ 12 մայիսի 1884 թ. քննելով խնդիրը, վճռեց լծուտ հոգաբարձուի պահանջներին, որ ինչ վերաբերում է պատասխանատու կառավարչի նշանակելուն և դասերի ու մանրամասն ծրագիրների Ուսումնարանական իշխանութեան կողմից հաստատելուն:

Քաղաքային ինքնավարութիւնը կատարեց Նահանգական ատեանի վճիռը, բայց միաժամանակ որոշեց բողոք առաջ աղբ վճուի դէմ կառավարիչ ատեանի առաջ: Քաղաքի ուսումնարանական մասնաժողովը, թույլտուութեամբ Հոգաբարձուի, նշանակեց աղբ դպրոցների համար մի վերահսկող, (завѣдующій), որի համար քաղաքային խորհրդարանը մշակեց մի հրահանգ, որը հաստատեց Նահանգական ատեանը քաղաքային գործերի համար՝ իւր Նիստում առ 8 հոկտ. 1884 թ.:

Դորանով չիշեալ քաղաքային դպրոցները ստացան իրանց կազմակերպութիւնը, և աղբ ժամանակից մինչ 1894 թ. ոչ մի վէճ ալ ևս տեղի չունեցաւ:

Բայց վերը ասացինք, թէ Նահանգական ատեանի 12-ն մայիսի 1884 թ. ականի վճուի դէմ քաղաքային ինքնավարութիւնը բողոքեց կառավարիչ սենատի առաջ: Արդ, սենատի վճիռը աղբ խնդրի մասին եղաւ միայն նոյնմբ. 3-ին 1893 թ.: Սենատը գործը տուած է եղել ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրին, որի եզրակացութեան վրայ սենատը կապարիւ է իւր վճիռը, որի մէջ ասուած է.

«Կառավարիչ Սենատը գտնում է, որ Կովկասեան Ուսումնարանական Շրջանի պ. Հոգաբարձուի պահանջը, որով Թիֆլիսի Քաղաքային խորհրդարանը պէտք է նշանակի մի անձն ուսումնարանների կառավարութեան (Дѣя завѣдывающаго) համար, հիմնւած էր ալս դէպքում Կովկասեան Շրջանի մասնաւոր դպրոցների կանոնադրութեան 11-րդ լծուածի վրայ, մինչդեռ աղբ կանոնները, ժողովրդական Լուսաւորութեան Մինիստրի եզրակացութեան համաձայն, ներկայ դէպքում գործադրւել չեն կարող, որովհետեւ Թիֆլիսի քաղաքային դպրոցները չեն պատկանում մասնաւորների թւին»:

Ահա դորանից չեաող, Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանը, իւր Նիստում առ 17 յունիսի 1894 թ., որոշեց՝ վերացնելով իւր դպրոցներում ժողովրդական դպրոցների վերատեսչութեան կողմից նկատուած պակասութիւնները և բարեփոխելով նոցա մէջ դասաւանդութիւնը, բաց անել քաղաքի հաշւով երեք նոր սկզբնական դպրոցներ՝ գոլութիւն ունեցողների

տիպարով, խնդրելով առ ալդ Հոգաբարձուի թույտութիւնը: Իսկ Կովկ. ուսումն. չրջ, Հոգաբարձուն և կամ ի դէմս նորա՝ Թիֆլիսի նահանգի ժողովրդական դպրոցների վերատեսուէր, չալտնեց քաղաքին, որ նա թույլ է տալիս բաց անել երեք նոր դպրոցներ ալն պալմանով սակալն, որ ալդ դպրոցների համար ճշդիւ գործադրւեն 1867 թւականի 25 լունիսի Կանոնադրութիւնը Ուսումնական մասի Կովկասում և Ասիական Կովկասում և 1828 թ. դեկտ. 8-ի Ուսումնական Կանոնադրութիւնը: Միաժամանակ դորա հետ Թիֆլիսի քաղաքալին դպրոցների կառավարիչը չալտնեց, թէ «Ժողովրդական դպրոցների վերատեսուէր 28-ն օգոստ. հրաւիրել է քաղաքալին սկզբնական դպրոցների ուսուցիչներին՝ վերատեսչութեան կանցելարիան՝ քննելու համար ուսումնական-կրթական մասի դրութեան մասին Թիֆլիսի քաղաքալին սկզբնական դպրոցներում, և առաջադրել է նոցա՝ ալսուհետև ուսանելի գրագիտութիւնը սկսել քաղաքալին հալոց և վրաց դպրոցներում առաջին իսկ տարւանից, ալ նաև առաջադրել է նոցա կազմել դասերի ցուցակը և կարճ ծրագիրներ, պատւիրելով ներկա չալտնել իրեն սեպտեմբերի 2-ին»:

Վերջապէս նաև ժողովրդական դպրոցների տեսուէր (որ ստորագրեալն է Վոդ. դպր. վերատեսուչի) դիմեց լիշեալ դպրոցի ուսուցիչներին չալտնելով սոցա որ ալսուհետև ալդ դպրոցների բոլոր գործերի համար դիմեն անմիջապէս իրեն:

Քաղաքի խորհրդարանը զբաղւեց ալդ խնդրով իւր նիստում առ 31-ն հոկտ. 1894 թ.: Խորհրդարանը գտնում էր որ իւր դպրոցները հիմնւած են իբր մասնաւոր դպրոցներ, են Դարկւոդ 1879 թւականի կանոններին: Գործը անցաւ նահանգական ատեանը քաղաքալին գործերի համար:

Նահանգական ատեանը իւր նիստում առ 13 դեկտ. 1894 թ. քննեց խնդիրը: Ատեանը կազմւած էր ալսպէս. նախագահ՝ Թիֆլիսի նահանգապետ իշխան Կէօրգի Դմիտրիեւիչ Շէրաշիձէ. Կովկ. ուս. չրջ. հոգաբարձու Կիրիլ Պետրովիչ Նանովսկի. Թիֆլիսի փոխ-նահանգապետ Կոմս Վլադիմիր Ֆեօդորովիչ Տիգլեհաուզէն: Կառավարիչ Թիֆլիսի արքունական պալատալին Պաւէլ Գրիգորիեւիչ Նաւալիսին. Թիֆլիսի նահանգական դատարանի դատախազի օգնական Ալէքս. Անտոն. Կրասնովսկի. Թիֆլիսի քաղաքապետի Պոդոս Ալէքս. Իլմիալեան. անդամ նահանգական ատեանի քաղաքալի գործեւր համար, Թիֆլիսի խորհրդարանի անդամ Գրիգոր Նաւագուլեան: Ատեանը չորս ձալնով ընդդէմ երեքի վճռեց վիճելի դառած խնդիրը լօզուտ Կովկ. ուս. չրջանի հոգաբարձութեան: Ալդտեղ Կովկաս. ուս. չրջանի հոգաբարձուն և ատեանի մեծամասնութիւնը պնդում էին, որ լիշեալ դպրոցները մասնաւոր էին միալն մինչև կառավարիչ սենատի վերը լիշած որոշումը. իսկ սենատի ալդ որոշումը չալտնելուց չետոլ՝ նոքա ալ ևս մասնաւոր չեն, ալ հասարակական: Անատի ալդ որոշման մէջ առաջ է

բերած Փողովորդական Լուսաւորութեան մինիստրի եզրակացութիւնը, թէ ալդ դպրոցները մասնաւոր չեն, ալ հասարակական, իսկ ալդ, մեծամասնութեան կարծիքով, պէտք է ընդունել իբր Լուսաւորութեան մինիստրի կարգադրութիւն, որին ստորադրեալ օրդանները պարտաւոր են հպատակելու: Ալդ հաւեացքի դէմ Թիֆլիսի նահանգապետը լաւտնեց, որ նա փոքրամասնութեանն է լարում, անհնարին համարելով որ իրերի էութիւնը կարելի լինի փոխել ալս կամ ալն հիմնարկութեան կողմից լաւտնած կարծիքների հիման վրալ, և որ նա իւր համար պարտաւոր է համարում ամենից առաջ հրահանգել օրէնքների ճիշդ իմաստով: Մեծամասնութիւնը (4 ընդդէմ 3) վճռեց՝ ընդունել ալսուհետե Թիֆլիսի ներկալ դպրոցները իբր հասարակական և դորա համաձալն Թիֆլիսի քաղաքալին խորհրդարանի որոշումը 31 հոկտ. 1894 թ. ջնջել:

Նահանգապետը փոքրամասնութեան կողմը լինելով, դիմեց ներքին գործերի մինիստրին, որը, հիմնելով կառավարիչ սենատի վերը առաջ բերած վճռի վերալ, նոյնպէս գործը պարզեց լօղուտ ալն հաւեացքի, թէ Թիֆլիսի քաղաքալին դպրոցները պէտք է ճանաչեն իբր հասարակական (կովկ. ուս. շրջ. հրդաւարձուին անմիջապէս ենթարկող) և ոչ իբր մասնաւոր դպրոցներ:

Քաղաքալին խորհրդարանը, իւր նիստում առ 4-ն սեպտ. ներկալ 1895 թ., լաւտնելով հանդերձ որ ինքը ըստ օրինի պարտաւոր է վարել ալսուհետե նահանգական ատեանի 13 դեկտ. 1894 թ. նիստում կալացած վճռի համաձալն, որոշեց բողոք ներկալացնել կառավարիչ սենատի առաջ:

Ա. Ա.

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ս Ե Ի Ե Ա Ն Ի

V

Հալ դերասանների նոր ընկերութիւնը.—Մեր ճանապարհորդող դերասանները.—Մի քանի խօսք ինքնուրոյն կամ թարգմանական պիէսաների լեզւի մասին.—Գերասանական շրջանում ընտրութիւններ.—Գրիգոր Մամիկոնեան:

Եկաւ սեպտեմբերը, և ուրախ ենք հալ-դերասանական ընկերակցութեան գաղափարը իրագործւած տեսնելով. գաղափար՝ որ դեռ անցեալ տարի համարուում էր անիրագործելի, գլուխ եկաւ չնորհիւ ալն համերաշխութեան և «գործին ծառայելու» ալն աղնիւ ձգտման՝ որ արտաշաշուեց ընկերների թէ խօսքերի և թէ դործերի մէջ, մի կողմ դնելով իւրաքանչիւրը իւր անձնական շահերը կամ հաշիւները: Խորապէս համոզւած ենք որ Թիֆլիսի հալ թատրոնի մշտնջենաւորութեան վերջնական ձեւը ալս պէտք է լինի՝ «դերասանական ընկերութիւն»—և ինչ եռանդով, ինչ ոգևորութեամբ որ խումբը գործի ձեռնարկեց, եթէ նշնութեամբ շարունակէ իւր գործը, պիտի տեսնուի թէ չեն սխալւած իրանց հաշիւներում: Մնում է ալսմ հալ հասարակութեան անկցութեան սպասել՝ որ մալրենի բեմի գոյութեան և առաջդիմութեան համար դերասանական ընկերակցութեան գործ դրած ջանքերին անտարբեր չմնալ, և իւր նիւթական օժանդակութեամբ ապացուցանէ թէ գիտէ գնահատել բարին և աղնիւը:

«Գերասանական ընկերութեան» անարգել կազմակերպութեան համար Թիֆլիսում շատ աշխատանք գործ դրեցին պ. պ. Սարգսբեան, Արէշեան և Տէր-Գաթեան, ալն միջոցին՝ երբ իրանց ընկեր դերասանները դաւառական ճանապարհորդութիւններով էին ղրաղւած: Ալս բոլորի մէջ մի ցաւալի բացառութիւն է կազմում պ. Պետրոսեան, որ հրաժարւում է դերասանական ընկերակցութեան ներկայացումներին մասնակցելուց՝ պատճառ բերելով թէ «ալս ներկայացումները նիւթապէս ոչ մի իրական երաշխաւորութիւն չեն տալիս»: Նա գնում է ուսաց խմբում ծառայելու:

Առաջին ներկայացումը որոշած է կիրակէ, սեպտեմբերի 10-ին, «Վարաբաղի աստղագէտը» որ պատրաստուած է մեծ խնամքով:

Ամառուաչ ընթացքում դերասանների մի խումբ պ. Պետրոսեանցի առաջնորդութեամբ Շուշում պարբերաբար 6—7 ներկայացումն տւեց, միննոյն միջոցին օր. օր. վարդիթեր և Մարի-Հրանուշ բոլորովին անկախ միննոյն քաղաքում տւեցին 7 ներկայացումն: Արդիւնքի կողմից ներկայացումները բաւարար էին: Շուշում, և ոչ մի տարի, աջալով չաճախակի ներկայացումներ չէր եղել. միննոյն միջոցին պ. Աբէլիան ուղևորւեց Ախալցխա և ներկայացրեց «Մեծագատիւ Մուրացկանները». իսկ Ա. Վրոյր ընտրեց մի ուղեգիծ, որով շատ հաղիւ անցած են դերասաններ, աչն է՝ Սղեմիս, Լագոդաղ, Զաքաթաւա, Նուխի և Շամախի: Տ. Զաբէլ պ. Պարոն-Սարգսեանի հետ միացած ճանապարհորդում է Կասպից ծովի հիւսիսային ափերում գտնւած քաղաքները ինչպէս Պետրովսկ, Դերբերդ, Ղուբա և այլ: Բացի վերջիններից և Ֆէլէկեան քուրբրից, որոնք հրաւիրւած են ընկերակցութեան ներկայացումներին մասնակցելու: Բոլոր դերասանները հաւաքւած են Թիֆլիս, և ունենում են խմբի վերջնական կազմակերպութեան համար նախապատրաստական ժողովներ: Այդ մասին չաջորդ անգամ:

Նորակազմ «Դերասանական ընկերակցութիւնը» երկու պայմանով միաչն կարող է իւր գոյութիւնը պահպանել, որոնք են ա.—անսամբլ, բ.—րէպէրտուար: Առաջին մասին բաւականին ուշք է դարձած, կարելի եղածին չափ համախմբելով ցրւած ուժերը. բաց երկրորդը և կարևորագոյնը հանգամանքների շնորհիւ դեռ թողնւած է անուշադիր. ասում ենք հանգամանքների շնորհիւ, որովհետեւ ընկերակցութեան կազմակերպութեան վերաջ աշխատողները աչնքան ղբաղմունք ունէին՝ որ խոստովանելով հանդերձ ղէպէրտուարի կարևորութիւնը՝ երբէք չէին կարող պարապել միննոյն ժամանակ և նրա պատրաստութիւնով. բաց քանի ուշ չէ, պէտք է լարեն բոլոր իրանց ուշադրութիւնը առնւաղն գոնէ 10 ընտիր պիէսաների պատրաստութեան վերաջ, (ինքնուրոյն կամ թարգմանական) և իւրեւ անձամբ փորձառու քաջ պէտք է ըմբռնած լինեն պիէսաների լեզւի գեղարւեստի և բեմի պահանջների համաձայն կոկելու և հարթելու մասին: Ինչէր, ինչ արտառոց նախադասութիւններ, ինչ անմարսելի ոճեր, ինչ անճոռնի բառեր ասես դերասանների քերնում ծամելու չեն դնում մեր պ. պ. հեղինակներից և թարգմանիչներից շատերը: Բեմից հնչող լեզուն պէտք է լինի մաքուր հալերէն, զտւած, մաքրւած օտարա-

մուտ նախադասութեան ձեերից, և լարմարեցրած առողջանութեան պահանջներին: Այս կէտի վերայ մեր «հռչակաւոր» թատրոնական կոմիտէները մինչև այսօր ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձրել, այնպէս որ առ ձեռն գտնւած պիէսաների լեզուն կանոնաւորելու համար պէտք է դործ ղենել քրտնաջան և տաժանակիր աշխատանք: Այս կէտի վերայ հրաւիրում ենք ընկերակցութեան վարչութեան ուշադրութիւնը, որպէս զի բեմի վերայ հալ լեզուն բունէ իւր պատշաճաւոր տեղը և չտանջէ այն հանդիսականի լսելիքը և սիրտը, որ թատրոն մտնելով պահանջում է բեմի վերայ տեսնել բարեխիղճ դերակատարութիւն և լսել անարատ մալրեմի լեզուն՝ իւր բոլոր դեղեցկութիւնով:

Արկնում ենք, այս խնդիրը շատ կարևոր է և պահանջում է լուրջ ուշադրութիւն: Լաւ կ'անէր ընկերակցութիւնը, եթէ այս գործը չանձնէր մի խումբ մասնագէտներին:

Խօսելով պիէսաների լեզւի մասին, մեր աչքից չէ վրիպում և մի ալ կէտ: Շատ լաճախ հեղինակներ կամ թարգմանիչներ, բարձի թողի են արել այնպիսի բառեր և ոճեր, որոնք իրանց արտապատելու մտքին համանիշ էին. բարձի թողի են արել՝ ի նկատի ունենալով որ ալք բառը ամբողջի, մեծամասնութեան համար անհասկանալի է, նրա փոխարէն դրել են մի բառ՝ որ թէև հասարակութեան ամեն զասակարգերին մատչելի է — բայց արտապատելու մտքին ոչ հոմանիշ — ալգպիսով լեզուն տուժել է, հպատակել է նրանց՝ որոնց ինքը պէտք է տիրապետէր: Ղա մի շատ սխալ սկզբունք է որ պէտք է միանգամ ընդ միշտ արմատախիլ անել: Եթէ մենք հաւատում ենք որ բեմը ևս այն օրգաններից մէկն է, որ պիտի մշակէ և ծաղկեցնէ մալրեմի լեզուն, այն ժամանակ ալք խընդիրը ինքն ըստ ինքեան կը լուծւի: Յիշում ենք զեռ այն օրերը, երբ Թիֆլիսում շատ շատերը չէին հասկանում «ապարանջան» բառի նշանակութիւնը և բեմից սովորեցին: Միևնուց ժամանակ չենք մոռացել մի թարգմանչի իւր թարգմանութեան մէջ սառն արեամբ չլիւծ «ցիտաղէլ», «աղլուխ» և «փլոտ» բառերը: Բեմը մի անոման միջոց է, հետզհետէ անզգալի կերպով մեր լեզւի անդին գոհարները հասարակութեան զանազան շրջաններում տարածելու: Թող հեղինակը կամ թարգմանիչը աստիճանաբար, առանց իւր գրածքը անմարտելի դարձնելու, հետզհետէ հալ լեզւի ճոխութեան մասնակից անէ հալ հասարակութիւնը, որին սկզբում որքան էլ խորթ թւեն իւր չհասկացած մի քանի բառերը, այնուամենայնիւ նա կ'ընտելանալ և կը սովորի:

Հալ լեզւի տարրական գիտութիւնից զուրկ են նաև մեր բեմի ներկայացուցիչներից շատերը: պէտք է սովորեն: Դեռ շատ ժամանակ չէ անցել այն օրից՝ երբ մի դերասանուհի «ամբաստանւած» բառը արտասանել չկարողանալու պատճառով «ամբաստանւած»-ը ստիպւած էինք փոխել «զրպարուած»-ի...

Մեր դերասանները և դերասանուհիները պարտաւոր են հալ լեզուն սովորել, ալլապէս նրանք իրաւունք չունին հալ բեմի վերայ մնալու:

Հալ դերասանական ընկերակցութեան անդամները կիրակի, օգոստոսի 27-ի ժողովում գանձապահներ ընտրեցին պ. պ. Տէր-Ղաւթեանին և Ա. Սարգսրեանին. իսկ իբր վերահսկող և ըէժեսօրի օգնական՝ պ. Յ. Աբէլեանցին: Ընկերութեան կանոնների համաձայն այս պաշտօնների վարողները ընտրւում են մի ամիս ժամանակով: Հաւատացած ենք որ պաշտօնի կոչւած պարոնները, որոնց եռանդից շատ բան է կախւած նորակազմ խմբի չաջողութեան համար, իրանց վրայ դրած չոյսերը պիտի արդարացնեն:

Նրեքշաբաթի, օգոստոսի 29-ին Թիֆլիսում վախճանեց Գրիգոր Մամիկոնեանը 75 տարեկան հասակում: Հանգուցեալը 50-ականներում Կ. Պոլսից Թիֆլիս տեղափոխւելով՝ իրան նւիրել էր դպրոցական դործին՝ մինչոչն ժամանակ նորա հետ կապել էր թատրոնը: Իւր աշակերտները տարին մի քանի անգամ ներկայացումներ տալով հող էին պատրաստում ապագայ հալ թատրոնի համար՝ որի գաղափարին անձնէր էր հանգուցեալը: Գ. Մամիկոնեանի ձեռագրերում կան շատ հետաքրքիր դոկումէնտներ Թիֆլիսում հալ թատրոնի սկզբնաւորութեան միջոցին պատահած դէպքերի, ինչպէս նաև Թիֆլիսի նախնական հալ թատրոնի խմբանկարների հաղագիւտ օրինակները:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅԻՑ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

IV

Որչափ ուրախալի է, երբ Ղոնդոնում մի քանի մուսլ օրերից չեսույ, մի առաւօտ էլ զարթնելով, մարդ փողոց է ելնում և արև տեսնում:

Այն օր, որ մենք վճռել էինք Ղոնդոնի աշտարակն այցելել և չեսույ էլ կենդանաբանական պարտէզը դնալ, արևի մի աղօտ լույս ողողում էր հսկա քաղաքի փողոցները: Ղոնի աղօտութիւնը նրանից էր, որ մարախուղի մի բարակ շերտ դեռ ևս ծածկում էր արևի գէմքը: Փողոցները թաց էին, բայց խօ ցեխ չէին. չէ որ նրանց չատակն ամբողջ՝ ցէմնետով սալած էր:

Օմիրբուս չնստեցինք. քալելը աւելի ակնորժելի էր: Անց ու դարձը սկսել էր, մի եռացող և չմեցնող անցուղարձ մարդկանց ու կառքերի: Նրբէք ինձ աչքան առողջ չէի զգացել Նւրուպալի մի քաղաքում, որքան որ Ղոնդոնի մառախուղալին եղանակի մէջ զգում էի: Ուղեղս թարմ—գործում էր, հետաքրքրութիւնս գրգռւել էր և ևս բարեկամիս կողքից քալելով, հարցերի կարկուտ էի տեղում նրա վերայ—ինչ է այս, ինչ է այն միւսը... ինչո՞ւ ոտսիկանը բռնեց այդ կնոջ թևից: ինչո՞ւ այդքան արագ են քալում մարդիկ, ինչքան էժան են հագուստները, զրական պիտուքները... ևայլն, ևայլն. մի րոպէ դադար չէի տալիս նրան. ինչպէս դադար առնել տեսածներին առջև, որոնցից իւրաքանչիւրը նոր բան էր ինձ համար. ևս կամենում էի բոլորն իմանալ, անբացադրելի ոչինչ չթողնել. մինչև իսկ մի րոպէ տիպեցի բարեկամիս՝ փողոցի մէջ տեղում կանգ առնելու, որ ինձ պրակտիկական կերպով—ալսինքն ցույց տալով—բացադրէր թէ ինչպէս են գործում հրդեհի ժամանակ այն տնակներն ու ահաբեր մեքենաները, որոնցից ամեն մի փողոցում հանդիպել կարելի էր և որոնց մօտ անդադար պտուղ էին գործում հրշէջ զինւորներ:

Նշում էինք զրեթէ վազող ամբոխը. ամենքը շտապում էին. ոչ ոք

չկար որ մտադբազ քալլածք ու խորհող արտաշատութիւն չունենար. չէին երևում երբէք աշնպիսի երջանիկ-ապշալին դէպքեր, որոնք ասիական քաղաքների փողոցների անցորդներն են կազմում և որոնք՝ նման մի լաւ ճաշ արած անասունի, դանդաղ քալլածքով երևում են ասիական քաղաքների փողոցներում, ապուշ հալեացքով զննում նոյն իսկ մի տերևի անկումը ծառից և ձեզ են նայում կատարեալ կովալին արտաշատութեամբ:

Այստեղ ընդհակառակն, երևում էր որ երջանիկների աշխարհում չէի. ամեն ոք շտապում է, ամեն ոք մտածում. ժամանակը ոչ թէ արծաթ է, ալ ուղղակի ադամանդ (չէ որ արծաթի գինը ալժամ կտրւած է)... պէտք է գործել, խորհել, առաջ գնալ, վազել...

Որպիսի գործունէութիւն, որպիսի չառաջխաղացութիւն է երևում ալք քաղաքում. մարդ խղճահարուում է և նոյն իսկ մի անհրաժեշտ հարցումի համար լինի, սիրտ չէ անում կանգնեցնել անցորդներից մէկին և տեղեկութիւններ հարցնել, չնայելով որ ամեն մի անգլիացի սիրալիր է և քաղաքավարի:

Իսկ կառքերը, օմնիբուսները... որոնք միշտ հոսող շղթայի օղերի պէս՝ միմեանց ետևից անընդհատ գլորւում են, կրելով լիքը անցորդներ: Այնքան շատ են, այնքան լիքը նրանք, որ կարծես ամբողջ աշխարհն է որ տեղափոխւում է, որ հոսում է: Նայում եմ մի կառքի թւահամարին — 14,000 է. մի օմնիբուսինը՝ 15,843...

Որպիսի կոնտրաստ, չէ, երբ մարդ մտաբերում է մեր ասիական նոյն իսկ ամենաբազմամարդ քաղաքներից մէկը, նրա կառքերի թիւը, նրա փողոցների մէջ եղած դանդաղ, կրիական անցուղարձը, նրա բնակիչների՝ ժամանակ սպանող քալլածքն ու ստամոքսալին, անասնացնող շուալլութիւններ մտածող հալեացքը...

Նրկար քալլելուց փետոյ օմնիբուս նստանք գնալու համար մինչև Լոնդոնի նոր կամուրջը, որի կողքին էր գտնւում Լոնդոնի աշտարակը: Ճանապարհին բարեկամս մատնացուց արեց մի բարձր կոթող-աշտարակ, որի գլխին կար փշիշոտ ոսկեզօծ մի գունդ:

— Խոլերալի վիշատակարան է, ասաց նա:

Մի տեսակ ճնշած սրտով նայեցի ալդ բուրգին. նրա համար արդեօք որ նա վիշեցնում էր մարդկային բազմաթիւ գոհեր... Բայց ալդ չէր աւելի որ ճնշեց սիրտս, որքան ալ միտքը, որ մալ դիւթիւնը, մինչև իսկ ամենաքաղաքակիրթ աշխարհում, այնքան ողորմելի է, որ իր անկարողութեան և անճարակ դրութեան վիշատակարանն է կանգնեցնում՝ ապագալ տերունդին իր վրալ ծիծաղեցնել տալու համար: Չէ որ մենք ալժամ բաւական ծաղրում ենք մեր թշաւո նախնիքներին, որոնք հաղարնեքով կոստորւում էին ծաղիկ հիւանդութիւնից. ինչ կը լինէր եթէ մենք անցնէինք ալդ հիւանդութեան գոհերի համար կանգնած մի վիշատակա-

րանի առջևից. կ'ասէինք—«ողորմելիներ, որքան տղէտ էք եղել, որ հազարներով կոտորուում էիք ալգպիսի մի աննշան հիւանդութիւնից...» Եւ կ'անցնեն դուցէ ոչ շատ տարիներ, գուցէ հէնց մեր որդիքը, երբ կը տեսնեն խուրաւի վիշատակարաններ՝ կը ծիծաղեն և կ'ասեն «որքան ողորմելի էիք, հալրեր, մի հնչին բացիլի առջև»:

Այո, մարդկութիւնը դեռ շատ և շատ ողորմելի է ու խղճալի, նա դեռ իր մանկութեան մէջն է, նրան դեռ շատ բան և շատ ժամանակ է հարկաւոր որ կարող լինի քաղաքակիրթ բառը գործածել իր համար՝ առանց գոնէ ծիծաղելի դատնալու ապագայի առջև:

Իսկ որքան աւելի վաղրինի է եղել նա անցեալում, որի բարբարոսութեան վիշատակարանի մէջն էր, որ ոտք էինք կոխում մի քանի բոսպէ լետու:

Լոնդոնի աշտարակը հիմնւած է 11-րդ դարում (1078 թ.) Վիլհէլմ աշխարհակալի (conqueror) ձեռքով: Անուհետեւ քանի-քանի թագաւորներ, մանաւանդ Հենրի VIII-ը, մարդիկ և կանաչք են գլխատել, խեղտել, ոչնչացրել ալը աշտարակի մթին խորշերում կամ նրա միջի լաջն հրապարակի վրայ: Իւրաքանչիւր սենեակը, իւրաքանչիւր դուռն ու բազը արիւնոտ է, բռնակալների կրքերի զոհ գնացած անմեղների արիւնով չազդեցած:

Եւ ալդ, արիւնով ուռճացած աշտարակի մի սենեակում դրւած են թագաւորական ոսկեալ մականներ (մէսսեր), թագեր և ուրիշ ականակուռ զարդեր:

Աշտարակը որոշ օրեր բաց է ալցելուների համար: Կան ուղեցուցներ, կան գրքեր և տեղեկատու մարդիկ: Մենք մի գիրք առանք և ներս մտանք: Չեմ կանգ առնիլ նկարագրելու ոչ նրա սենեակները և ոչ էլ զարդերն ու զէնքերը: Մենք արագ մի պտուտ արինք և իջանք. մի վաչրկեան միաջն կանդ առի քուհինուր կոչուող աշխարհիս ամենամեծ աղամանդի առջև. նա դրւած էր ոսկեալ թագերի, աղամանդազարդ շքանշանների մօտ. չգիտեմ ինչու, ոչ աշխարհիս ալդ ամենամեծ գոհարը ինձ վրայ տպաւորութիւն թողեց և ոչ իսկ վանդակապատ շրջանում գտնուող ուկեալ թագերն ու նրանց վրաջի բոցեր արձակող քարերը. կարծես պղնձի կտորներ լինէին, ապակիի կտորներով զարդարած:

Ալգպէս էլ էր. ինչ օգուտ մարդկութեան՝ հարստութեան ալդ տեսակ անշարժութիւնից, չէ որ ալդտեղ միլիոններ կապին, որոնք կարող են հարկաւոր թշուառութիւնների առաջն առնել և, աշտարակի շուրջը, անօհարկաւոր թուրքերից անբարոյականացող և սեռնող եղբայրներին փրկել անկումից և մահից:

Մի անշարժ կապիտալ, հարստութիւն, ոչ միաջն անօգուտ է, ալ վնասակար իբր հնութիւն են դիզել ալդ միլիոններ՝ աշտարակի մէջ: Մարդկութիւնը հնութիւնից աչքքան չէ օգտուում, որքան որ նրա անունով և նրանից՝ վնասուում է (? խմբ.):

Քիչ փոքու մտանք զինարան, տեսնելու համար աչն գործիքները որոնցով մարդիկ հնումն խողխողել են միմեանց: Հսկալ սննեակները շքեղապէս լիքն էին մարդկային արիւնարբութեան գործիքներով, բերան առ բերան լցրել էին միջնադարեան և նոր զէնքերով:

Մարդիկ—պարզ երեւում էր—հէնց սկզբից էլ աչնքան հնարագէտ չեն եղել բնութիւնն ու գաղանները չաղթելու, որքան միմեանց ջարդելու գործում: Յույց աւին ինձ, ի միջի ալոց մի գործիք, որը ձգում էին մարդի գլխի. զէնքը իջնում է վզին և բաւական է մի ցնցում՝ կտրտելու համար վզի երակները: Այդ գործիքը, սակայն, աչնքան իմ զգւանքը չէր շարժում, որքան որ շարժում են հրացանն ու թնդանօթը, չնայելով որ առաջինի մօտ էին ժողովւել շատերը և իրենց սարսափն էին արտապատում անգլիացիք. իսկ աչն թնդանօթին, որ մի հարւածով կտոր-կտոր է անում հարկւրաւորներին, ոչ ոք չէր նայում. մինչև իսկ, երբ մօտիցը անցնում էինք, ասում էին շատերը «որքան սիրուն թնդանօթ»: Եւ իսկապէս մէկը կար, որ լատկապէս շքեղ քանդակներով զարդարած՝ դրած էր սրանի մէջ տեղում, որպէս զէնք թագաւորի, որպէս արիւնարբուների ամենաառական:

Հեռւից նայում էի աչդ գործիքին աչնպէս, որպէս մարդ կը նայի աստուածացրած բորենու, պաշտող չարիքի. ինձ համար մի սուր, մի նիւզակ աւելի պատուաւոր է քան թնդանօթն ու հրացանը, որոնք վատի պէս սպանում են, եթէ մի վախկոտի ձեռք անգամ լինին և եթէ զիմացի կուռղը ամենաքաջ անձ իսկ լինի. զէնքեր, որոնք ոչնչացնում են անձնապաշտպանութեան ոգին: Առաջինները եթէ բնական անգութ ընտրականութեան զէնքերի տեղ էին ծառայում, երկրորդները, որի համար ոչ ֆիզիքական ուժ է պէտք և ոչ էլ խելք, ալլատեուման են նպաստում (? խմբ.):

Աչնիւ զդաշմունքների սպանիչը եթէ փողն եղաւ, հերոսութեան ու քաջութեան չատկութիւնների սպանիչները թնդանօթն ու հրացանը եղան:

Ձարդարած թնդանօթը գտնւում էր սրանի կեղրոնում, չըջապատւած ամեն տեսակ՝ զէնքերով, որոնց չարել էին խիստ կանոնաւորութեամբ և գեղարեւոտապէս:

Նոցն սրանի մէջ, մի փոքրիկ բաց դուռ՝ առաջնորդում էր գէպի մի նորմանդական ստիլով շինւած մասուռ: Ամեն մանող գլխարկն էր վերցնում: Խաղաղութեան և եղբայրութեան վարդապետի տաճար էր նա, կանգնեցրած մարդկային արիւն հոսեցնող զէնքերի թանգարանի կողքին:

Խեղտում էինք. ծանր էր սոսկալի աշտարակի օդը: Դուռս քնացինք չունչ առնելու համար գետափի վրայ:

Նշանակը բաւական զով էր, բաց արեւ հետզհետէ պարզւել էր և նրա ճառագայթները մի դարթութիւն էին սփռում Լոնդոնի վրայ. Փողոցները սովորականից աւելի լիքն էին. հասարակական պալատներին մէջ բազմութիւնը ահագին:

Այդ տեղից մենք գնացինք կենդանաբանական շքեղ և մեծ պարտէզը: Այդպէս ահագին, դեղեցիկ և հարուստ կենդանիներով՝ պարտէզ դժ-
ւար թէ լինի աշխարհիս մի որեւիցէ ուրիշ քաղաքում: Ամեն տեսակի
թռչուններ, սողուններ և գաղաններ կարելի էր տեսնել ալտեզ:

Հէնց որ ազգին մտանք, մեր ալցելութիւնը սկսեցինք կրիաներից. ալցտեղ էին հսկաչական կրիաներ, որոնք իրենց բարակ վզերը դուրս հա-
նած՝ հազիւ էին շարժւում տեղներից: Դրանց կողքին էին գիշատիչ թռ-
չունների վանդակները: Հիմալաւան, Սէլանի ծովալին արծիւները, Հընդ-
կաստանի ցին արծիւ, Աֆրիկեան ծովալին, աղաղակող արծւի արուն և
այդ թռչունների թագաւորների կողքին՝ Աֆրիկեան բազէներ, Հնդկական
և Նւրոպական ֆալկոններ... Կատունների բաժնի, ուր կալին բազմաթիւ
տեսակներ, ճիշտ զիմացը ոստոստում էին ալլանդակ կերպով 5—6 ամե-
րիկական կենդուրուններ: Կատունների սրահի ետևում գտնւում էին կապիկ-
ների վանդակները: Մենք մի քիչ կանգ առինք շիմպանզէի առաջ, որով-
հետև նա խել էր իրեն պարզւած մի գլխարկ և ներսում նրանով օլին-
բազուկիւնների անում առանց ուշադրութիւն դարձնելու իրեն ուղ-
ղւած սպառնալիքներին կամ աղաչանքներին: Չէր էլ կտրտում գլխարկը.
գլխին էր դնում, ոտներին հագցնում և կամ երեսի տակը դնելով՝ գլուխ-
կոնծի տալիս չարդի վրայ:

Լապիկները մօտից անցանք մենք մի կամուրջի տակից, որի վերե-
ւում մի փողոց էր, և անցանք ալգու երկրորդ մասը: Ամենից առաջ
նստեցինք ահի մեծ բացօդեալ վանդակների մօտ, որոնցից մէկում դրւած
էին երկու առիւծներ, իսկ միւսների մէջ եղող ժաշտերի տակ քնել էին
կամ վանդակի շուրջը չուսահատ պտուտներ անում՝ բնեղալեան կատաղի
վագրեր:

Անուհետև միմեանց ետևից ալցելեցինք բնեռալին սպիտակ արջերի,
տեսանք բրդոններ (որոնք ալժմ չատ հազւագիւտ են) և լամաներ: Թռու-
չունների բաժինում մտանք բազմաթիւ թռչնակների հանած մի դժոխալին
աղմուկի միջով: Սքանչելի գոցներով բազմաթիւ մանր ու մեծ թռչուններ—
դրախտահաւ, սիրամարգ, ֆազան... լցրել էին մի ամբողջ երկար սրահ:

Սրահի մօտն էր երկու ահագին փղերի բնակարանը. ալց կենդանի-
ներին քիչ վատչ հանել էին դուրս, մանուկների հեծեցրել ման էին ածում:
Կալին նաև երկու տեսակ ռնգեղջիււրներ և տասնեակ տեսակ անտիլոպներ,
որոնք ոստոստում էին իրենց շինութեան մէջ:

Ձեռունների բաժինն ևս նոյնքան հարուստ էր, որքան միւսները:
Հսկայ եղ-գորտեր, երկու բազկաչափ հաստութեամբ և 3—4 արշինաչափ
երկարութեամբ բօսնիւր, աֆրիկական սուլող և ալ օձեր, որոնք սողում
էին իրենց ապակեպատ վանդակների առաջների վրայ: Խէզքներ, քամէլի-
օճներ, քաութաթողներ... անհամար էին: Շէնքը ապակեպատ տանիք ու-

Նէր և ներսից միշտ տաքութիւնը պահպանում էր, որովհետեւ աշխտեղ պահուող կենդանիները բոլորն էլ ալրեցեալ գոտու անասուններ էին: Շինութեան մէջ տեղի երեք աւաղանների մէջ, որ կիսովին ջրով լիքն էր և ունէր դուրս ցցւած ժալոեր, հանգչում էին 5—6 հատ կոկորդիլոսներ, իրենց ձագերով:

Նրկար տեեց մեր պտույտը և սակայն դեռ չատ քիչ տեսանք մեր հալեացքը թռուցիկ էր և չտապ, արագ անցնում էինք առանց կանգ առնելու, որովհետեւ կէսօրը անցել էր արդէն:

Նոնդոնի կենդանաբանական պարտէզը մի ամբողջ աշխարհ է, որ բաց է ամեն օր իր հետ ծանօթանալ ուղողների համար. ամեն տեսակ տեղեկատու գրքեր և մարդիկ պատրաստ են այցելողի համար, իսկ կենդանիների վանդակների վրա՝ զրաժներն իսկ բաւական մանրամասն են բացատրութեան համար: Նրանի նրան ով մօտ է և կարողանում է գործնականապէս ուսումնասիրել աշն բոլորը, որոնց համար դպրոցներում տարիներով չարչարում են, գրքերի վրա՝ կռացած...

Պարտէզն ունի ամեն չարմարութիւններ. նստարաններ հանգչելու, ծաղկանոցներ, սրճարաններ և ճաշարաններ. իսկ մուտքը մի շիւինգ արժէ միայն:

Կէսօրից ցետոյ օդը աւելի տաք էր, դրա համար էլ բարեկամս առաջարկեց շոգենաւակ նստել և մի թեթեւ պտուտ անել Թեմզալի վրա:

Շոգենաւակը լիքն էր. արեւը բնակարաններից դուրս էր հանել բոլոր արարածներին և ես ամբողջ մի քանի ժամ վաղիցիկ հրաշալի գեղեցկութեամբ և ծիրանագոյն մորթով անգլուհիների տեսքը: Որպիսի մարդ հմաւող աչքեր ունին և որպիսի խոր կապուտակ բիբեր, նուրբ և սքանչելի փափկութեամբ կաշի: Ձմաւելի են անգլուհիները. ոչ մի տեղ Ներոպալում ալդքան գողտրիկ և հմաւիչ դէմքեր չէի տեսել, ալդքան սիրուն ոսկեգոյն մազեր, կախարդիչ աչքեր և քնքուշ, վաղելուչ հասակ: Մի բան միայն որ խորթ էր թւում, դա նրանց հագնւելու անշնորհքութիւնն էր. վերարկուները՝ մի մի տոպրակ, չըջաղպեստները կարած անճաշակ, հագած անխնամ, իսկ դրած գլխարկներն ուղղակի ծիծաղ էին շարժում. նրանք կամ գերմանացի ուսանողների պէս ցցւում էին գլխի զաղաթին և կամ բեռնատուրած էին 5—6 թռչունի բոլոր փետուրներով և խոշոր, կեղծ գոյն ունեցող ծաղիկներով... ալդ բոլորը ման գալու ժամանակ՝ ծիծաղելի կնրպով ցնցւում էին:

Անգլիան արդէն իմ աչքիս մի մարմնացած հակասութիւն էր երևում:

Բաց մենք սլանում անցնում էինք հակա կամուրջների տակից. կամուրջներ, որոնց կարծես տիտաններ էին եղել սիւներ դիտող կորզելով

ժողովուրդը ու ապառաժներ Սկովտիական լեռներից, կռթնեցնելով նրանց թեմազի կամուրջներին:

Ինձ վիճակած էր աղօթք միշտ կոնտրաստների հանդիպել: Առաւօտեան տեսել էինք արիւնալի սրահները կից Աստուծոյ տաճարին, ահա այժմ էլ ալանում էի մի հսկազական հարստութեան ու ողբալի թշաւառութեան կոնտրաստի միջով: Մեր աջ կողմում քաղաքն է իր շքեղ մեծ շէնքերով, իսկ ձախ կողմում երկնքի երեսը սեանում է գործարաններից դուրս գալիք ողջ ծովով: Գործարաններ, որոնց միջից և որոնց մօտ երևում էին լոնդոնի բնակիչների կէսից աւելին՝ մօրի ու ցեխի մէջ թաթախած, ցնցոտիներով ու սև քրտինք թափելիս...

Շոգենաւալը անդադար կանգ էր առնում աջ կողմում գտնուող նաւահանգիստների մօտ: Իջանք մենք Ուեստմինստերեան կամուրջի վրայ և աջնոցից կամեցանք մի հալեացք նետել քաղաքին: Բարձրացանք կամուրջի վրայ, կողքին շինած մի պատանդանի վրայ և նայում էինք մշուշապատ լոյսով քաղաքին: Մեր կողքին նստել էին շատ ուրիշներ էլ, ի թիւս որոց և երեք մանուկներ:

— Դրպանդ լաւ պահիր, ասաց ինձ Փրանսերէն բարեկամս — և կողքիդ մանուկների վրայ աչք պահիր:

Ես նայում եմ մանուկներին: Այդ աստիճան թշաւառ խեղճութիւնը ես ոչ միայն Ներոպպում, այլ նույն իսկ Տաճկաստանում և Պարսկաստանում չէի տեսել: Քիւրդը աչքան աչքան չէ մերկացնում մարդկանց, որքան որ թշաւառութիւնը կտրտել, ծւիկ-ծւիկ էր դարձրել սրանց շորերը:

Երեքն էլ նստած խօսակցում էին և ծխում էին զարչահոտ սիգարետներ: Նրանցից իւրաքանչիւրը հազիւ 10—12 տարեկան լինէր: Երեսները և ձեռքերը կեղտոտ, մարմնի մերկ մասերը անացած, ճակատը կնճռոտ և արտապայտութիւնները հասակն առած անձերի արտապայտութիւն: Երևում էր, որ թշաւառութիւնը նրանց թաթախել էր ամեն տեսակ տիղմի մէջ ու հանել, բովել էր նրանց կեղտի և անբարոյականութեան վտտի մէջ: Նրանց հալեացքները մեր դրպանի, մեր շորերի, չեսո՜ւ՝ անցնող անգլուհիների վրայ նետած պակշտ ակնարկներն ու ծիծաղները... շատ բան, շատ ճշնշող բաներ էին պատմում... մի ամբողջ հասարակութիւն և նրանց նիստ ու կացն մտաբերեցի որ աչքան ճիւղ կերպով նկարագրած է Մաքսիմ Գլանի «Լոնդոնի թշաւառութիւնները» գրքի մէջ:

Խօսում էին նրանք, մէկը պատմում էր, իսկ միւսները լսում էին սիգարը բերանների անկիւններին, ատամներով բռնած. երբեմն, երբ մի գործաւորուհի կամ ուրիշ հասարակ հագուստով կին էր անցնում, նրանցից մէկն ու մէկը սիգարը բերնից հանում էր և լրբենի ժպտով՝ փողոցային սրախօսութիւններ էր ժալթքում դէպի նա:

Ոչ մի ողջ հագուստ չկար նրանց վրայ. աչքպէս կեղտոտ և պատը-

տած հագնել կ'ամաչէր նոյն իսկ Թաւրիզի ամենաթշառ մուրացկանը։ Մի կօշիկ, որի ծալերից ոտի կեղտոտ մասերն էին երևում, թնի վրայ ամեն կողմից, մերկ մարմինը տեսնում էր... Եւ այդ սոսկալի թշառութիւնը իմ աչքի առջնն էր, Ուստմինստրեան, պարլամէնտի և ալ հրաշակերտ պալատների առջն, և այդ խեղճութեան մօտից կառքերով անցնում էին միլեարդներ կուտակող և նրանցով ալիպիսի թշառութիւններ դարձնող լորդեր ու բուրժուաներ, որոնք անգլիական արտակեղտնութեան հնազանդ՝ զարդարել էին ոսկիով ու արծաթով կառքի ձիերն իսկ։ Այդ հակասութիւնը Անգլիայում, ամենից ճշողը, ամենից սոսկալի է։ Հագարաւոր մարդիկներ մեռնում են քաղցից, կեղտի և անբարոյակաշնութեան մէջ տառապում, ամբողջ թաղեր ու քաղաքներ քիչ է մնում, հաց չգտնելու համար, միմեանց մորթեն ուտեն, աւելի տղմոտ են եղել քան նոյն իսկ խողերը... մինչ բոլորովին մօտ, պերճութիւնն ու շռալութիւնը իրանց լրբերի ժպիտներով՝ ծիծաղում են այդ տառապանքների վրայ։ Ո՞վ չգիտէ այն անիրաւ անհաւասարութիւնը, այն երկու ծալրացեղութիւնները, որոնց կերակուրն է եղել Անգլիան և գրեթէ Եւրոպայի կէսն էլ նրա հետ, ով չգիտէ որ ահադին հողերից վճատում են հաց վատակող թշառ աշխատաւորներ, որպէս զի հողատէր լորդը կարողանար որս անել և զարճանալ։ Ո՞վ չգիտէ այն սոսկալի թաղերը Լոնդոնի մէջ, ուր միլիարդների տէր աւազակները մղել—դուրսը են անօթիների մի աշխարհ, պատրաստել են նրանց համար տիղմ, պատճառ են եղել որ այդտեղ մարդիկ տգիտութեան, անբարոյականութեան և անօթութեան մէջ աւելի վալրենի և աւելի թշառ լինին, քանինչոր ստոր արարած կարելի է երեակալել...

Եւ վստոյ, այդ թաղը չընկալատել են ոստիկաններով, որպէս զի իրենց պատրաստած զոհերի վալրենութեամբ իրենք էլ զոհ չգնան։ Այդ թաղն է Ուայթ Չապելը (White chapel) կոչող քաղաքամասը, որին տեղացիք կոչում են «Ոճրագործների թաղ» անունով։ Ոճրագործ... ամեն ոք սարսափով է արտասանում այդ բառը, ստիկանով անցնում այդ մութ ու խուլ փողոցների մօտից, չհամարձակելով նրանց մէջ մտնել։ միմեանց պատմում են այն մարդու մասին, որ 8 հասարակաց կին է խողխողել և դեռ ոստիկանութեան ձեռքը չէ ընկել, չնչալով իրարու չալտնում են ալդ հեղ կիրճերում գիշերով կատարող «կեղտերն ու ոճիրները» և ամեն ոք ալիպէս, արդիւնքը տեսնում է, նրան սոսկալի գտնում, առանց մի բոպէ հարց տալու պատճառների մասին... Պատճառը, ասաց ինձ մի բուրժուա—ինչ պատճառ կուզէիք լինէր, եթէ ոչ այն, որ ալ մարդիկ ոճրագործների ցեղին են պատկանում։ դեռ անասուն են մնացել և մարդկութեան համար վնասակար, պէտք է ոչնչացնել նրանց բոլորին։ Իսկ մի ուրիշը աւելացնում էր որ «գոլութեան կռւի չղիմացող արարածներ էին

և ոչնչանում էին, որ ալլասեռւել են և ատաւիղմի արդիւնք են, որ հարկատր էր թողնել նրանց աչնպէս՝ փշանալու և չարժէր նրանց պէս թող և փշացած հասարակութեան թողնել աճելու»։ Սպենսեր էր հոտում, բուրժուադական ազդ մեծ փիլիսոփայի խօսքերն էր կրկնում նա։

Նւ աչդպէս, փալում է շուալլ, անամօթ պերճութիւնը լեռին աստիճանի թշառութեան կողքին, փալում է միլիօններով աշխարհն ապակասող շնծերը, քաղցածութիւնով ապականող մանուկի առջևից. անցնում է գրդուիչ ուտելիքներից և խմելիքներից չփացած ազնւական տիկինը և իւր լորնետով դիտում է աչն մանկահասակ կիսամերկ կնոջ, որ մի կտոր հացի կամ մի գիշերաչ պատապարանքի համար, ինքն իրեն ծախել էր նոյնատեսակ թշառութիւնների արդիւնք մի զզւելի վէրքերով լիքը դորժաւորի։

Գլորում է նաև հաստափոր կրօնաւորը չքեղ կառքի թաւշեայ բարձերի վրա՝ ընկողմանած, պարադիտութեան մէջ ճարպացած, ուտելուց չափրացած... և իրեն նախդ տղմաթաթախ ծերունուն բաշխում է համբերութեան խրատներ, աղօթքներ...

Նւ այս կոնտրաստները որքան շեշտած են, որքան ճնշիչ են...

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ: Խմբագրութիւնս խնդրում է «Մուրճ»-ի բաժանորդներին, ամսագրի որ և է համարը չստանալու դէպքում՝ բաց նամակով անմիջապէս տեղեկացնել խմբագրութեանս:

ՎԵՀ. ԿԱՖՈՂԻԿՈՍԸ ներկայ օգոստ. 25-ին, ուրբաթ օր, երեկոեան ժամ 8¹/₂, Ս. Էջմիածնից ժամանեց Երևան: 26-ին ալցիւեց եկեղեցիները: 27-ին, պատարագի ժամանակ, իջաւ եկեղեցի, ուր քարոզ խօսեց: Առաջ ենք բերում մի քանի քաղաածներ: Քարոզի մէջ Վ.Ե. Կաթողիկոսը դժգոհութիւն չաչտնեց երևանցիներից. «Ժողովուրդ տագնապի մէջ է, առաջնորդ, քահանայ իրենց պաշտօն չեն ճանչնալ. կարծես ամենքդ ալ կուսակցութիւն կը սիրէք...»: «Գուք ալ երեւանցիներ, ձեզի զարգացած կը համարէք, մրցումներ կ'ընէք, բայց դեռ տօնա էք, ոչինչ չգիտէք. ինչ մի երեսելի գործ ունիք արած: «Սասուն իւր կոտորածով անուն ժառանգեց, իսկ ձեր կոտորածը բարոյական է, ազգի տունը, ձեր տունը կը քանդէք: Գարոց սիրէք, ձեր որդւոց կրթութեան վրայ մտածէք, կուսակցութիւնը թողէք, միութիւնը չարգեցէք: Մարդիկ կան որ խելքով կը գործեն, մարդիկ կան ուսումով, մարդիկ ալ կան որ իրենց հարստութեամբ կ'օգնեն ազգային գործերին. սակայն դուք կ'ըսէք հարուստներին թէ դրամ տւէք ու մի խօսէք, գործի մէջ մի միջամտէք: Ձե՛ որ փող տուողն պիտի և խօսէ, և՛ գոք պահանջէ»։—Ապա առաջ բերելով աչն առածը թէ ճրագն իւր տակը լոյս չի տալ, չաչտնեց՝ «Եթէ կ'ուզէք իմանալ իմ զբաղմունքս, համեցէք Էջմիածին և կը տեսնէք հազարաւոր աղքատներ, որոնք մերկ ու բոկոտն ձեռքերնին պարզած հաց կը խնդրեն: Ասոնք գիտեն թէ Հալիկ շատ մեղր բերէրէ իրեն հետ... Հալիկ չի լոգնէր, կ'ենի կերթալ մեղրի փեթակներէն մեղր կը ժողովէ, դարձեալ անոնց կը բաժնէ: «Գարոց ունիք՝ տղալոց, և աղջիկների. նոցա մէջ ալ կուսակցական ոգի մտած է: Միթէ արժէ որ Էջմիածնից Ձեր Կաթողիկոսը գալ այստեղ դպրոցական

հոգսերը հոգալու, որ առանց այդ էլ իմ վիճակներին կառավարելուն հոգսերը շատ են ծանր: Կը խնդրէի ձեզ սիրով ապրիք. եթէ դուք ձեզի օգնել կարող չէք՝ հս ալ կ'օգնեմ ձեզ, թէ նիւթապէս և թէ բարուպէս»:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՍԵԴՐԱԿԵԱՆԸ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. Վեհափառ կաթողիկոսը արքութիւն է շնորհել Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանին: Դէպի իւր պաշտօնատեղին՝ Աստրախան՝ Արիստակէս արքեպիսկոպոսը կ'ուղևորւի սեպտեմբերի կէսին:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄԻ ՓՈԽԱՆՈՐԴ. Վեհափ. Հալրապետը, նշանակած է Անանիա եպիսկոպոսին, որ առաջ փոխանորդի պաշտօնակատար էր:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒՉ ԲԵՆԻԿ Վարդապետը, որը կատարելապէս անհամապատասխան է իւր պաշտօնին և որի դէմ բազմաթիւ գանգատներ են եղած, հեռացնուած է իւր ներկա պաշտօնից:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐ. ՏԵՍՈՒՉ Ընտրւած է հոգաբարձութեան կողմից և հաստատւած Վեհ. Կաթողիկոսից իրաւաբանութեան կանդիդատ պ. Տիգրան Յովհաննիսեան: Այդ պաշտօնի համար ամառապ սկիզբները հոգաբարձութեան կողմից հրաւիրւած էին պ. Լևոն Մանուկեանց և պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեանց, բայց չեսող վրայ հասան խառնակութիւններ զարանցի վարչութեան մէջ, որոնցով տեսչի խնդիրը չետածգեց մինչ օգոստոսի վերջը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՑ նշանակւած է տեսուչ Ալեքսանդրապոլի հալոց եկեղեցական-ծխական զարոցների, Երևանի թեմական տեսչից անկախ գործելու արտօնութիւնով:

ՀԱԶԱՐԱՄԵՆԱԿ ՏԱԹԵՒԻ ՎԱՆՔԻ. Ներկա տարին լրանում է Տաթևի վանքի հազարամեակը:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՏԱՐԵՒԱՐՁԸ կատարեց օգոստոսի 13-ին և ալսառիթով հոգեհանգիստներ տեղի ունեցան Կ. Պոլսում և Լոնդոնում: Այդ օրը Գում-Գաբուի մալր եկեղեցում պատարագեց պատրիարք Իզմիրլեան, Գատը գիւղում՝ Ս. Մելքիսեդեկ Մուրադեան, Սկիւտարում՝ ս. Ալէքսիսեան, Ղալաթիալում՝ Վահան վ. Յակոբեան, Պերալում՝ Ներսէս ծ. վ. Խարախանեան:

ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՐԿՂ. Մենք ստացել ենք հետեւեալը տպագրելու համար:

«Ուսուցչական փոխադարձ օգնութեան դրամակիղի խնդիրը, որ ահա մի քանի տարի խօսակցութեան առարկայ է դառել մեր ծխական ուսումնարանների ուսուցիչների մէջ, որ անցեալ ամառ անքան ժողովների ու վիճաբանութիւնների նիւթ ունեց թիֆլիսում ամառը հաւաքւած գաւառական ուսուցիչներին, այս ամառ նոյնպէս

ինքն ըստ ինքեան զարթնեց և արեց մի, թէև փոքրիկ, բայց շօշափելի քալ դէպի առաջ:

«Ուժորական խօսակցութիւններից ու վիճարանութիւններից լետոյ՝ ընդհանուր համաձայնութեամբ վճռեց. ալս առաջիկալ ուսումնական տարալ ընթացքում՝ զանազան քաղաքներում գտանաող ուսուցչական խմբերը պիտի աշխատեն իրանց մէջ մի գումար ժողովել, որ ապագայում կադմելիք դրամարկդի հիմքը լինի: Այդ վճիռը մանաւանդ գործնական-խելացի բնաւորութիւն ունի, որովհետև հաւաքած գումարը ալսպէս թէ ալնպէս կը խմբէ ուսուցիչներին, և գուցէ միւս ամառ աւելի զգալի կերպով զարգանալ և առաջադիմէ ուսուցչական դրամարկդի հարցը: Մենք առաջ էլ ասել ենք, դարձեալ ասում ենք—քանի որ հասարակութեան մէջ ոչ ոք չի ուզում մտածել ծխական դպրոցի ուսուցչի կեանքը ապահովելու մասին, գոնէ թող իրանք, ուսուցիչները, մտածեն իրանց մասին: Գոնէ իրանք ներկայումս կազմելով մի պատկառելի դասակարգ—թող իրանք սեփական միջոցներով ու փոխադարձ օգնութեան պաշտպանութեան ոգով՝ գոնէ չնչին ապահովութիւն ստեղծեն իրանց թշուառ և օգնութեան կարօտ ընկերների համար: Թող ինզճելը իրանք մտածեն իրանց մասին, թող գոնէ իրանք պաշտպանեն ու հովանաւորեն իրանց կարօտեալ վիճակակից ընկերներին:

Նրաւիք՝ Վաղարշայ:

ՄՇԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ: Մեզ հաղորդում են որ «Մշակ»-ի վերջին համարներից միեւնում, որ պատենութիւն չենք ունեցած ստանալու, դուք մեզ խրատէք կարողացած թէ ինչ ձևով պիտի նամակ գրէինք ձեզ՝ հասցէի փոփոխութեան մասին: Իբր թէ դուք պահանջում էք որ հասցէ փոխողը անհրաժեշտաբար իւր նախքին հասցէն պատնէ, և որ մենք, իբր խմբագիր, ալդ կարգը պէտք է դիտենանք: Մենք չգիտենք թէ ձեզ մօտ ինչպիսի կարգ ու կանոններ են թաղաւրում, որ ալդքան դժարութեամբ էք գտնում հասցէները ալն անձերի որոնց «Մշակ» է ուղարկւում: Նթէ դուք ունենաք ալն կարգ ու կանոնը, որ վալել է մի թերթի խմբագրութեան, դուք ձեր բաժանորդներին աւելի հանգիստ կը թողնէիք: Նւ որովհետև ձեր թերթի 22 տարալ անցեալը, որպէս երեւում է, չի բաւել ձեզ ալդ կարգը սովորեցնելու, մենք ձեզ կը սովորեցնենք: Բաւական է որ դուք, ուրիշ մատենաներից դուրս՝ ունենաք մի մատենան, ուր ալբրեկական կարգով գրւած լինեն ազգանունները և անունները բաժանորդների և, նոցա դիմաց՝ նոցա վերջին հասցէն: Նթէ Գուք ունենաք ալդ անհրաժեշտ մատենան՝ ամենեւին հարկ չէիք ունենալ ալնքան զաւմաղալներ բարձրացնելու թէ ուր էր առաջ ուղարկւում թերթը, դիցուք ոմն

Հաչրապետ Կիրակոսեանին, որը ուղարկում է ձեզ նամակ «ալտունտե իւր համարները ուղարկել Բաթում»։ Որովհետեւ բաւական կը լինէր մատենի մէջ բաց անել «Ք» տառը և մի րոպէսով արդէն կը զըմէիք նշանակած՝

Киравосянъ Айрапетъ— Баку, Шемахинская ул. д. № 10 ակօրնէ։

Եւ ահա դուք կը ջնջէիք ակօ հասցէն և կը զնէիք նոր ուղարկած հասցէն։ Նոյն պարոնը եթէ ձեզ տարւալ ընթացքում նորից կ'ուղարկի նամակ՝ «ալտունտե համարները ուղարկել Պետրովսկ— ակօրնէ հասցէով», եթէ նա դրած էլ չլինի իւր նախկին հասցէն, դուք փոխանակ նոր զալմաղալներ ըարձրացնելու, կը զիմէիք ձեր ակօ մատենին և ամենապէս հեշտութեամբ կ'իմանալիք որ ակօ պարոնին համարները դորանից առաջ ուղարկւում էին Բաթում, ակօրնէ փողոց և ակօրնէ տուն։

Ի հարկ է, մեր խորհուրդը Ձեզ համար պարտաւորիչ չէ, և դուք մի մատենն պահելու նեղութեանը կարող էք դերադասել լաժանդորդներին հետ հրապարակական անվերջ կռիւներ մղելու տարօրինակ հաճոյքը։ Այդ արդէն ձեր բանն է։

ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ «ԿԱՍԵԹԻԱ»։ Նորերս երկրադործական միւնիստրը հաստատեց Կախեթիայի ալգեդործների ընկերութեան կանոնադրութիւնը, «Կախեթիա» ֆիրմայով։ Ընկերութեան նպատակն է՝ օգնել իրանց անդամներին ամենաշահաւէտ կերպով վաճառելու խաղողի ալգիների արտադրութիւնները, հազորդելով նոյա անհրաժեշտ տեխնիկական տեղեկութիւններ, տարածելով ամենալաւ տեսակները վաղեր, ընդունելով զինչները մշակելու և պահպանելու համար՝ խելացի սարգափալին անտեսութեան գործադրութեամբ, և վաճառելով ընդունած զինչները իւր ֆիրմայի անունով։ Այդ նպատակով ընկերութիւնը մտադիր է Ռուսաստանում և արտասահմանում չինել պահեստատեղեր, տարդափներ, խանութներ։ Ընկերութեան անդամներին կը տրւին աւանսներ՝ պահ սուած գինու արժողութեան մինչ մի երրորդը։ Անդամներ կարող են լինել միայն ալգետէրերը Կախեթիայի, ալն է՝ Թեւաթի, Աղնախի և Թիֆլէթի գաւառների, ըացի ալն անձերից, որոնք իրանք գրադում են զինքնվաճառումով։ Ընկերութեան կենտրոնը կը լինի Թիֆլիսը։ Անդամակցական վճարը որոշւած է 20 ռուբլի ունեցած վազատունկերի ամեն մի զետեալինից, եթէ անդամը ունի 5 ղետեալին։ Խոկ աւելի ունենալու դէպքում՝ ամեն մի աւելի ղետեալինի համար պիտի վճարւի 10-ակսն ռուբլի։ Բացի ալ՝ անդամները պէտք է ամեն տարի դրամական վճար տան ընդունած զինու արժողութեան 2 տոկոսի չափ։

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ է կազմւած Գ ու թ ա լ ի ո ի ն ա հ ա ն գ ի

չերամապահներին, հախաձեռնութեամբ տեղական գիւղատնտեսներից մէկի՝ Ն. Ի. Յերետկիի: Ընկերութիւնը (վրացիներից բաղկացած) շուտով սկսելու է իւր գործողութիւնները. ներկաւումս նա ունի 400-ից աւելի տնդամներ, գլխաւորապէս Գութալիսի գաւառից. նոցա մէջ կան նաև շատ գիւղացիք:

ՈՒՂՂԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՍԻՄ. Կովկասում գոյութիւն ունի մի ընկերութիւն, որը կոչւում է *Общество восстановления провозвращаго христианства на Кавказе*, այսինքն՝ Ընկերութիւն Կովկասում ուղղափառ քրիստոնէութիւնը վերականգնելու համար: Այդ ընկերութիւնը հիմնւեց 1860-ին, երկրիս անժամանակաւ փոխարքայ իշխան Բարեատինսկու և Վրաստանի էքզարխ Խաղորի ձեռքով, ալն նպատակով որ ուղղափառ (ռուսաց) կրօն տարածւի Կովկասի լեռնաբնակ ցեղերի մէջ, որոնք պատմական հանգամանքների շնորհիւ մահմեդականութիւն են ընդունած: Այդ նպատակով Ընկերութիւնը քարոզիչներ է պահում, եկեղեցիներ է շինում, հին-պատմական տաճարներ է նորոգում, ծխական դպրոցներ է հիմնում, սրբազան գրքեր և կրօնական-բարոյագիտական գրքեր է տպում ու տարածում:—Ընկերութեան մէջն են երկրիս բարձրատիճան անձերը, ունի շատ տնդամներ և ստանում է տէրութիւնից նշանաւոր նպաստ: Ընկերութեան հաշիւը 1892 թւականի համար ալժմ հրատարակած է: Ընկերութիւնը իւր բոլոր նպատակների համար ունէր 148.984 ռուբլի 54 կոպէկ: Այդ գումարը կազմւել էր աւսպէս՝—նպաստ սկսական գանձարանից 19.932 ռ., Ղարաեազի կալւածքի տարեկան եկամուտի փոխարէն տէրութեան վճարը 35.000 ռ., ռուսական օրդէնների կապիտուլից՝ 35.000, անդամավճարներից 4.500 ռ., մասնաւոր նւէրներից 2.478 ռ. 27 կոպ., դրամադրխի տոկոսներից 2.552 ռ. 90 կ., դանձանակներով ժողոված 20.072 ռ. 98 կոպ.:—Մոխած է հոգեւորականութեան պահպանելու, դպրոցական գործի, եկեղեցիներ նորոգելու և նորերը շինելու վրայ և այլն 128.009 ռ. 86 կ., միացորդ 1-ին տուն. 1893 թ.—20.974 ռուբլի 68 կոպ.:—Ընկերութիւնը ունէր իւր վարչութեան ներքոյ 1892 թւականին 149 եկեղեցի շտառալին, 51 եկեղեցի՝ վերադրած (*приспеленных*), 3 աղօթարաններ և մի մատուռ:—Ընկերութեան գործերը վարում է խորհուրդը՝ նախագահութեամբ Վրաստանի էքզարխի Ընթացիկ գործերի համար խորհուրդը ունիցիլ էր 1892 թւին 11 նիստ:—Այդ 1892 թ-ի ընթացքում ալ կրօններ գաւառաւորներից ռուսաց ուղղափառութիւն ընդունողների թիւը Կովկասում եղած է 448 հոգի:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ, Այդ անուամով Թիֆլիսում կալ մի

գրադարան (Յուդիշնովի պրոսպեկտի վրա, պալատի դիմաց), որը հիմնված է և պահպանվում է տէրութեան հաշուի Այդ գրադարանը նշանակված է լինել պահեստ գրքերի Կովկասագիտութեան վերաբերեալ Ներկայումս նա ունի 18.220 անուն գիրք 33.023 հատորով: Ասիայում գտնվում են ունեցող գրադարաններից, որքան մեղ չափն է, այդ գրադարանը երկրորդն է Կալկաթայի (Հնդկաստան) գրադարանից քսուր Նորերումս լուս տեսաւ նորա գրքերի երրորդ գրացուցակը: Առաջինը տպւեց 1861-ին, ուր մտան 11.655 գիրք 11.655 հատորով: Երկրորդը տպւեց նորա առաջին շարունակութիւնը 1866 թ-ին, իսկ երկրորդը՝ 1880-ին, և այժմ երրորդը՝ 1895 ին: Այդ գրացուցակների չափաքաններում տրւած է հիմնարկութեան պատմութիւնը և զարգացումը, նորա նպատակը, բնակութիւնը և նորա նշանակութիւնը երկրիս համար:

Յիշեալ գրադարանը արտօնւած հիմնարկութիւն է նրանով, որ Կովկասի տպարաններում լուս տեսնող ամեն գրքից և պարբերական հրատարակութիւններից մի-մի օրինակ ձրի ուղարկւում է այդ գրադարանին ի սեփականութիւն, Կովկասեան գրաքննական կոմիտէի միջոցով: (Նկատենք, որ Կովկասում լուս տեսնող ամեն գրքից և թերթից գրաքննական կոմիտէսը ձրի վերցնում է 13 օրինակ, մէկը թիֆլիսի իշխալ գրադարանի, մնացածները՝ Ռուսաստանի ալ գրադարանների համար):

Վերջին տարիներս շատ է խօսուում որ այդ գրադարանը տէրութիւնը չանձնի քաղաքին: Դորա փոխադէն գրադարանի կառավարիչ պ. Մելլէր չառաջարկում նկատում է. «Եթէ քաղաքը համաձայնէր իւր վրա առնել միանգաղ ծախքերը տեղի ընդարձակելու և մշտական ծախքեր՝ ծառայողների թիւը աւելցնելու, պարբերական թերթերը լրացնելու և մի քանի ալ տնտեսական կարիքների համար, այն ժամանակ գրադարանը կարող կը լինէր չափով չարմարել քաղաքի բնակիչների պիտուքներին, շարունակելով պահպանել իւր բնակութիւնը իբր պահեստ Կովկասի վերաբերեալ տեղեկատու գրքերի»:

ՄՈՒՂԱՆԻ ԴԱՇՏԸ հետազոտող խումբը, որ կազմել էր Երկրագ. և սիտական կալածների միջիտարութիւնը (խումբը կազմւած էր ինժեներ Նաւրոյկիից, դիւղատնտես Սարգ. Մելիք-Սարգսեանից և երեք տեխնիկոսներից) ներկա տարաւ սկզբից սկսւելով իւր աշխատութիւնները՝ ալժմ արդէն վերջացրել է Արաքսի երկու ափերի տեղագրական (տոպոգրաֆիական) հետազոտութիւնը, բաց է արել Արաքսի վրա մի քանի ջրաչափական կայարաններ, մի շարք հաշիւներ է արել Գուր և Արաքս գետերի ջրաբաշխութեան մասին Մուղանի

անապատում, հետազոտել է Արաքսի աջ ափի վրա գտնուող գիւղերի անտեսական դրութիւնը, ուսումնասիրել է Մուղանի բուսականութիւնը և կենդանական աշխարհը (Ֆլորա և ֆաւնա) և մեխանիկական անալիզ է արել Արաքսի ջրից տաժ մնացորդների քանակը որոշելու համար: Կլիմայական որպիսութիւնները հետազոտելու համար՝ ներկայ աշնան ենթադրում է օդերևութաբանական կապարան բաց անելու Մուղանի դաշտում: Հետազոտող խմբի գիւղատնտես անդամը լաւտնում է մեզ որ Մուղանի հողը զարմանալի արդիւնաբեր է: մինչդեռ, օրինակ Բորչալուում, ութ պուղ ցորենի սերմը տալիս է ամենաշատը 80 պուղ, Մուղանում կարելի է լինում ստանալ 2—300 պուղ:

ԳԱՆՁԱԿ նահանգական քաղաքը, որի միջով չի անցնում Անդրկովկասեան (Թիֆլիսից Բաքու գնացող) երկաթուղու գիծը, և ալլ պատճառով ալլ քաղաքը մեծամեծ միասններ էր կրում, ալլ մ չորս վերստ տարածութեան վրա կապած է երկաթուղու կալարանի հետ ձաքարչ երկաթուղիով որը հասնում է մինչև քաղաքի գլխաւոր հրապարակը. շուտով գիծ կը դնւի մինչև քաղաքի վերին հրապարակն ևս: Զիաքարչի դէի կառուցանողն է Թիֆլիսեցի Ալէքսանդր Սոգամոնեան Ղորղանեան:

Քաղաքում ալլ մ բացւած է նաև պահեստ երկրագործական գործիքների, որի տալիք օգուտները անշուշտ մեծ կը լինեն, հեշտացնելով հին, նահապետական գործիքների փոփոխութիւնը՝ եւրոպական լաւագոյն գործիքների հետ:

Քաղաքում պատրաստութիւններ են տեսնում քաղաքացին ինքնավարութեան համար ընտրութիւններ կատարելու:

ԳԻԻՂԱՏՆՏԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅ, Ախալքալակի քաղաքացին զպրոցին կից բացւած է կաթնատնտեսական դպրոց, որի կառավարիչ նշանակւած է պ. Տիգրան Գիւլալեանց, որ առաջ աւագ ուսուցիչ էր Վերին Ագուլիսի հայոց երկսեռ դպրոցներում: Ժողովրդական կրթութեան մինիստրի բարեխօսութեամբ՝ Թիֆլիսի նահանգի տէրունական կալածների կառավարութիւնը չատկացրել է դպրոցին 200 դեսեաին հող Տաբիցկուրեան լճի մօտերքում՝ կաթնատնտեսական ագարակ չինելու համար:

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿ ԲԵՅԿԻՅԻ ՄԱՀԻԱՆ, Ներկայ օդոստոսի 31-ին լրացաւ հարւել տարին Բեցկիլի մահւան օրից: Բեցկիլ (Լւան Խանովիչ) դործակիցն էր կապրուհի Կատերինէ Մեծին և կարելի է ասել առաջինն էր որ հիմք դրեց Ռուսիայում ընդհանուր կրթութեան և առաջինն էր որ հիմք դրեց Ռուսիայում իգական կրթութեան: Նորա մանկավարժական ռեֆորմների հիմքում դրած էին ֆրանսիական

18-րդ դարի էնցիկլոպեդիստների և Ռուսոյի գաղափարները, Նորա գաղափարով հիմնւեց Մոսկւայում Ռուսաստանի առաջին կրթական տունը, Պետերբուրգում բացւեցին՝ առաջին կրթական ընկերութիւնը ազնւական աղջիկների (Սմոլնի ինստիտուտ) և կրթական տուն որբերի համար, Մոսկւայի օրինակով՝ աղքատների, պահեստի և փոխատու գանձարաններով, Բացի այդ՝ նա եռանդ ցոյց տւեց քաղաքային դպրոցների բանալու համար, որով շատ նպատեց գրագիտութեան տարածելուն Ռուսիայում: Կատարինէ Մեծը նորա ծառայութիւնների համար նորան դարձրեց իսկական գաղտնի խորհրդական և պարգև տւեց մեծ հարստութիւն, որ Բեցկի գործածեց բարեգործական նպատակներով և մանաւանդ կրթական հաստատութիւնների ծաւալման համար, որի համար սենատը տւեց նրան ոսկէ մէդալ, վրան գրած՝ «սիրոջ համար առ հաջրենիք»:

ԱՆՏՐԿԱՍՊԵԱՆ ԵՐԿԱՔՈՒՂՈՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ: Ռուսաց «ПравительствоВѣстныхъ Вѣстияхъ» («Պետական համբաւաբերը») հաղորդեց, միևնրսորեն կամխտէտի և պետական տնտեսութեան զեպարտամէնտի միացած նիստում կալցած և բարձրագոյն հաստատած վճռովը իրաւունք է տրւած հաղորդակցութեան ուղիների միևնրսորին ձեռնամուխ լինել անդրկասպեան երկաթուղին շարունակելու Սամարկանդից Գիզակի, Բեհովատի, Խոջենտի, Կոկանի ու Մարգելանի վրայով մինչև անդլիժան, ճիւղաւորած գծով մինչ Տաշկէնտ: Ուղին կառուցանելու միջոցին կարող են փոփոխութիւններ տեղի ունենալ ճանապարհը կարճացնելու և էժան նստեցնելու համար: Անցեալ տարւաջ հետադատութիւններով՝ Սամարկանդից մինչ Անդլիժան գծի երկարութիւնն էր 516¹/₂ վերստ: Գծի կառուցումը Սամարկանդից մինչ Անդլիժան, ճիւղով մինչ Տաշկէնտ, բեւեբով և չիճութիւններով, բաց առանց շարժական կազմի (չոգեկաւքեր, վագոններ և ալն) հաշւած էր 25.791-807 ռ., եթէ Տաշկէնտի ճիւղը սկսի Խաւաստից, և 27.137.603 ռ., եթէ այդ ճիւղը սկսի Բեզովատից, ամբողջ գիծը կը չլինւի 3¹/₂ տարում:

ՌՈՒՍԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԻՅ: Կովկասեան պետական դպրոցներում աւանդուող ռուսաց աշխարհագրութեան դասագրքում Географія Россійской имперіе, курсъ средн. учедн. завед., որ կազմել են Ա. Բարանով և Ն. Գորելով (7-րդ տպագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ 1894 թ.) երես 93, § 79 առած է, «Կովկասի արդիւնագործութիւնը դեռ քիչ է զարգացած... դորա զլխաւոր պատճառը Կովկասի բնիկ ժողովրդներին աւսովորութիւնն է դէպի աշխատանքը, ալնա...»:

† ԷՆԳԵԼՍ (Ֆրիդրիխ), չախնի սոցիալիստ, վախճանեց: Ծնւեց 1819

Թւականին Գերմանիայի Բարմէն քաղաքում, 1847-ին Լոնդոնում, ապա Բրիւսէլում քարտուղար էր կոսմոնիստների միութեան կենտրոնական մասնաժողովի, 1848-ին Կարլ մարքսի հետ միասին կազմեց բոլոր երկիրների պրոլետարներին ուղղած «Կոսմոնիստական մանիֆէստը»։ Անգլիայից նա Նեցուկ եղաւ Մարքսին՝ բանւորական միջազգային շարժումը կազմակերպելու (Հիմնադրութիւնը «Ենտեր-նացիանալ» կոչւած միջազգային բանւորական ընկերութեան 1864-ին) և սոցիալ-դեմոկրատիական պրոբազանդաի գործում։ Նորա գլխաւոր աշխատութիւնն էր «Աշխատաւոր դասակարգերի դրութիւնը Անգլիայում» (Die Lage der arbeitenden Klassen in England) — 1845 թւականին, որ երկրորդ տպագրութեամբ նա լոյս ընծայեց 1892 թւականին։ 1876-ին նա հրատարակեց «Ընտանիքի, պետութեան և անհատական սեփականութեան ծագումը» և ապա «Գիտական սոցիալիզմը»։

Էնգէլսը առհասարակ նկատւած էր որպէս գլխաւոր գործակից Կարլ Մարքսի, որի հետ նա կապւած էր նաև ընկերական մտերմութեան կապերով։ Այդ պատճառով Մարքսը իւր ձեռագիր աշխատութիւնները կտակել էր Էնգէլսին, որը, նշանաւոր տնտեսագէտի մահից չետոյ 1883-ին՝ զբաղւած էր նորա «Կապիտալ» խորագրով չափանի հեղինակութեան լոյս չտեսած մասերը հրատարակելու գործով, և հրատարակեց «Կապիտալ» 2-րդ և 3-րդ մասերը, վերջինս 1894 թւականին։

† ՆԻԱՆԳՈՒԼՆԱՆ ԿԱՏԱՐԻՆԷ։ Սեպտեմբերի 2-ին չուրջ 42 տարեկան հասակում, երկարատև հիւանդութիւնից չետոյ, վախճանւեց տիկին Կատարինէ Նւանդուկեանց։ Հանգուցեալը մէկն էր ալն անդրանիկ հալ կին դործիչներից, որոնց մասին ակնարկ արինք ամազրիս անցեալ համարում (էջ 1044)։ Հանգուցեալը, որ դեռ օրիորդ ժամանակ մօտ երկու տարի գործեց Պալեանեան օրիորդաց դպրոցում 1870 թւականի չուրջը, ամուսնանալուց չետոյ մշտական անդամն էր ալն խմբերի, որոնք մասնակցում էին հալոյ հասարակաց գործերին։ Մանաւանդ աչքի ընկնող ուժ էր նա հալ սիրողների թատրոնական ներկայացումներին, ապա հանգուցեալը մէկն էր 18 2 թ. հաստատւած Թիֆլիսի Հալուհեաց Բարեգործական ընկերութեան ծրագիր մշակողներից և հիմնադիրներից, ընկերութեան, որի վարչութեան անդամի պաշտօնում շատ տարիներ գործեց, մանաւանդ վաստակ ունեցաւ Ընկերութեան հաշու պահպանւող կար ու ձևի դպրոցի հիմնադրութեան համար։

Հանգուցեալը դուտորն էր հանգուցեալ բժշ. Յարութիւն Յովհաննիսեանի և ամուսինը պ. Գէորգ Նւանդուկեանի։

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԴՐՔԵՐ

- 1) ՀԱՄԱՌՈՏ ՅՈՒՅԱՌՆԻՔՆԵՐ զատառուժեան պատրաստողների համար: Կաղմեցին Ռիզալի ուսումնարանական շրջանի փորձնական մասնագիտովի անդամները: Թարգմանեց ռուսերէնից Յ. Սառիկեանց: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1895, գինն է 30 կոպէկ:
- 2) ЛАЗАРЕВЪ, полк. Як. Д.—Причины бѣдствій армянъ въ Турціи и отвѣтственность за разореніе Сасуна. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1895, գինն է 40 կոպէկ:
(Լազարեւ, գեղապետ Յակոբ Դաւթեան.—Թիւրքիայի հայերի թշուառութիւնների պատճառները և պատասխանատուութիւնը Սասունի կործանման համար: Բրուչեր 45 կրես):
- 3) СОВѢТЪ СЪѢЗДА НЕФТЕНРОМЫШЛЕННИКОВЪ. Обзоръ Бакинской Невтяной промышленности въ Америкѣ за 1894 г. Съ приложеніемъ 6-ти графическихъ таблицъ и карты. Բաքու տպ. Տէր-Օւանէսովի և տպ. Արոր, 1895, գինն է 3 ռուբլի:
(Խորհուրդ նաւթագործների համագիտովի: Տեսութիւն Բաքւայի նաւթային արդիւնաբերութեան և տեղեկութիւններ նաւթային արդիւնաբերութեան Ամերիկայում 1894 թ.: 6 գրաֆիկական ցուցակներով և քարտէզով):
- 4) Совѣтъ съѣзда нефтенромышленниковъ. Сравнительныя статистическія данныя о бакинской нефтяной промышленности за 1889—1895 годы: Բաքու, տպարան Արոր, 1895, գինն է 50 կոպ.:
Council of congress of the russian petroleum producers. Statistics of petroleum industry in Baku. 1889—1895):
(Խորհուրդ նաւթագործների համագիտովի: Համեմատական վիճակագրական տեղեկութիւններ Բաքւայի նաւթային արդիւնաբերութեան մասին 1889—1895 թւականների համար):
- 5) ԽԱՆԱԳԱՆՅ, Յովհաննէս.—Դիւղացի Պետոն: Ճշգրիտ պատմութիւն, ժողովրդական լեզուով: Երեան, տպ. Ա. Դուլամիրեանց. 1895, գինն է 10 կոպ.
- 6) ՐԱՅՖԻ.—Զահրուճար (վէպ, Թիֆլիսի հայերի կեանքից): Հրատ. աղբի Աննա Բաֆֆիլի.—Թիֆլիս տպ. Յ. Մարտիրոսեանի, 1895, գինն է 2 ռուբլի:

Մտադրած է եւ վաճառուում է
ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՐՔԵՊ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻ

(ՊԱՏՐԻԱՐԳ ՀԱՅՈՅ ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆՈՊՈԼՍՈՅ)

ԻՍԿԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ

ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԻՐՔԵՐՈՎ

ԳԻՆՆ Է **30** Կ. ՄԻՆՁԵՒ **1** Ռ. **50** ԿՈՊ.

ԴԻՄԷԼ՝ Тифлисъ, Михайловск. мостъ, магазинъ С. Матинянца.

ԲԺԺԿ. Կ. ԱՐԺՐՈՒՆՈՒ

Հ Ի Պ Ն Ո Տ Ի Ս Մ

Մ Ա Ս Ն I

Անդգայական քուէն:—Քարացումն:—Քնայածութիւն:—Ներշնչումն:
Թովչութիւն կամ Հրապոյր:

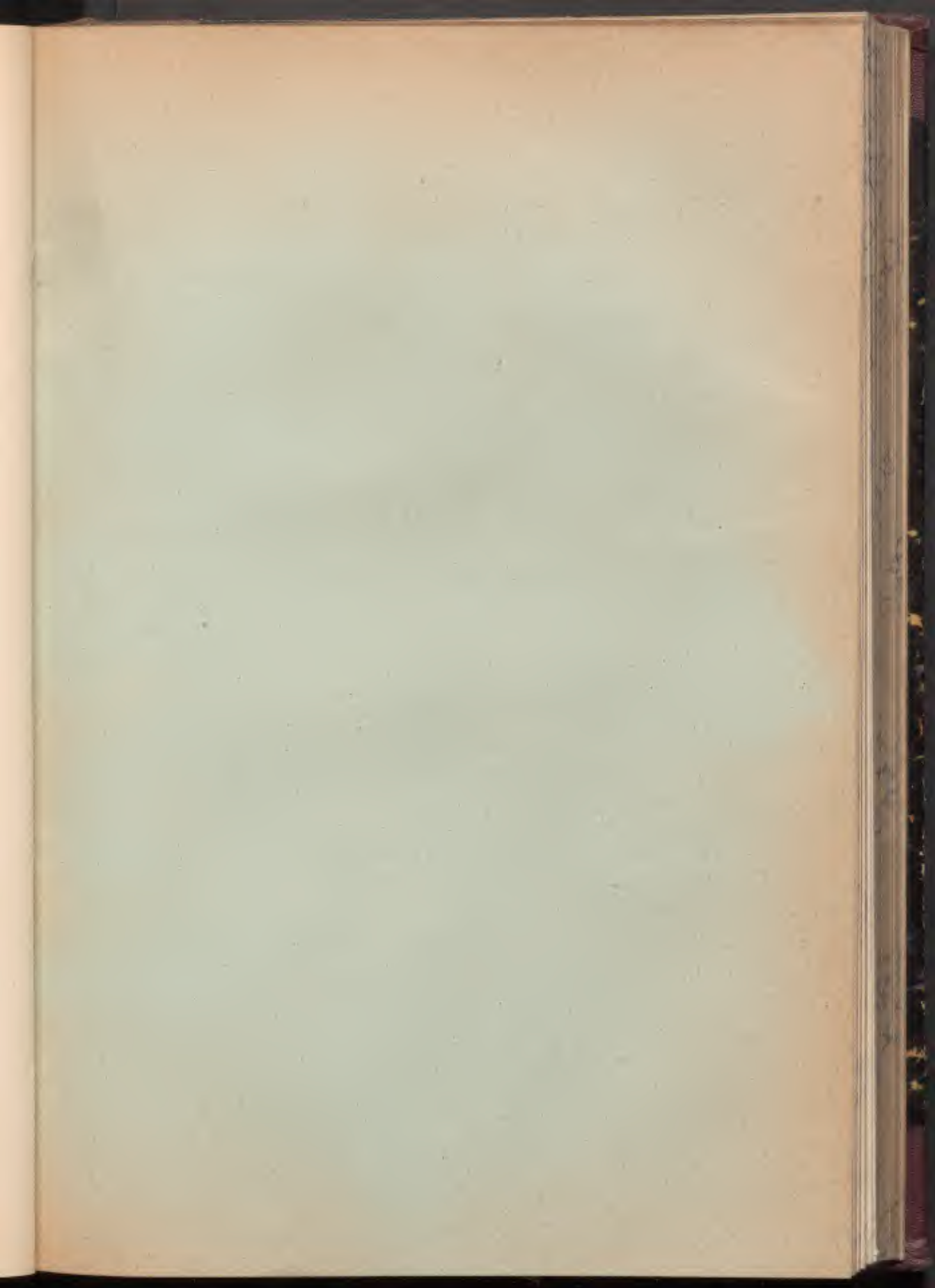
Գինն է **25** կոպ.

Մ Ա Ս Ն II

Հիպնոսիսմը հին դարերում:—Դիւականութիւն և Կախարդութիւն:
Սրբակրութիւն (մարգարէներ, քարոզիչներ):—Օրինակումն:—Ամբ
բոխի հոգեբանութիւն:

Գինն է **15** կոպ.

Վաճառւում է Կենդրոնական գրավաճառանոցում:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ – ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ – ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Շ Ա Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ի Ո Ւ Մ Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ: «Մուրճ»-ի բաժանորդագրինն է 10 ռուբլի: Ուսուցիչները, ուսանողները, որպէս նաեւ արհեստագործները վաչկերում են 2 ռուբլու զիջում, վճարելով Տ ու ռ լ ի: Բաժանորդագրինը կարելի է վճարել նաեւ մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ռուբլի, մնացեալը լրացնելով առաջին կիսամեակում:

Բաժանորդ գրւում են, զիմեւելով

ԽՐԵԱԴՐԱՏՈՒՆԸ, Թիֆլիս, Վեկամինեան փողոց, տուն № 8:

Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧУ“.

Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“

և կամ զիմեւելով հետեւեալ անձերին կամ հիմնարկու թիւներին:

ԹԻՖԼԻՍ — } Բոլոր գրավաճառանոցները:
ԲԱՔՈՒ — }

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովիանեանի բանկ. գրասենեակ:
ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱՌԱԼՔԱԼԱՔ — պ. Զալալ Տէր. Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ — պ. պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ԱԳՈՒԼԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արախանեանց և Աւետիս Դաթեանց:

ՆԱԻԺԵԻԱՆ (հին) — Արսէն վարդապետ Ղլաճեանց:

ՂԶԼԱՐ — պ. պ. Հմայեակ Մաժինեան և Կոստ. Գիւլնազարեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՒՄ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿԻԱ — պ. Ալեքսանդր Մատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ — պ. Քր. Բաշինջաղեանին (Постин. дворъ № 7):